

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ  
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.  
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ**

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН**  
**ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ**

*Випуск № 3 (21)*

**м. Київ**  
**2018**

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (21) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2018. – 153 с.**

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректура), І.В. Шарбанова (коректура, верстка)

*Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)*

*Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 7 від 18 жовтня 2018 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 9 від 30 жовтня 2018 р.*

© Національний музей історії України  
у Другій світовій війні.  
Меморіальний комплекс  
© Автори статей

# ЗМІСТ

## МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

**Олександр БІЛОУС**

ЗВІТИ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ: ПРАВДА, ВИГАДКИ, ФАЛЬСИФІКАЦІЇ .....5

**Аліна ІВАНЕНКО**

ПРАКТИКА РОБОТИ СУДІВ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ІЗ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ (1941–1944): ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИОГРАФІЯ .....16

## УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

**Андрій ЛИСЕНКО**

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр. ....37

**Андрій ТАРАСОВ**

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1914–1917): ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ .....46

## ГРАНІ ВІЙНИ

**Віталій ГОРОБЕЦЬ**

СПІВПРАЦЯ З ВОРОГОМ ЯК ВИМУШЕНА МОДЕЛЬ ПОВЕДІНКИ ТА СТРАТЕГІЯ ВИЖИВАННЯ .....56

## УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

**Володимир КРИМІНСЬКИЙ**

УКРАЇНСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ У «ВОЄННІЙ ДОКТРИНІ» МИХАЙЛА КОЛОДЗІНСЬКОГО .....74

**Володимир ТРЕТЯК**

ІІІ НАДЗВИЧАЙНИЙ ВЕЛИКИЙ ЗБІР ОУН(б) ЯК ЕТАП УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ .....90

## ОКУПАЦІЙНІ РЕЖИМИ

### Юрій СКРИПНИЧЕНКО

ЗАХОДИ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІЧНОГО  
ПОТЕНЦІАЛУ ХАРКІВЩИНИ ЯК НАЙГОЛОВНІША ПЕРЕДУМОВА  
ДЛЯ ЗАЛУЧЕННЯ МІСЦЕВОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ НА ОКУПАЦІЙНІ  
ПІДПРИЄМСТВА .....105

## ДО ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

### Вадим МАШТАЛІР

ГЕНЕЗИС ВІЙСЬКОВИХ МУЗЕЇВ ТА АНАЛІЗ ЇХ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО  
ПРИЗНАЧЕННЯ НА ТЕРЕЗАХ СТАНОВЛЕННЯ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ  
В УКРАЇНІ .....117

## МУЗЕЙНА КОМУНІКАЦІЯ

### Олександр ОЧЕРЕТЯНИЙ

МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «УКРАЇНСЬКИЙ СХІД» ЯК МАЙДАНЧИК  
ДЛЯ КОМУНІКАЦІЙ У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ  
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ .....132

## ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

### Жанна ОЧЕРЕТЯНА, Тарас ГОРОДНЯК

V ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ФЕСТИВАЛЬ «МУЗЕЙ ТА ВИКЛИКИ ЧАСУ»  
(м. Дніпро, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького, 18–24 вересня 2018 р.) .....142

### Володимир СІМПЕРОВИЧ

ІСТОРИЧНИЙ ФОРУМ «II СВІТОВА ВІЙНА: УКРАЇНСЬКИЙ ПОГЛЯД»  
(м. Дніпро, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького, 20–21 вересня 2018 р.) .....146

НАШІ АВТОРИ .....151

# МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

---

---

УДК 355.425.4(477)(062.551):002.1-043.98+069.8

© Олександр БІЛОУС

## ЗВІТИ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ: ПРАВДА, ВИГАДКИ, ФАЛЬСИФІКАЦІЇ

*На основі дослідженої звітної документації окремих радянських партизанських загонів і з'єднань, що діяли на території України, розглянуто тези про чисельний склад нерегулярних збройних формувань. Проаналізовано втрати ворога в боротьбі з радянськими партизанами та проведено порівняльний аналіз кількісних втрат радянських партизанів та їхніх ідеологічних і політичних противників. Висвітлено окремі моменти співвідношення втрат ворога та захоплені «народними месниками» трофеї.*

**Ключові слова:** *радянський партизанський рух, звітна документація, міфи, статистичні відомості.*

Нині вже ні для кого не є секретом, що партизанська звітна документація лише частково відповідала дійсності, довгі рядки статистичних відомостей доповнювалися численними вигадками, а часто й відвертим підтасовуванням та фальсифікуванням подій і фактів. Звичайно, тепер не можна встановити реальних і точних даних про бойову, диверсійну, розвідувальну та господарську діяльність «народних месників», але не складно висмикнути на поверхню відомості, які викликають сумнів у їхній правдивості.

Питання фальсифікату партизанської статистики не є новим у сучасній українській історіографії, але воно дотепер викликає зацікавленість у дослідницьких колах. Одним із піонерів висвітлення цієї проблеми став Анатолій Чайковський зі своєю монографією «Невідома війна» [19]. Проаналізувавши архівні першоджерела, якими історики практично не послуговувалися в період радянського возвелення партизанського руху, він досяг головного – змусив наукове співтовариство подивитися на цю проблему під протилежним кутом зору. Не можна оминати увагою й спільну працю двох істориків-архівістів Анатолія Кентія та

Володимира Лозицького – «Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні» [10]. Ці автори чи не вперше в Україні зробили якісно нову спробу відтворення складного й драматичного перебігу збройної боротьби в тилу Вермахту в Україні. І нарешті монографія Олександра Гогуня «Сталінські командос. Українські партизанські формування 1941–1944 рр.» [3]. У своєму дослідженні автор цілковито відійшов від канонів старої радянської історіографічної школи і висвітлив діяльність радянських партизанів у новому концепті історії України у Другій світовій війні.

З плином часу все буйнішою ставала фантазія партизанських ватажків щодо подій Другої світової війни. Згідно з їхніми спогадами, стрімко зростали чисельність партизанів, кількість ворогів, яких вони вбили, знищених залізничних ешелонів, одиниць бронетехніки та ін. На думку Івана Патриляка, «...творення міфу передбачало, аби партизани були “народними месниками та героями”, які змели з білого світу цілі “ворожі полчища”. Усвідомлюючи, що насправді радянський партизанський рух не був аж ніяк “всенародним”, вожді Компартії України вдалися до дезінформації, яка з плином часу ставала цинічнішою і брутальнішою» [17, 33–39]. Траплялося безліч випадків, коли вигадки й фальсифікації щедро перемішувалися з правдою ще в період нацистської окупації. Про це сучасному досліднику розповідають численні донесення в УШПР, а також і партизанські щоденники, які, незважаючи на суб’єктивне висвітлення епізодів війни, усе ж дають достатньо реалістичну картину того, що відбувалося [13; 14].

У фондівій колекції Національного музею історії Другої світової війни зберігається досить цікавий документ: «Довідка про чисельний склад партизанів України і про результати їхньої бойової і диверсійної діяльності в тилу німецьких окупантів з початку Вітчизняної війни до 25 вересня 1944 р.», складений 2 грудня 1944 р. за підписом в. о. начальника УШПР Василя Андреева [6]. Згідно з ним «...за неповними даними, на окупованій території України діяло партизанських загонів 1457, груп 499, загальною чисельністю 136 670. У це число увійшли 48 партизанських з’єднань, що мали 227 загонів загальною чисельністю 70 370 бійців» [6]. Тут спостерігаємо певну послідовність у статистичних відомостях різних відомств УШПР. Анатолій Кентій і Володимир Лозицький у своїй монографії подають підрахунки, проведені оперативним відділом УШПР станом на 20 серпня 1944 р. (115 000 партизанів) та на 18 листопада 1944 р. (147 344 бійці) [10, 13].

У подальші десятиліття питання кількості партизанів стало однією з найбільших фальсифікацій в історії радянського руху Опору в Україні. У 1967 р. з’явилася цифра 357 750 осіб, у 1975 р. – понад 501 тис. партизанів, і нарешті у 2004 р. – 517 000 учасників «малої» війни [10, 13]. А найбільш фантастичну кількість бійців партизанських загонів і з’єднань виведено у книзі «Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944): Історія, люди, пам’ять» – понад 621 тис. осіб (щоправда, ця цифра об’єднала і партизанів, і підпільників) [15, 168].

Сучасні історики, розглядаючи проблематику радянського партизанського руху Опору в новому концепті історії України у Другій світовій війні, дедалі

більше дотримуються принципу об'єктивізму та, послуговуючись статистичними джерелами воєнної доби, виводять кількість радянських партизанів не більш як 200 тис. осіб [18, 299]. Водночас дослідники дають різне пояснення розбіжності чисельності партизанів у радянській та новітній українській і європейській історіографії.

Історики Іван Патриляк і Микола Боровик коментують це досить стримано і делікатно: «...не всі партизани, які пройшли за обліковими документами, брали участь у бойових діях. Багато “мертвих душ” числилося в загонах, створених у 1941–1942 роках» [18, 299]. Жорсткішим щодо цього є коментар російсько-німецького дослідника Олександра Гогуня: «...Позаяк документацію вели тільки з'єднання та великі загони, то після війни в партизани та підпільники можна було записатися на підставі свідчень учасників задіяної поруч групи... Вони охоче видавали відповідні довідки – за хабар грошима, продовольством, алкоголем чи майном. Крім корупційних, у ветеранів були й “політичні” причини таких дій: що більшим був “ветеранський осередок” у селі чи містечку, то більше ваги та слави здобував його голова» [3, 260]. І насамкінець автор резюмує: «...за 1941–1944 роки через лави партизанських груп, загонів і з'єднань, створених і підпорядкованих НКВС УРСР – УШПР, пройшли десь 100 тисяч партизанів» [3, 261].

На тлі кількості радянських партизанів в Україні не менш цікавим є підрахунок втрат їхніх політичних і військових супротивників, оскільки як і з самими «народними месниками», так і у випадку з їхніми жертвами тривалий час чисельність бійців постійно тільки зростала.

За відправну точку творення чергової майбутньої радянської вигадки – знищених ворожих вояків – знову можемо взяти цифри зі вже згаданого раніше звіту Василя Андреева. Доповідаючи про результати бойової діяльності, він наводить статистичні відомості знищених ворожих вояків: «...знищено німецьких солдатів і офіцерів – 316 620» [6]. Пізніше хронологічно, але з меншим відтинком часу (від початку німецько-радянської війни до 15 лютого 1944 р.) про втрати противника згадав у своїх мемуарах Петро Вершигора, командир 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С.А. Ковпака: «...партизани України тільки за відомостями, які має Український партизанський штаб, знищили понад 175 тисяч солдатів і офіцерів противника» [2, 733].

Та невдовзі з'явилася інша кількість – 468 682 вояки ворога (відомості зі звітної документації оперативного відділу УШПР), яку вітчизняні вчені почали масово використовувати у своїх дослідженнях [11, 311].

Ця цифра в українську історіографію радянської доби ввійшла як догмат. За небагатьма винятками, кожен автор уважав за потрібне використати її як доказ значущості партизанської війни. Історики доби незалежності також звертаються доволі часто до цієї цифри, але вже в зовсім іншому контексті.

Звичайно, тепер не виникає запитань, чому цей результат бойової діяльності партизанів ставлять під сумнів. Але доволі часто поза увагою дослідників



залишаються звіти партизанських загонів і з'єднань, які і стали підставою для підсумкового результату.

Для чіткішого розуміння ситуації розглянемо кілька прикладів партизанських звітів.

У звіті Житомирського партизанського з'єднання «Доповіді про бойову діяльність і партійно-політичну роботу партизанських загонів Житомирської області під командуванням Героя Радянського Союзу О.М. Сабурова за період з 01.11.1941 р. до 01.03.1944 р.» йдеться, що «...у проведених боях з розгрому гарнізонів противника, в засадах на шосейних дорогах і при підриві залізничних ешелонів – убито 36 578 солдатів і офіцерів, поранено 9299, узято в полон 561 вояка», тобто зменшили кількість ворожих солдатів і політичних противників на 46 438 осіб [7].

Ще більш «вражаючими», зважаючи на статус бойової одиниці, виявилися результати діяльності Грем'яцького партизанського загону. З витягу зі звіту Грем'яцького підпільного райкому КП(б)У за період з 23 серпня 1941 р. до вересня 1943 р. можна дізнатися про таке: «...Убито німецьких окупантів – 602 особи, убито поліцаїв та інших зрадників – 211 осіб» [4, 7].

Тепер звернімо увагу на те, як це питання висвітлюють учені. Олександр Гогун, оперуючи німецькими архівними статистичними даними, зазначає, що «...під час атак, диверсій, різноманітних акцій партизан і антипартизанської боротьби в Україні в 1941–1944 рр. загинуло від 10 до 15 тис. солдатів і офіцерів Вермахту, поліції та СС, союзників німців і колабораціоністів, і десь у півтора раза більше було поранено» [3, 145–146]. Цієї думки дотримується і Іван Патриляк, який вважає, що «на рахунку радянських партизанів в Україні могло налічуватися від 6 до 15 тис. осіб, з яких німецькі військовослужбовці мали б становити 3–7,5 тис.» [17, 33–39]. Окрім німецьких архівів, він свою тезу підкріплює і зіставленням втрат німецької сторони з радянською, яке ґрунтується на матеріалах ЦДАВО України: «якщо врахувати, що безповоротні втрати радянських партизанів в Україні (убиті, померлі від ран або зниклі безвісти) становили, за даними УШПР, 13 тис. 956 осіб, то, очевидно, і їхніх противників загинуло приблизно стільки ж» [17, 33–39].

І тут виникає парадоксальна ситуація, суть якої полягає в тому, що Житомирське партизанське з'єднання знищило більше ворожих вояків (на думку командування з'єднання), ніж усі радянські партизани (відповідно до німецьких звітів). Анатолій Кентій і Володимир Лозицький з огляду на викладене вважають, що німці «в своїх документах, як це завжди робиться, занижують власні втрати [10, 16]. Опираючись на це твердження, вони виводять власні цифри втрат противника: «...враховуючи, що партизани, як правило, прагнули раптово атакувати противника і широко застосовували диверсії на залізницях, то втрати німців, їх союзників і спільників могли б складати від 100 до 150 тис. чоловік» [10, 15]. Ми тут лише зазначимо, що як тези Олександра Гогун та Івана Патриляка, так і ця мають право на існування.



У результаті ми отримали три зовсім різні варіанти підсумку бойової діяльності партизанів. Спробуємо з'ясувати, яка з цих версій найбільш правдоподібна.

Суть першої полягає в тому, що партизани зазвичай обліковували убитих своїх супротивників «на око». У грудні 1943 р. Михайло Андросов, помічник комісара Сумського партизанського з'єднання з комсомольської роботи, як кращий партизан-комсомолец жовтня 1943 р. був нагороджений ЦК ЛКСМУ іменною зброєю. Сам винуватець події по гарячих слідах задокументував для історії саму причину нагородження: «За період перебування у ворожому тилу мною особисто знищено 120 гітлерівців, пущено під укіс 4 військових ешелони, знищено 7 автомашин, підірвано 3 мости» [19].

В іншому випадку Пилип Кравченко, командир диверсійної групи Чернігівського партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка, звітуючи про бойову діяльність свого підрозділу, указує і на ворожі втрати: «...2 липня 1943 р. на перегоні Сновськ – Низківка підірвано на міні санітарний потяг противника... Є людські жертви: 100 убитих і 150 поранених» [9]. Через місяць 6 серпня 1943 р. група підірвала черговий ворожий військовий ешелон із живою силою, у результаті диверсії: «убито 100 осіб, поранено 120 вояків» [9]. Якщо безапеляційно вірити вказаному документу, то лише одна група, яка налічувала максимум 10 диверсантів, за місяць знищила 200 і поранила 270 ворожих вояків. А якщо зібрати диверсійно-підривні групи по всіх партизанських загонах і з'єднаннях!

Згідно з другою версією, ніхто нічого не рахував і не перепроверяв. Усім було це вигідно: рядові бійці й командири нижчої ланки отримували нагороди й доказували свою потрібність, командири загонів і з'єднань отримували нагороди й доводили свою значущість, керівництво УШПР отримувало нагороди й демонструвало свій талант в організації та керівництві партизанським рухом.

У випадку ревізії ворожих втрат, мабуть, варто процитувати Олександра Гогуна, який, опираючись на матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, згадує лише один факт перевірки (щоправда, не знищеної живої сили, а пущених під укіс військових ешелонів), ініційованої Георгієм Жуковим, який поставив під сумнів дії партизанів, але «...позаяк підданих перевірки самих залучили до даного “дослідження”, інспекція показала, що “справжня кількість учинених партизанами аварій на залізницях у середньому була більшою на 30 %, ніж наведено у зведеннях УШПР”» [3, 150].

І нарешті третя версія зводилася до викладення реальних фактів власної бойової діяльності. Одиначні, але траплялися випадки правдивого підрахунку ворожих втрат. Так, партизанський загін ім. М.С. Хрущова Ічнянського району під командуванням Івана Попка за період своєї активної діяльності з 14 вересня 1941 р. до 21 вересня 1943 р. знищив 101 німецького вояка та 107 «зрадників батьківщини» [5, 6–10]. На тлі інших здобутків ці цифри видаються сміхотворно малими і викликають логічні запитання: «А що ж робили партизани?». Проте аналізуючи таку статистику, знаходимо підтвердження цитованим вище тезам Олександра Гогуна й Івана Патриляка.

Зауважимо, що навіть випадки тотальної фальсифікації у справі знищених ворогів не дозволили випередити білоруських партизанів. Побратими з Білорусі «нарахували» понад 500 тис. гітлерівців – убитих місцевими «народними месниками» [1, 160].

Як наслідок, дві радянські республіки партизанської слави зменшили сили противника майже на мільйон багнетів. Звичайно, не кожен був вояком Вермахту, великий відсоток належав місцевим колаборантам, допоміжним військам, національним формуванням у складі Вермахту та ін., але такий результат не може не викликати сумніву. Зауважимо і те, що сучасні російські історики Сергій Міхальов та Анна Толмачова, розглядаючи проблематику втрат у німецько-радянській війні 1941–1945 рр., зазначають, що «безповоротні військово-оперативні втрати Вермахту на радянсько-німецькому фронті за весь період війни не перевищили 4,8 млн осіб [12, 91–101].

Дописуючи захмарні цифри убитих і поранених вояків противника, партизани самі ж їх і спростовували переліком здобутих трофеїв.

За 2,5-річну діяльність бійці Житомирського партизанського з'єднання у ході боїв із ворожими підрозділами захопили: «...гармат – 2, мінометів – 26, гвинтівок – 2156, кулеметів – 149, ПТР – 2, автоматів – 43, короткоствольної зброї – 131» [7]. Ця статистика надзвичайно контрастує зі знищеною живою силою противника. Викликають подив також і 4805 залізничних вагонів із живою силою, озброєнням, технікою, паливом та іншими вантажами, пущеними під укіс сабуровцями [7]. Виходить якась парадоксальна ситуація: ретельно перераховуючи убитих і поранених ворогів, партизани не вважали за потрібне брати на свій баланс їхнє озброєння.

У цьому ж звіті (Житомирського партизанського з'єднання) знаходимо цілу низку й інших неузгоджень, але тут уже йдеться швидше про недолугість працівників штабу, ніж про нехтування правдою.

Наприклад, за словами начальника штабу з'єднання, на момент розформування з'єднання на озброєнні у партизанів було 5452 одиниці зброї різних типів, із них 3809 здобуто в боях із ворогом, а ще 839 отримано з-за лінії фронту [7]. Після нескладних підрахунків виникає ще більш просте запитання: де взялися ще 804 одиниці? Дивує і така мала кількість отриманої зброї з «Великої землі», позаяк саме на Олександра Сабурова часто нарікали інші ватажки радянських партизанів в Україні, що він приватизував партизанський аеродром. Михайло Наумов, командир з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів, щодо цього написав таке: «Більшість вантажів отримували впродовж року Сабуров, Шитов, Мельник, Скубко, “Буйний”. Стверджують, що Сабуров возить зброю в обозі, багато заховав у сховках, як зайву, відбирав усіма правдами й неправдами зброю, що надходила через його аеродром для інших з'єднань...» [8, 292].

За увесь період бойової діяльності з'єднання під командуванням Олександра Сабурова втратило 271 бійця убитими, 376 поранено, 23 партизани зникли безвісти [7]. Якщо зіставити втрати обох сторін, то виходить, що за кожного

виведеного зі строю партизана останні відповіли 68-ма ворогами. Це навіть більше, ніж у загальній статистиці, де відповідне співвідношення 1 до 33.

Схожі статистичні невідповідності помітні і в інших великих партизанських формуваннях. Цікавими для дослідника видаються помісячні звіти Василя Бегми, командира Ровенського партизанського з'єднання № 1. Наприклад, у жовтні 1943 р. бійці з'єднання убили і поранили 393 противники, утрат не було, лише двоє поранених. Трофеїв налічувалося: «...16 гвинтівок, 8 пістолетів, по 3 автомати й кулемети...» [21, 1–1 зв]. Ще більш вражаючими виявилися результати цього з'єднання в наступному місяці. Згідно зі звітом виходить, що поки Червона армія форсувала Дніпро, виганяла нацистів із Києва, партизани гідно наближали перемогу у ворожому тилу: «...в результаті диверсій знищено живої сили противника 1762 солдати й офіцери, поранено 253... Втрати з'єднання: під час диверсії на залізниці загинув добрий мінер т. Кампаров і один боєць поранений» [21, 9].

У грудні 1943 р. – лютому 1944 р., у період активних фронтових бойових дій, у регіоні втрати з'єднання значно зросли. Згідно зі звітом командування, за згаданий відтинок часу партизани втратили 37 бійців убитими і 36 – пораненими [21, 24–24 зв]. Важко визначити, чим ці втрати зумовлені: чи правдивою статистичною викладкою, чи вимушеною тактичною необхідністю внаслідок близькості німецько-радянського фронту.

Не відставали від своїх товаришів у звітних фантазіях і партизани Ровенського партизанського з'єднання № 2 «За Батьківщину» під командуванням Івана Федорова. Звітна документація цього партизанського формування є цікавою й у контексті їхнього протистояння з учасниками українського визвольного руху.

Звітуючи про бойову і диверсійну діяльність з'єднання, штаб указує на такий факт: «У селі Бутейки група автоматників, яка виконувала завдання в південних районах Ровенщини, була оточена націоналістами. При прориві оточення було знищено націоналістів – убитими близько 50 осіб і пораненими майже 80...» [21, 30].

Нині бій у Бутейках добре відомий як дослідникам радянського партизанського руху в Україні, так і українського визвольного руху. Тому в цьому випадку ми можемо подивитися на проблему і з протилежного боку. Іван Патриляк, аналізуючи цей бій, зауважив: «Наслідки цього бою складно визначити, оскільки упівські звіти повідомляли про 50 убитих противників і 8 осіб власних втрат, натомість командири іншої сторони оцінювали втрати УПА як 100 убитих і поранених. Очевидно, правда десь посередині» [16, 440].

Загалом партизани з'єднання під командуванням Івана Федорова, згідно з офіційною статистикою, вивели зі строю 15 944 супротивники (зничили – 8809, поранили – 6847, захопили в полон – 288), а втратили упродовж 1 грудня 1942 р. – 11 березня 1944 р. під час проведених різноманітних операцій 267 власних бійців [70, 84–86].

Цікавим для дослідження видається звіт командування партизанського з'єднання ім. Л. Берії за 1943 р. Розглядаючи бойову й диверсійну діяльність, читаємо: «...засад великих і малих – 22, явно убитих у засадах німців – 478, поранених – близько 200, коротких боїв із німцями – 3, коротких боїв із націоналістами – 5... Наші втрати: у засадах та в сутичках убито – 40, поранено – 25, один боєць потрапив до полону» [22, 2–5]. Тут, як і у звіті Івана Попка, командира партизанського загону ім. М.С. Хрущова Ічнянського району, можемо стверджувати про неспотворення результатів своєї діяльності. Дивною, як для звітної документації радянських партизанів, є дописка командира з'єднання Андрія Грабчака: «...вантажів ешелонів і приблизну кількість жертв під час аварій через відсутність документів дати не можемо...» [22, 2–5]. Зазвичай із таких ситуацій партизани виходили легко: «прикидали на око» та відправляли в УШПР.

Насамкінець зазначимо, що у пропонованому дослідженні використано звітну документацію Житомирського партизанського з'єднання, Ровенського партизанського з'єднання № 1, Ровенського партизанського з'єднання № 2 «За Батьківщину», партизанського з'єднання ім. Л. Берії, окремих партизанських загонів і груп, на основі яких і проведено узагальнюючий аналіз.

Навіть невелика частина проаналізованих партизанських звітів красномовно доводить: система дописок існувала, навіть була поставлена на потік. І чим далі в історію відходило партизанське життя, ці фальшування лише зростали. Незважаючи на видимість боротьби з партизанськими фантазіями і показовими поодинокими покараннями командирів із подальшим позбавленням усіх їхніх регалій, тогочасна влада усіляко заохочувала їх задля творення міфу всенародної боротьби радянської людини. Зазначимо, що найбільше піддавалися деформації цифри, що стосувалися власних втрат та втрат противника, трофейні здобутки.

З відновленням незалежності дослідники дістали можливість реконструювати події 1941–1944 рр. і висвітлювати масові фальсифікації радянської партизанської боротьби та міфи, які траплялися у їхній звітній документації. Однак у переважній більшості випадків, знаючи про спотворення фактів, документально це довести не можна. І лише шляхом зіставлення, порівняльного аналізу або перехресного дослідження, використовуючи матеріали усіх сторін конфлікту, ми зможемо знищити підвалини радянського партизанського міфу.



## Джерела та література:

1. Белорусская Советская Социалистическая Республика / Гл. редактор П.У. Бровка и др. – Минск: Главная редакция Белорусской Советской Энциклопедии, 1978. – 616 с.
2. Вершигора П.П. Люди з чистою совістю: Спогади / Передмова В.І. Денисенка; упоряд. О.В. Лісовського. – К.: Україна, 2013. – 742 с.
3. Гогун О. Сталінські командос. Українські партизанські формування, 1941–1944 рр. / перекл. Катерина Демчук. – К.: Наш формат, 2014. – 504 с.
4. Держархів Чернігівської області. – Ф. Р.-1376. – Оп. 2. – Спр. 3. Випуски зі звіту про діяльність підпільних організацій КП(б)У, комсомольських організацій, антифашистських груп і партизанських загонів Чернігівської області в період тимчасової окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.) видані Чернігівським облпартархівом. – 14 арк.
5. Там само. – Спр. 6. Матеріали про формування, склад та діяльність підпільних організацій і партизанських загонів, що діяли на території Чернігівщини у роки німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр. (довідки, спогади, звіти, списки). – 73 арк.
6. Довідка про чисельний склад партизанів України і про результати їхньої бойової і диверсійної діяльності в тилу німецьких окупантів // Фонди НМІУДСВ. – КН-13315. – Д-2663.
7. Довідка про бойову діяльність і партійно-політичну роботу партизанських загонів Житомирської області під командуванням Героя Радянського Союзу О.М. Сабурова за період з 01.11.1941 р. до 01.03.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-258862. – Д-62961.
8. Жизнь генерала Наумова: сб. док. / сост.: Г.М. Наумова, А.В. Бирик, В.М. Наумов. – 2-е изд. – К.: Альфа Реклама, 2015. – 452 с.
9. Звіт диверсійної групи Кравченка Пилипа Яковича. 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-13075. – Д-2539.
10. Кентій А.В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А.В. Кентій, В.С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
11. Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренных: (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И.Ф. Курас, А.В. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.
12. Михалев С.Н. К вопросу об исчислении потерь противника на советско-германском фронте 1941–1945 гг. / С.Н. Михалев, А.В. Толмачева // Военно-исторический архив. – 2004. – № 3. – С. 91–101.
13. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.). – М.: Центрполиграф, 2010. – 670 с.
14. Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники / Ін-т історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2015. – 304 с.
15. Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 496 с.
16. Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
17. Патриляк І.К. Радянські партизани в Україні: міфи навколо реальності / І.К. Патриляк // Партизанські колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Особові фонди. Путівник / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої

- Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. – С. 33–39.
18. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
  19. Повідомлення М.В. Андросова «За що я отримав іменний автомат». 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-10735. – Д-1808.
  20. Чайковський А.С. Невідома війна: (Партиз. рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с.
  21. ЦДАГО України. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 3. Місячні звіти командування 1-го і 2-го з'єднань про бойову і диверсійну діяльність загонів з'єднань за період з березня 1943 р. до 15 квітня 1944 р. і додатки до них (схеми, щоденники, підсумки бойової і диверсійної діяльності, відомості про бойовий і чисельний склад з'єднань). – 119 арк.
  22. Там само. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 7. Звіти, доповіді до Українського штабу партизанського руху (УШПР) про підсумки бойової і диверсійної діяльності, політично-моральний стан загонів з'єднання і додатки до них (схеми бойових операцій з описами до них). – 132 арк.

© *Александр БИЛОУС*

## ОТЧЕТЫ СОВЕТСКИХ ПАРТИЗАНСКИХ ФОРМИРОВАНИЙ: ПРАВДА, ВЫМЫСЛЫ, ФАЛЬСИФИКАЦИИ

*На базе исследованной отчетной документации отдельных советских партизанских отрядов и соединений, действовавших на территории Украины, рассмотрены тезисы относительно численного состава нерегулярных вооруженных формирований. Проанализированы потери врага в борьбе с советскими партизанами и проведен сравнительный анализ количественных потерь советских партизан и их идеологических и политических противников. Освещены отдельные моменты соотношения потерь врага, а также захваченные «народными мстителями» трофеи.*

**Ключевые слова:** советское партизанское движение, отчетная документация, мифы, статистические сведения.

© **Oleksandr BILOUS**

## REPORTS OF SOVIET PARTISAN FORMATIONS: TRUTH, FICTIONS, FALSIFICATIONS

*Today, it's not a secret to anyone that partisan document records were only partially true, and long lines of statistical information were added by numerous fictions, and often by frank fabrication and falsification of events and facts. Of course, it is impossible to establish real and accurate data about the combat, sabotage, intelligence and economic activity of the guerrillas. But it's not difficult to determine the information that raises doubts in its veracity. The issue of falsification of partisan statistics is not new in the modern Ukrainian historiography, but it continues to be interesting in the research circles.*

*As time was going by, the imagination of the guerrilla leaders became increasingly wild. The number of guerrillas and enemies killed by them, the destroyed railroad tracks, units of armored vehicles and others were growing rapidly according to their memoirs. There were many cases when fabrications and falsifications were generously mixed with the truth during the period of the Nazi occupation. Numerous reports in the Ukrainian Partisan Movement Headquarters (USHPR), as well as guerrilla diaries prove this fact to the current researcher. These evidences still give a realistic picture of what was happening, despite the subjective coverage of the episodes of war.*

*The study was also based on the document records of the Zhytomyr partisan unit, the Rovno partisan unit No. 1, the Rovno partisan unit No. 2 «For the Motherland», the partisan unit named after L. Beriia, some guerrilla units and groups on the basis of which a synthesis analysis was carried out.*

*Even a small part of the partisan reports, that were analyzed, eloquently proves the existence of fake facts that were widespread. Despite the visibility of the struggle against partisan imagination and indicative single punishment of commanders with further deprivation of all their ranks, the Soviet authority encouraged them well at all times, in order to create the myth of a popular struggle of the Soviet man. The numerous changes related to their own casualties and casualties of the enemy, their trophies.*

*Only with the restoration of independence, researchers were able to reconstruct the events of 1941–1944 and talk about the mass falsifications of the Soviet partisan struggle and the myths in their document records.*

*But in the majority of cases, knowing about the distortion of facts, it is impossible to document it. And only through comparisons, comparative analysis or cross-examination, using materials from all sides of the conflict, we will be able to destroy these foundations of the Soviet partisan myth.*

**Keywords:** *Soviet Resistance Movement, reporting documentation, myths, statistics.*



УДК 930(477)«1941/1944»:347.9(091)

© *Аліна ІВАНЕНКО*

## **ПРАКТИКА РОБОТИ СУДІВ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ІЗ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ (1941–1944): ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ**

*Актуальність проблеми полягає в її недостатній вивченості, адже сьогодні сформульована проблема розв'язана вітчизняними дослідниками лише частково, хоч певний прорив у цій сфері таки здійснено. Зокрема, окремі питання відповідного напрямку роботи місцевих управ РКУ у своїх працях досліджують В. Шайкан, О. Гончаренко та М. Куницький. Здебільшого ці автори намагаються реконструювати порядок роботи юридичних (правових) відділів місцевих управ, тогочасну практичну діяльність судових установ. У результаті проблема висвітлена в сучасній історіографії частково та в загальному вигляді. Історіографічний аналіз напрацювань сучасної історичної науки переконливо доводить, що висвітлення багатьох проблем із функціонування судової системи на теренах РКУ проходить лише початковий етап. Здебільшого вивчено нормативно-правову базу, на основі якої здійснювалося цивільне та кримінальне судочинство, окремі аспекти матеріального й кадрового забезпечення роботи установ шліфенів та шефенів. Проте потребують уточнення особливості роботи судових установ у період перебування окупованих областей у підпорядкуванні військової адміністрації, механізми захисту населення в цивільній та кримінальній площинах, судовий процес в установах шліфенів та шефенів.*

**Ключові слова:** дослідник, суд, окупаційний режим, законодавство.

Друга світова війна стала одним із найбільших воєнно-політичних конфліктів не лише ХХ ст., а й історії людства загалом. За кількістю жертв, обсягом матеріальних втрат цей конфлікт не мав рівних упродовж усього існування людської цивілізації. Мільйони людських доль були кинуті на олтар протистояння двох диктаторських режимів – А. Гітлера та Й. Сталіна, спричиненого цивілізаційним

розколом, догматичними абсурдними формами нового цивілізаційного існування та претензіями комуністичного СРСР і нацистського Третього райху на світове панування. У центрі цього геополітичного, можна навіть сказати цивілізаційного, конфлікту була й Україна – на той час квазідержавне утворення, більш відоме під назвою УРСР. А місцевий український соціум став об'єктом соціального експериментаторства «хворих» расистських уявлень лідерів Третього райху, які на певний час змінили не менш «хворих» очільників комуністичної ідеології (у її ленінському та сталінському різновидах).

Україна впродовж 1941–1942 рр. була окупована Німеччиною, а на значній частині її території створено райхскомісаріат «Україна». Місцевий соціум почав функціонувати в системі діаметрально протилежних, аніж раніше, соціально-політичних та духовно-ментальних координат, співіснуючи або, навпаки, активно співпрацюючи з окупаційною владою чи опираючись їй. Важливе місце в цих процесах належить судовій системі, покликаній врегулювати соціальні відносини всередині суспільства. Спочатку гітлерівці не приділяли достатньо уваги судовим формам та засобам врегулювання конфліктних і звичайних життєвих ситуацій. Проте, поставши перед необхідністю впливати на окупований соціум, вони все-таки використали їх у повсякденній практиці врегулювання соціальних відносин.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, присвячених реконструкції подій гітлерівського окупаційного режиму, встановленого на теренах України, поза увагою науковців залишаються питання повсякденного життя окупованого суспільства, судових форм та засобів його врегулювання. Власне, висвітленню цих процесів і присвячена пропонована публікація.

Активне й незаангажоване комуністичними ідеологемами вивчення окупаційного минулого України розпочалося в 90-х роках ХХ ст. А от до з'ясування судових засобів і механізмів впливу на українське суспільство черга дійшла лише в останні десять років. Причина такого стану речей, очевидно, полягає в реальній відсутності справді наукових досліджень окупаційного минулого. Тому знадобився час для переходу від вивчення макропроцесів, які відбувалися на окупованих теренах України, до більш вузьких і конкретизованих тем, використання інших дослідницьких методик.

Актуальність проблеми полягає в її недостатній вивченості, адже дослідники лише в загальних рисах схарактеризували систему судочинства в РКУ, визначили нормативно-правову базу, на основі якої діяли установи шліфенів та шефенів, але так і не проаналізували особливостей реалізації відповідних процесуальних норм, не встановили закономірностей тогочасної судової практики. І це не дивно, адже радянська історіографія практично не приділяла уваги цим сегментам окупаційного минулого. Так, у дослідженні Воробйова «Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами» розглянуто процес створення управлінського апарату РКУ та забезпечення його відповідними кадрами, проаналізовано систему німецького та місцевого судочинства,

яку застосовували в окупованих районах. Цим і обмежився аналіз тогочасної системи судочинства. Не знайдемо в цьому дослідженні й аналізу роботи адвокатури чи то нотаріату [32].

У цьому контексті не можна обійти увагою колективну монографію «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине», видану в 1986 р. Хоч праця й мала інший центральний предмет дослідження, її автори розглянули проблему політичного та соціально-економічного становища населення України в роки окупації. Дослідники стисло зупинилися на характеристиці кадрового складу німецької окупаційної адміністрації, порядку організації роботи установ РКУ, лише побіжно згадавши про наявність «окупаційного законодавства» та системи судових органів. У процесі характеристики німецьких службовців, зокрема і суддів, було відзначено такі їхні риси: глибока ворожість до населення, прагнення до особистого збагачення та «відсутність необхідних знань для здійснення управлінських функцій». Загалом автори негативно охарактеризували тих німецьких чиновників, які отримали направлення для роботи в «зайнятих східних областях» і, обійнявши посади в окупаційному апараті влади, виявили власну некомпетентність і неготовність до виконання владних повноважень [29].

Зазначимо, що й на сьогодні сформульована проблема розв'язана вітчизняними дослідниками лише частково, хоч певний прорив у цій сфері таки здійснено. Окремі питання відповідного напрямку роботи місцевих управ РКУ у своїх працях досліджують В. Шайкан, О. Гончаренко та М. Куницький [33–36; 5; 9–11; 24; 25]. Здебільшого ці автори у своїх роботах намагаються реконструювати порядок роботи юридичних (правових) відділів місцевих управ, тогочасну практичну діяльність судових установ. Як результат, проблема висвітлена в сучасній історіографії частково та в загальному вигляді. А участь місцевих управлінських структур РКУ в реалізації завдань та функцій судових установ в історіографії ще не досліджувалася взагалі.

У достатньо специфічному ракурсі згадується судова система в одному з розділів колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні» – «Друга світова війна як новий вимір терору та тероризму». Розглядаючи терор та тероризм у досліджуваній період, автори розділу О. Лисенко та Т. Вронська виокремили внутрішній судовий та позасудовий державний терор, який німецька влада планувала широко застосовувати на окупованих територіях. Зокрема, зазначається, що особи, які порушували встановлений порядок управління та вчиняли незначні правопорушення, підлягали кримінальному переслідуванню з боку створених місцевих судів. За умови скоєння більш тяжкого протиправного діяння представники місцевого населення потрапляли під юрисдикцію німецьких судових установ. Незважаючи на існування легальних судових установ й унормування їхньої функціональної діяльності, передачу частини відповідних повноважень німецьким службовцям цивільної адміністрації РКУ, все-таки на окупованих територіях переважали позасудові репресивно-каральні форми й засоби. Усі вони супроводжувалися тотальним як суто поліційним,

так і ідеологічним терором. Поряд із насильством окупанти широко застосовували ненасильницькі дії: ущемлення прав та інтересів особи, вилучення майна під час депортацій та примусового виселення в гетто, здійснення економічних санкцій [31].

Однією з перших цю проблему почала розробляти В. Шайкан. Вона зазначає, що функції каральних органів, крім поліції, німецьких судів, інших органів окупаційної влади, виконували українські правові відділи на чолі з мировими суддями, які також контролювали діяльність самих органів місцевого управління, стежили за тим, щоб населення не порушувало наказів, розпоряджень німецьких органів влади та допоміжних управ. Українські суди цілком залежали від окупантів, а діяльність мирових суддів контролювалася німецьким судом. З початку окупації України земля була компетенцією тільки німців, і всі питання, що виникали навколо земельної власності, вирішував тільки німецький суд. Компетенція мирових суддів-«шліхтерів», за гітлерівськими постановами, обмежувалася сферою «запобігливого судочинства», тобто справами, за якими суддя «не розважає правного спору обох сторін, а тільки інтерпелює, підтримує, порядкує й уділює вияснень в певних життєвих галузях... це торкається справ у галузі особистого, родинного та спадкового права». Своєю слухняністю українські правові відділи при обласних, районних, сільських управах домоглися від німців розширення компетенції мирових суддів. З іншого боку, варто відзначити позитивну діяльність українського судочинства у каральних і цивільних справах: захист населення від злочинців, розгляд скарг на дії окремих урядовців, які зловживали владою, – усе це позитивно впливало на життя людей за окупаційного режиму [36].

У публікації, яка належить цьому автору, стверджується, що німецька система судочинства почала створюватися на окупованій території України від самого початку її загарбання Третім райхом. В. Шайкан у загальних рисах описує діяльність судових установ, які були створені в 1942 р. – судів шліфенів (цивільної юрисдикції) та шефенів (кримінальної юрисдикції). Водночас у цій статті здійснено аналіз роботи правових відділів, які діяли при органах місцевого управління – обласних, районних та міських управах. Щоправда, дослідниця так і не зазначила, що робота таких установ, як обласні управи, була припинена на початку 1942 р. Не бере до уваги вона й того факту, що юридичні відділи були створені не при всіх органах місцевого управління.

У праці містяться й деякі, на наш погляд, неточності. Так, правові відділи місцевих управ чомусь розглядаються як «каральні органи». Підставою для цього стали такі критерії: контроль за діяльністю органів місцевого управління, які «слідкували за тим, щоб населення не порушувало наказів, розпоряджень німецьких органів влади та допоміжних управ» [34]. Отже, як бачимо, у цьому переліку службових повноважень правових відділів місцевих управ немає тих, які можна було б ідентифікувати як суто «каральні».

Перебільшує дослідниця й ступінь самостійності службовців правових відділів. На її думку, українські правники не хотіли користуватися радян-

ськими нормативними актами, які врегульовували процедуру розлучення. Та все ж окупаційна реальність була такою, що всі нормативні імпульси надходили з боку німецьких управлінців, а тому подібна самодіяльність місцевих правників виглядала б як саботаж. Річ у тім, що німецька адміністрація ще не встигла ухвалити відповідні нормативні акти, а тому й заборонила тимчасово розлучатися. Однак у багатьох регіонах навіть восени 1941 р. ці юридичні процедури все-таки здійснювалися.

У дещо скороченому вигляді ця публікація з'явилася в іншому науковому виданні. Та все ж дослідниця помічає й позитивні аспекти роботи місцевих судів: захист населення від злочинців, розгляд скарг на дії окремих урядовців, які зловживали владою [36].

Окремі проблеми функціонування правових відділів органів місцевого управління, цивільних та судових установ на теренах РКУ В. Шайкан розглядає і в інших працях [33; 35].

Ширше, порівняно з іншими дослідженнями, проблема функціонування цивільної адміністрації РКУ та судової системи представлена в розділі «Система управління окупованими територіями» колективної праці О. Гончаренка, О. Лисенка та Т. Першиної «Історія Другої світової війни: погляд з ХХІ століття». Автори розділу досить детально характеризують систему адміністративно-територіального устрою РКУ, окреслюють службову компетенцію органів управління всіх рівнів, показуючи механізми формування впливу на місцеве суспільство. Наявна у праці й характеристика нормативно-правової бази, на основі застосування якої здійснювалася окупаційна політика, а також судових механізмів врегулювання повсякденного життя місцевого населення.

У тексті проаналізовано порядок створення та функціонування німецьких і українських судових інституцій РКУ, їхні компетенції та повноваження, порядок кадрового забезпечення, досліджуються юридичні й правові механізми та засоби впливу німецької окупаційної адміністрації на місцеве населення у сфері соціальних відносин [13].

О. Гончаренко проблеми функціонування системи місцевих судових установ РКУ виділяє в окремий предмет дослідження. Цьому сприяв і вибір теми дослідження – функціонування окупаційного апарату всіх управлінських рівнів та його регулятивний вплив на правовий статус цивільного населення. Звісно, що дослідник не міг обійтися без аналізу роботи такого засобу врегулювання соціальних відносин, якими є судові установи. Тим більше, що він повсякчас полемізує, а окремі принципові положення навіть конфліктують із напрацьованими не лише радянської, а й сучасної вітчизняної історіографії, представники якої, на його думку, застосовували й далі застосовують неправомірний, з погляду юридичної науки, термін «безправне становище» місцевого населення. Усупереч цьому дослідник доводить, що населення, яке мешкало на окупованих територіях України, мало суттєво обмежений, але все ж правовий статус, як певну міру й свободу поведінки в рамках проголошених нормативними актами право-



вих приписів. Водночас для досліджень цього автора характерне надзвичайно широке представлення архівних документів, значна частина яких перекладена з німецької мови та вперше введена до наукового обігу.

У монографії О. Гончаренка розглянуто низку актуальних питань, як-от: особливості застосування адміністративного, податкового, трудового, кримінального, цивільного та сімейного права в контексті врегулювання повсякденного життя окупованого соціуму. На сторінках монографічного дослідження знайшли своє висвітлення й тогочасні правовідносини не лише всередині соціальної спільноти, а й між нею й німецькою владою у сферах освіти, медицини та соціального забезпечення непрацездатної частини населення України, надання допомоги колишнім репресованим та загалом особам, яких переслідувала свого часу радянська влада [11].

У виданні чітко окреслено компетенцію судів і зазначено, що для врегулювання спорів цивільного та сімейного характеру на теренах РКУ були створені мирові (третейські) суди, які очолювали шліхтери. Ці суди розглядали справи сімейного та цивільного характеру. Для здійснення кримінального судочинства були створені суди шефенів, які розглядали дрібні правопорушення, скоєні представниками місцевого населення.

О. Гончаренко, розглядаючи порядок створення нормативно-правового й кадрового забезпечення роботи мирових судів, доводить, що створені в 1941–1942 рр. українські судові установи були частиною окупаційного апарату влади. Їхні службовці номінально зараховувались до штатних розписів органів місцевого управління та утримувались за їхній рахунок. Але українські шліфени підпорядковувалися правовим відділам генеральних комісаріатів і безпосередньо гебітскомісаріатам.

Нормативно-правова база, на основі якої здійснювалося врегулювання цивільно-правових та сімейних відносин місцевого населення, відставала від реальних потреб українського суспільства. Представникам окупаційної адміністрації доводилося використовувати сегменти колишнього радянського законодавства.

За допомогою мирових судів окупаційною адміністрацією було здійснено спробу врегулювання надто важливих для місцевого населення проблем, пов'язаних із його цивільно-правовим статусом [10].

У цьому ж контексті розглядає О. Гончаренко й особливості функціонування на окупованій території українських кримінальних судів (судів шефенів). Він доводить, що кримінальне право відображало расові погляди гітлерівців, оскільки рівень відповідальності залежав від національної належності винних у вчиненні кримінально караних дій. Для різних категорій населення діяли різні нормативно-правові акти, а основою для їх створення став Німецький кримінальний кодекс.

Право на винесення рішень про застосування кримінальних покарань мали військові органи влади, німецькі суди, особливі (поліцейські) суди, українські

кримінальні суди та особисто гебітскомісари. Українські судді (шефени) мали право на розгляд дрібних, переважно побутових, справ [5].

Отже, в окупованій нацистами Україні діяли мирові (третейські) суди, які врегульовували відносини цивільно-правового та сімейного характеру, що виникали між місцевим населенням.

Расистська доктрина, яка була основою нацистської ідеології, діяла і в цьому сегменті правових відносин, оскільки для українців, етнічних німців та громадян Третього райху створювалися різні судові установи. Цивільно-правові відносини в середовищі єврейського населення регулювалися в адміністративному порядку [10].

О. Гончаренко зазначає, що, незважаючи на екстремальні умови життя, зумовлені фактом окупації країни, соціальні відносини серед місцевої людності не припинялися. Проте окупаційна адміністрація виявилася не готовою до нормативно-правового регулювання цих проблем. Гітлерівське окупаційне законодавство відставало від завдань регулювання соціальних відносин місцевого населення. Українські судді розглядали позови з майнових суперечок. Чимало цих питань вирішувалося також районними управами, зокрема щодо набуття прав власності на будинки, квартири, надання додаткової площі присадибної земельної ділянки, передачі будинків в орендне користування тощо. Розірвання шлюбу відбувалося винятково в судовому порядку та перебувало в компетенції мирових суддів (шліхтерів).

В окупаційному сімейному законодавстві було сформульовано основні засади, описано процедуру та умови укладення шлюбу, на основі яких визначалися особисті та майнові права й обов'язки подружжя, права та обов'язки батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Нормативно-правові акти у сфері сімейного законодавства часто змінювались, здебільшого пристосовуючись до завдань економічної експлуатації трудових резервів України. Особлива процедура реєстрації шлюбу вказує на те, що за її допомогою окупаційна влада намагалася виявити національність і політичне минуле представників місцевого населення. Специфічний правовий статус осіб, визнаних військовополоненими, не дозволяв їм юридично оформлювати фактичні сімейні правовідносини.

Наявність кількох типів нормативно-правових актів у сфері сімейного законодавства, призначених для українців, фольксдойче та євреїв, вказує на те, що принципи расизму, які перебували в центрі ідеології нацизму, впливали на формування сімейно-шлюбного законодавства [8].

У дотичній з О. Гончаренком проблемно-тематичній ніші працює М. Куницький. На основі напрацювань свого попередника він досліджує соціально-правовий статус місцевого населення РКУ практично в усіх сферах повсякденного життя. Він також заперечує використання терміна «безправне становище» місцевого населення й аналізує широку палітру правовідносин адміністративного, цивільного, кримінального порядку, доводячи при цьому, так само як і О. Гонча-



ренко, що населення, яке мешкало на окупованих теренах України, користувалося обмеженим правовим статусом, але мало певні можливості для захисту своїх прав та інтересів, зокрема і в судовому порядку [23; 24; 25].

У дисертації М. Куницького «Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)» особливе місце відведено судовим засобам захисту прав та інтересів місцевого населення РКУ та практичній роботі місцевих судових установ із врегулювання повсякденних проблем населення РКУ.

Автор зазначає, що одним із важливих засобів забезпечення законослухняної правомірної поведінки місцевого населення виступала можливість захисту його прав. З перших днів окупації основним способом захисту прав місцевого населення стали звернення та заяви до органів управління. Передусім люди могли звертатися до керівництва районних та міських управ, яким довелося розглядати велику кількість заяв і забезпечувати певний правовий захист населення.

Дослідник звернув увагу на те, що в багатьох регіонах України від середини 1942 р. правові відділи як структурні підрозділи органів місцевого управління були скорочені, але юридична практика щодо допомоги населенню все-таки не припинялася. На місцях залишилися юридичні консультації, працівники яких продовжували надавати відповідні послуги місцевому населенню. Замість правових відділів у багатьох генеральних округах при органах місцевого управління були створені юридичні бюро. Окрім консультування працівників районних та міських управ, їхні службовці були зобов'язані надавати юридичну допомогу місцевому населенню.

У дисертації вказано, що основною німецькою владною інституцією, до якої населення України мало право звертатися по допомогу, стали гебітскомісаріати. Фактично вони були тим органом влади, працівники якого мали реальну можливість вплинути на долю людей, вирішити їх важливі життєві проблеми. Якщо незаконні дії ініціювали місцеві управлінці, службовці німецьких органів влади були не проти того, щоб засвідчити перед місцевим населенням свою «справедливість». Тому досить часто місцевих мешканців ознайомлювали з фактами зловживань адміністрації районних та міських управ, працівників поліційних формувань.

Автор згадує про ще одну установу, що відіграла важливу роль у забезпеченні прав місцевого населення, це органи німецької цивільної жандармерії. Фактично ця німецька правоохоронна структура виконувала функції кримінальної поліції, розглядаючи безліч справ, пов'язаних зі зверненнями місцевого населення. Водночас жандарми могли розглядати справи як в адміністративному порядку, самостійно ухвалюючи рішення та здійснюючи правосуддя, так і передавати підготовлені матеріали досудового слідства на розгляд місцевого кримінального суду.

Окрім правового захисту населення, у дисертації звернуто увагу і на можливість захисту прав та інтересів українців у судовому порядку. Зазначено, що це

був один із основних дійових засобів захисту цивільних прав місцевого населення та врегулювання тих соціальних відносин, які виникали в суспільному середовищі. Для цього німецька адміністрація РКУ ініціювала створення місцевих судових установ – цивільних (суди шліфенів) та кримінальних (суди шефенів). Для розв'язання правових проблем фольксдойчів був створений німецький цивільний суд.

Автор конкретизує повноваження судів. Цивільні суди розглядали такі питання: ідентифікація особи, встановлення часу народження та віку, надання права на одруження, усиновлення, оголошення особи недієздатною та зниклою безвісти, встановлення опіки та піклування, розлучення та визначення рівня аліментних платежів, затвердження прав на спадщину, майнових спорів. Суди шефенів призначалися для розгляду дрібних правопорушень, які можна було кваліфікувати як злочини.

Побіжно розглянуто питання участі адвокатів у розгляді справ. Вимоги до цієї категорії працівників юридичної сфери були такими ж, як і до суддів: наявність відповідної фахової підготовки та досвіду професійної діяльності, лояльне ставлення до німецької влади. Не мали права обіймати ці посади колишні комуністи, працівники НКВС та прокуратури, євреї. Ще одним засобом регулювання соціальних відносин стало створення місцевого нотаріату. Ці нотаріальні установи ефективно виконували своє завдання, а їхній нечисленний, як на той час, і не завжди кваліфікований кадровий склад у міру своїх можливостей здійснював регулятивні функції [23].

У статті М. Куницького «Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату “Україна”: аналіз судової практики (1941–1944 рр.)» проаналізовано процесуальні особливості функціонування місцевих цивільних і кримінальних судів на теренах РКУ. У публікації доведено, що за допомогою судових установ, навіть незважаючи на низьку якість нормативно-правової бази, на основі якої здійснювалися процесуальні дії шліфенів та шефенів, їм удалося врегулювати ті відносини, які виникали між суб'єктами повсякденного соціального життя [25].

М. Куницький у праці «Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.)» проаналізував проблему створення та функціонування місцевих судових установ на теренах райхскомісаріату «Україна». Автором було встановлено, що за допомогою місцевих судових установ створювалися певні умови для врегулювання проблем повсякденного життя українського суспільства періоду німецької окупації. За допомогою звернень до місцевих судів шліфенів та шефенів цивільне населення райхскомісаріату «Україна» могло певним чином захистити власні права та інтереси від незаконних на них посягань [24].

Отже, визначено, що місцеві цивільні суди, створені на теренах РКУ навесні 1942 р., розв'язували цивільні спори та мали стати ефективним засобом збереження спокою та дотримання правопорядку з боку населення. Найслабшим місцем

у їхній діяльності була неповноцінна нормативно-правова база, на підставі якої здійснювалося судочинство. Кваліфікованих спеціалістів, які змогли б замінити всі вакансії у судових установах, не вистачало, а тому на теренах РКУ виникли камери шефенів-шліхтерів. У результаті місцеві судді розглядали як цивільні, так і кримінальні справи. Звісно, що це не могло не позначитися на якості ухвалених судових рішень та вироків. Своєрідність ситуації з функціонуванням місцевих судових установ на теренах РКУ виявлялася і в тому, що до участі в розгляді справ були допущені адвокати. З'ясовано, що завдяки місцевим судовим установам створювалися певні умови для врегулювання проблем повсякденного життя українського суспільства періоду німецької окупації. За допомогою звернень до місцевих судів шліфенів і шефенів цивільне населення РКУ могло певним чином захистити власні права та інтереси від незаконних на них посягань.

Ще однією важливою працею в досліджуваній сфері є колективна монографія О. Гончаренка, М. Куницького та О. Лисенка «Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату “Україна” та “військової зони”. 1941–1944 рр.». Один із підрозділів цієї роботи присвячено судовій системі. Автори зазначають, що німецька судова влада мала розгалужену мережу установ, зорієнтованих не стільки на забезпечення правопорядку, скільки на репресивну практику. Адже поряд із економічними головними завданнями були ті, що пов'язані з боротьбою проти «ворогів Райху» – комуністів, євреїв, радянських активістів, партизанів, підпільників, українських самостійників, польських націоналістів та іншого «підривного елемента» [12].

У монографії вказується, що восени 1941 р. в українських регіонах постали поліцейські суди військового часу. Ці установи перебували в підпорядкуванні керівників німецьких каральних (поліцейських) установ. Компетенція українських управлінців не поширювалась на німців і громадян Райху, які підлягали санкціям винятково з боку німецьких управлінців. Оскарження накладених покарань не допускалося.

Автори згадують про один із основних і, потрібно визнати, – дієвих засобів захисту цивільних прав місцевого населення та врегулювання тих соціальних відносин, які виникали в суспільному середовищі, – можливість захисту своїх прав та інтересів у судовому порядку, яку місцеве населення РКУ отримало навесні 1942 р., а в деяких регіонах і раніше. Щоправда, окупаційні управлінці не поспішали створювати ці органи. Інколи на заваді ставали й об'єктивні труднощі – нестача приміщень і кваліфікованих кадрів. Тому в окремих регіонах України судові установи розпочали свою роботу лише наприкінці 1942 та в 1943 р.

У дослідженні стверджується, що для ухвалення рішень та обвинувальних вироків у тимчасових судових установах застосовувалось довоєнне радянське законодавство, яке поєднувалося з німецькими нормативними положеннями. Але ця нормативно-правова база не могла бути застосована в окупованій Україні в повному обсязі, адже суттєво змінилися ті соціальні відносини, які існували в місцевому суспільстві в довоєнний період. Тому виникали значні труднощі

з уніфікованим й адекватним застосуванням радянського й німецького окупаційного законодавства, тлумаченням приписів правових норм тощо. Взагалі ж шліхтери розв'язували питання за своїм справедливим розсудом, зважаючи на основні положення законів, що були спільним здобутком європейської культури. Водночас у деяких випадках могли бути застосовані принципи законів, які діяли в цій місцевості до запровадження радянського права, якщо вони відповідають духу теперішнього часу. Німецька влада розуміла становище, у якому опинилися місцеві судді. А тому для підвищення їхньої кваліфікації генеральні комісаріати проводили більш-менш регулярні службові наради.

Своєрідність функціонування місцевих судових установ на теренах РКУ виявлялася і в тому, що до участі в розгляді справ допускалися адвокати. Розгляди справ у німецькому суді проводилися за правилами судочинства в Третьому райху, тому участь адвоката в них не була обов'язковою. Представником підсудного могла бути будь-яка особа німецької національності, яка своїми якостями відповідала цьому призначенню. Вимоги до цієї категорії працівників юридичної сфери були подібними до суддів: наявність відповідної фахової підготовки та досвіду професійної діяльності, лояльне ставлення до німецької влади. Не мали права обіймати ці посади колишні комуністи, працівники НКВС та прокуратури, євреї. Не могли бути адвокатами такі категорії: особи, молодші 25 років; службовці, позбавлені адвокатського звання за вчинений злочин і ганебний вчинок; жінки. За недостатньої кількості адвокатів судовими установами могли призначатися повірені. Претенденти на зарахування до переліку повірених повинні були мати середню освіту та трирічну «судову практичну підготовку», а також скласти іспит із матеріального та процесуального права. Зазвичай адвокати захищали обвинувачених за обопільною з ними згодою, отримуючи за це грошову винагороду. Але відомі випадки, коли захисників для тих, хто не міг оплатити їхніх послуг, призначав суддя [12].

Досить стисло охарактеризовано ще один засіб регулювання соціальних відносин – місцевий нотаріат. Як правило, свою службову діяльність нотаріус проводив у межах районної чи міської управи. Районні управи зобов'язані передати нотаріусам у службове користування відповідні приміщення та канцелярське приладдя. Заробітну плату нотаріуси також отримували за рахунок бюджету районної управи, хоч вони мали право й на половину прибутків, які надходили від їхньої фахової діяльності [12].

Н. Колісник у публікації «Особливості здійснення цивільного судочинства на теренах Райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.)» розглядає практичну діяльність місцевих цивільних судів. Автор публікації доводить, що гітлерівська окупація України призвела до руйнації усталених соціальних відносин, спотворила, але так і не змогла остаточно знищити їх. Будь-яке суспільство живе за власними закономірностями, зважаючи на які державно-політичні режими здатні шляхом регулятивного впливу підпорядкувати їх, спрямувавши у бік реалізації власних цілей, завдань і програм. У роки війни правлячий у нашій країні окупа-

ційний режим зустрівся з цією ж проблемою. Гітлерівці змушені були застосовувати саме цей шлях у стосунках із населенням окупованих територій. Одним із засобів досягнення цієї мети стало створення в окупованій Україні судів цивільної юрисдикції. Тому вивчення цих взаємин між українським суспільством і окупаційним режимом в їх регулятивній площині є актуальним завданням історичної науки, тим більше, що спеціальних досліджень із цієї тематики в Україні бракує. Н. Колісник на основі вивчення архівних джерел і публікацій з'ясувала основний зміст на напрям роботи місцевих цивільних судів, які функціонували на території РКУ [18].

У дослідженні встановлено, що місцеві цивільні судові установи та адвокатура, незважаючи на жорстокий нацистський окупаційний режим, створювали правове підґрунтя для унормування соціальних відносин у різних сферах повсякденного життя. Місцеві цивільні суди, які постали на теренах РКУ навесні 1942 р., розв'язували цивільні спори та мали стати ефективним засобом збереження спокою й дотримання правопорядку з боку населення. Але найслабшим місцем у їхній діяльності стала неповноцінна нормативно-правова база, на основі якої здійснювалося тогочасне судочинство.

Автор зазначила, що участь адвокатів у судових процесах здебільшого мала позитивне значення, адже місцеве населення отримало можливість захистити свої майнові права від незаконних на них посягань з боку інших представників соціуму.

Н. Колісник у кількох своїх працях розглядає проблему функціонування системи цивільних судів в окупованій Німеччиною Україні. У результаті дослідження встановлено, що для врегулювання соціальних відносин в українському суспільстві гітлерівською окупаційною владою було створено цивільні суди. Незважаючи на відсутність повноцінної нормативно-правової бази, службовцям цивільних судів удалося забезпечити певні права та інтереси місцевого населення [18; 19].

У статті «Реалізація судових функцій у системі службових компетенцій місцевих управ Райхскомісаріату “Україна” в період другої половини 1941 – середини 1942 рр.» Н. Колісник досліджує особливості роботи місцевих управ райхскомісаріату «Україна» в той час, коли на теренах цього окупаційного адміністративно-територіального утворення були відсутні судові органи. У публікації з'ясовано, що фактично місцеві управи замінили собою судові установи, розв'язуючи на практиці суперечки, які виникали в місцевому соціальному середовищі [20].

Дослідниця зазначає, що правові відділи місцевих управ, створені влітку і восени 1941 р., надавали юридичну фахову допомогу не лише своїм працівникам, а й забезпечували право цивільного населення на безкоштовну консультацію та захист власних інтересів. Вплив працівників правових відділів на порядок тогочасного урядування був досить суттєвим, адже часто без їхньої санкції рішення місцевої влади не приймалися.

У висновках ідеться про те, що в період відсутності місцевих судових установ на теренах РКУ їхні функції та службові завдання були передані районним



та міським управам, працівники яких і розглядали проблеми дотримання правомірної поведінки цивільним населенням. В умовах відсутності повноцінної німецької нормативно-правової бази працівники органів місцевого управління використовували частину радянського законодавства, а в разі неможливості його застосування діяли на власний розсуд відповідно до розуміння ситуації.

У статті «Зміни громадянського статусу особи у практиці роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.)» автор досліджує особливості роботи місцевих судових установ, які своїми рішеннями вносили зміни в громадський статус осіб, які проживали на теренах підконтрольних окупаційній адміністрації райхскомісаріату «Україна» [17].

Н. Колісник зазначає, що в період 1942–1944 рр. будь-які зміни в громадянському статусі особи проводилися виключно в судовому порядку. До цього часу окремі дії могли здійснюватися службовцями органів місцевого управління РКУ. Після створення судових органів ця компетенція була передана установам шліфенів. До відповідної підсудності шліфенів належали: встановлення особи, часу та місця її народження, зміна прізвища, надання права на одруження та розлучення, оголошення особи зниклою безвісти чи померлою.

У статті «Проблеми нормативно-правового забезпечення роботи місцевих судових установ на теренах Рахскомісаріату “Україна”» Н. Колісник досліджує особливості нормативно-правового забезпечення роботи місцевих судових установ, які функціонували на теренах, підконтрольних окупаційній адміністрації райхскомісаріату «Україна». Вона стверджує, що нормативно-правове забезпечення роботи місцевих кримінальних і цивільних судів здійснювалося окупаційною адміністрацією РКУ вкрай повільно. Фактично, ці судові установи почали працювати лише в другій половині 1942 р. До цього часу всі питання розглядали відділи районних і міських управ, працівники яких і так були переобтяжені службовими повноваженнями та не мали відповідної фахової підготовки [19].

У статті Ю. Левченко «Судовий апарат німецьких адміністративно-територіальних одиниць України за роки окупації: 1941–1944 рр.» проаналізовано судовий апарат українських адміністративно-територіальних одиниць: райхскомісаріату «Україна», дистрикту «Галичина», «Військової зони України», які під час окупації України 1941–1944 рр. перебували під владою нацистської Німеччини. Окрім того, розкрито структуру судів й основні принципи цивільного та кримінального права на цих територіях [26].

Проаналізувавши систему судочинства, автор дійшов висновку, що все судочинство діяло винятково на основі німецьких законів, але Ю. Левченко не звертає уваги на те, що на практиці деякі судді були вимушені звертатись і до радянських законів, які не суперечили німецьким, задля того, щоб мати змогу розглянути справу швидше або розглянути її взагалі, бо німецьке окупаційне законодавство було недосконале і, тим більше, не могло охопити всі сфери життя тогочасного населення.

Окрім того, у статті стверджується, що на території райхскомісаріату «Україна» не розглядалися цивільні справи місцевого населення, якщо вони не зачіпали інтересів німців. Аналіз згаданих вище праць дає підстави для висновку, що це не так [26].

Про поняття дискретності права на території окупованої України йдеться у статті Л. Матвеевої «Дискретність права як прояв транзитивності в праві». Вона стверджує, що існує кілька сценаріїв існування права окупованих країн і ставить на противагу окупацію України під час Першої та Другої світових війн. На думку дослідниці, у 1918 р. окупаційна влада сприяла розбудові Української держави. У 1941–1944 рр. відбувся повний розрив із правом радянської України, що підтверджується зміною соціального статусу місцевого населення, створенням нової системи судочинства та нової «німецької» системи відповідальності [28].

М.С. Долинська у своїй публікації «Особливості провадження нотаріальної діяльності на українських землях під час Другої світової війни» проаналізувала питання правового регулювання нотаріальної діяльності під час Другої світової війни та функціонування органів нотаріату на українських землях у складі СРСР. У статті охарактеризовано Постанову Ради Народних Комісарів УРСР від 3 грудня 1940 р. № 1615 «Про зміну і доповнення Нотаріального положення УРСР». Констатовано, що перед початком Другої світової війни правове регулювання діяльності органів нотаріату Української СРР здійснювалося двома основними нормативними актами: Положенням про судоустрій УСРР та Нотаріальною Уставою, які діяли до 1944 р. Але значно більшу увагу автор приділяє нотаріату після окупації [14].

Дуже цікавою є публікація Т. Мартиненко та К. Кондратюк «Соціальна історія Львова часів німецької окупації крізь призму матеріалів судочинства: джерелознавчий аспект». Ця стаття присвячена аналізу матеріалів судових органів як джерела вивчення соціальної історії Львова в контексті повсякденного життя в умовах німецької окупації. У праці розглянуто особливості зазначених документів, розкрито їхній інформаційний потенціал у висвітленні легальної та нелегальної сфер життя тогочасного суспільства.

Розглядуваний у статті пласт матеріалів судових органів часів німецької окупації містить багатий фактологічний матеріал для дослідження мотивації поведінки, стратегій виживання, суспільних практик, настроїв цивільного населення. Представлені в карних справах приклади ненормативної поведінки дозволяють розкрити характерні ознаки окупаційної системи та тенденції суспільного життя. Наявний матеріал засвідчує, що заходи німецького тоталітарного режиму, спрямовані на встановлення тотального контролю над усіма сферами життя в умовах війни, значного успіху не мали, а лише спровокували виникнення альтернативних підпільних взаємодій. Так, намагання контролювати ціни та товарообіг в умовах тотального дефіциту спричинило масове поширення нелегальної торгівлі, а спроби контролю над пересуванням і діяльністю мешканців за допомогою різноманітних документів – появу цілої індустрії з виробництва



фальшивих документів. Пристосування мешканців міста до мінливих умов війни та життя в рамках, нав'язаних окупаційним режимом, спровокувало диверсифікацію поведінки міського населення, превалювання неформальних міжособистісних зв'язків та розширення нелегальної сфери суспільного життя [27].

У колективній монографії «Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945» досить побіжно згадано про тогочасну систему судочинства. У праці зазначено, що кримінальне судочинство було додатком каральних органів, що не зовсім відповідало дійсності. Зазначено, що у РКУ «мирові суди» займались лише майновими справами, і не згадано про сімейні та дрібні немайнові цивільні справи. Не охарактеризовано було і нормативно-правову базу, на яку спиралась судді, лише вказано, що вироки виносились на основі «природного відчуття справедливості і моральності» й таке «судочинство» мало відрізнялося від позасудових розправ [15].

Потрібно згадати ще одну колективну монографію, присвячену регіональній історії, – «Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр.». У ній було коротко охарактеризовано судову систему райхскомісаріату «Україна»: Верховний суд (обергеріхт), нижчі судові інстанції (дойчгеріхт), «зондергеріхти» (суди особливого призначення), третейські (мирові суди) на чолі зі шліхтерами (мировими суддями). У загальних рисах розмежовано повноваження кожного із судів. Діяльність зазначених установ не проаналізовано, лише вказано, наскільки це судочинство відповідало букві закону і, що найголовніше, як виконувались рішення судів – судити важко [21].

У статті А. Петрової «Характерні риси та особливості окупаційного режиму в райхскомісаріаті “Україна” (на матеріалах Хмельницької та Вінницької областей)» зазначено, що існувало як німецьке, так і так зване «власнокрайове» судівництво, що було введене для ненімецького населення навесні 1942 р., також численні справи вирішував гебітскомісар адміністративним шляхом. Окрім того, автор звернула увагу на те, що нова влада не давала достатньої юридичної опіки місцевому населенню, тобто юридичні норми були зафіксовані, а за їхнє виконання нова влада не поспішала відповідати [30].

Н. Кузовова у праці «Огляд документів про побут населення Херсонщини за часів нацистської окупації» проаналізувала документи з фондів Генічеського (ф. Р-1444) та Херсонського (ф. Р-1617) мирових судів. Зазначено, що у них зберігалися документи про характер, перебіг та результати розгляду місцевими судами скарг та позовів місцевого населення під час нацистської окупації. Так звані «мирові суди» були утворені окупаційною владою та займалися цивільним судочинством. Українські мирові суди в Генічеську та Херсоні підпорядковувались окружним комісарам – Мелітопольському та Херсонському відповідно. Мирові судді – шліхтери – займалися розглядом цивільних справ про крадіжки, сварки, виплату аліментів на дітей і старих батьків, наданням дозволів на усиновлення тощо. У цьому комплексі документів особливий інтерес викликають заяви та скарги громадян, протоколи допитів, протоколи засідань і вироки суду, що

відображають проблеми правового характеру, з якими стикалося населення на окупованій території. Також ці документи відображають деякі морально-етичні аспекти поведінки людей у воєнних умовах.

Однією з найбільших груп документів є справи про сварки, образи словом та дією між родичами, сусідами, членами общини. Вони свідчать про занепад моралі, пов'язаний із погіршеннями умов життя, необхідністю виживання у важких умовах окупації.

Інколи трапляються справи про розлучення й усиновлення дітей. У процесі розгляду справ про розлучення суд визначав винну сторону, на яку покладав судові витрати, призначав аліменти на утримання дітей, стежив за своєчасною їх виплатою [22].

Отже, історіографічний аналіз напрацювань сучасної історичної науки переконливо доводить, що висвітлення багатьох проблем із функціонування судової системи на теренах РКУ проходить лише початковий етап. Здебільшого вивчено нормативно-правову базу, на основі якої здійснювалося цивільне та кримінальне судочинство, окремі аспекти матеріального й кадрового забезпечення роботи установ шліфенів та шефенів. Проте потребують уточнення особливості роботи судових установ у період перебування окупованих областей у підпорядкуванні військової адміністрації, механізми захисту населення в цивільній та кримінальній площинах, судовий процес в установах шліфенів та шефенів.

*Джерела та література:*

1. Гончаренко О.М. Громадянський статус місцевого населення окупованої України: аналіз нормативних заходів комендатур Вермахту та цивільної адміністрації райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) // Мандрівець. – № 3. – 2011. – 114 с.
2. Гончаренко О.М. Інститут власності у цивільному праві періоду гітлерівської окупації України (1941–1944 рр.) // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2011. – Вип. 21. – 158 с.
3. Гончаренко О.М. Інститут правових радників у системі судочинства Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 6: Ювілейний випуск до 175-річчя Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 282 с.
4. Гончаренко О.М. Інститут шлюбу в системі сімейного законодавства окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: аналіз нормативно-правової бази (1941–1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 22. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 308 с.
5. Гончаренко О.М. Кримінальне право як засіб регулювання поведінки місцевого населення Рейхскомісаріату «Україна»: огляд нормативної бази та судової практики (1941–1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць. – Вип. 23. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 291 с.
6. Гончаренко О.М. Майнові правовідносини місцевого населення Райхскомісаріату «Україна»: проблеми визначення цивільного статусу та аналіз нормативного забезпечення. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – 299 с.
7. Гончаренко О.М. Повсякденне життя місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» у контексті функціонування окупаційної системи цивільних судів (1941–1944 рр.) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., [м. Переяслав-Хмельницький], 5–6 жовт. 2012 р. / [упоряд.: О.М. Лукашевич, Т.Ю. Нагайко, В.В. Коцур]. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 200 с.
8. Гончаренко О.М. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: О.М. Лукашевич, Т.Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
9. Гончаренко О.М. Судова та управлінсько-розпорядча практика установ окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» у сфері припинення сімейних правовідносин (1941–1944 рр.) // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2009. – Вип. 16. – 118 с.
10. Гончаренко О.М. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.) // Вісник Черкаського університету. – Серія: Історичні науки. – Випуск № 202. Частина II. – Черкаси, 2011. – 151 с.
11. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 600 с.

12. Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2014. – 151 с.
13. Гончаренко О.М., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – 735 с.
14. Долинська М.С. Особливості провадження нотаріальної діяльності на українських землях під час Другої світової війни // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Серія юридична. – Вип. 4. – 2017. – С. 118–127.
15. Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф.Г. Турченко (наук. ред.), В.М. Мороко, О.Ф. Штейнле, В.С. Орлянський [та ін.]. – Запоріжжя: Просвіта, 2013. – 416 с.
16. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін та ін.; відп. ред.: Т.В. Мокренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. Держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 512 с.
17. Колісник Н. Зміни громадянського статусу особи у практиці роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Сер. Історія. – Вип. 2, ч. 3. – Тернопіль: [ТНПУ], 2014. – С. 61–65.
18. Колісник Н. Особливості здійснення цивільного судочинства на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) // Переяславський літопис. – Вип. 6, 2014. – С. 57–63.
19. Колісник Н. Проблеми нормативно-правового забезпечення роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 91. – С. 93–97.
20. Колісник Н. Реалізація судових функцій у системі службових компетенцій місцевих управ райхскомісаріату Україна в період другої половини 1941 – середини 1942 рр. // Часопис української історії. – 2014. – Вип. 30. – С. 66–71.
21. Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр.: колек. моногр. – Кривий Ріг: Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2015. – 515 с.
22. Кузовова Н. Огляд документів про побут населення херсонщини за часів нацистської окупації. Сторінки безсмертя. 1941–1945 рр.: Збірка статей та матеріалів. – Херсон: Айлант, 2013. – С. 33–40.
23. Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. – К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
24. Куницький М.П. Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) // Мандрівець. – Тернопіль, 2013. – № 6 (108). – 98 с.
25. Куницький М.П. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941–1944 рр.) // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2014. – Вип. 29. – 110 с.
26. Левченко Ю.І. Судовий апарат німецьких адміністративно-територіальних одиниць України за роки окупації: 1941–1944 рр. // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науковий збірник. – Серія: Політика, історія, культура. – 2011. – Вип. 4 (60). – С. 115–120.
27. Мартиненко Т.І., Кондратюк К.К. Соціальна історія львова часів німецької окупації крізь призму матеріалів судочинства: джерелознавчий аспект // Вісник Львівської

- комерційної академії. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2013. – Вип. 11. – Серія: Гуманітарні науки.
28. Матвеева Л.Г. Дискретність права як прояв транзитивності в праві // Порівняльно-аналітичне право. – № 7, 2014. – С. 18–22.
29. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: в 2-х кн. Кн. 1: Борьба в подполье. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 117–121.
30. Петрова А.І. Характерні риси та особливості окупаційного режиму в рейхскомісаріаті «Україна» (на матеріалах Хмельницької та Вінницької областей) // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. – Серія: Історія. – 2010. – Вип. 17. – С. 75–82.
31. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / [Д.В. Архєрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.; Відповід. ред. В.А. Смолій]. – К.: Наукова Думка, 2002. – 952 с.: іл. – Бібліогр.: с. 878–921. Показчик ім.: с. 922–944, с. 596–707.
32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4620: Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни. – оп. 3. – Спр. 239: Система гноблення українського народу німецько-румунськими загарбниками. Дослідження Воробйова. 1941–1944. – 159 арк., арк. 10–21.
33. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни: монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 564 с.
34. Шайкан В.О. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України. Безсмертя подвигу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – 250 с.
35. Шайкан В.О. Повсякденне життя українців у роки німецької окупації. 1941–1944. – Київ, 2010. – 80 с.
36. Шайкан В.О. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації. Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – 250 с.



© *Алина* ИВАНЕНКО

## ПРАКТИКА РАБОТЫ СУДОВ РАЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА» ПО УРЕГУЛИРОВАНИЮ ПРАВООТНОШЕНИЙ В УКРАИНСКОМ СОЦИУМЕ (1941–1944): ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

*Актуальность проблемы заключается в ее недостаточной изученности, ведь и сегодня сформулирована проблема решена отечественными исследователями лишь частично, хотя определенный прорыв в этой сфере таки осуществлен. В частности, отдельные вопросы соответствующего направления работы местных управ РКУ в своих работах исследуют В. Шайкан, А. Гончаренко и М. Куницкий. В основном эти авторы пытаются реконструировать порядок работы юридических (правовых) отделов местных управ, тогдашнюю практическую деятельность судебных органов. В результате проблема освещена в современной историографии частично и в общем виде. Историографический анализ наработок современной исторической науки убедительно доказывает, что освещение многих проблем по функционированию судебной системы на территории РКУ проходит только начальный этап. В основном изучено нормативно-правовую базу, на основе которой осуществлялось гражданское и уголовное судопроизводство, отдельные аспекты материального и кадрового обеспечения работы учреждений шлифенов и шефенов. Однако нуждаются в уточнении особенности работы судебных органов в период пребывания оккупированных областей в подчинении военной администрации, механизмы защиты населения в гражданской и уголовной плоскостях, судебный процесс в учреждениях шлифенов и шефенов.*

**Ключевые слова:** *исследователь, суд оккупационный режим, законодательство.*

© *Алина* IVANENKO

## THE COURTS OF REICHSCOMMISSARIAT «UKRAINE» REGULATING RELATIONSHIPS IN UKRAINIAN SOCIETY (1941–1944): DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

*Despite the considerable number of scientific publications dedicated to the reconstruction of the events of the Nazi occupation regime in Ukraine, the issues of everyday life in occupied society as well as judicial forms and means of its settlement are left without the attention of scholars.*

*Actually, the article is devoted to these processes. Relevancy of the problem lies in its inadequate study as the researchers have only generally characterized the system of legal proceedings in the Reichscommissariat & quot; Ukraine & quot; they have determined the*

*legal framework on the basis of which the institutions of local civil and criminal courts (shliphens and shephens) worked. But they did not analyze the peculiarities of relevant procedural norms implementation and did not establish the regularities of judicial practices at that time.*

*It should be noted that even today the defined problem is only partially solved by domestic researchers, though a certain breakthrough in this area has already been done. So, in particular, V. Shaikan, O. Goncharenko and M. Kunytskyi are investigating some issues of the work of the Reichscommissariat & quot; Ukraine & quot; local governing bodies. Mostly, these authors are trying to reconstruct the work of the local governments' legal departments as well as practical activities of judicial institutions of that time. As a result, the problem has only been partially and generally highlighted in modern historiography. The participation of local administrative structures of the Reichscommissariat & quot; Ukraine & quot; the tasks and functions of judicial institutions have not been studied yet in historiography at all.*

*The author has stated that local civil courts, established in the territory of the RCU in spring 1942, solved civil disputes and had to become an effective means of maintaining peace and respect for the rule of law among local population. The weakest place in their activities was a defective regulatory framework which served as a basis for judicial proceedings carrying out. There were not enough skilled specialists who could occupy all vacancies in judicial institutions, and therefore the local civil and criminal courts (cameras of shephens and shliphens) appeared in the territory of the RCU. As a result, local judges considered both civil and criminal cases. Of course, this could not but affected the quality of the judgments and sentences passed. The peculiarity of the situation with the functioning of local judicial institutions in the territory of the RCU was determined by the fact that lawyers were admitted to participate in the consideration of cases. It was clarified that due to the local judicial institutions, certain conditions were created for the settlement of daily life issues of Ukrainian society during the period of German occupation. Through the appeals to local civil and criminal courts civil population of the RCU could protect in some way their own rights and interests from illegal violation.*

*The historiographical analysis of the modern historical developments convincingly proves that many issues of functioning of the judicial system in the territories of the RCU are on the initial stage of their investigation. Mostly, only the legal and regulatory framework for civil and criminal courts functioning as well as some aspects of material and personnel support of local civil and criminal courts (institutions of shliphens and shephens) have been studied. However, the specifics of the work of judicial institutions during the period, when occupied areas were under the jurisdiction of the military administration, the mechanisms for civil and criminal protection of population, and the litigation in the institutions of local civil and criminal courts (shliphens and shephens) still require to be clarified.*

**Keywords:** *researcher, court, occupation regime, legislation.*



# УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

---

---

УДК 94(477)«1918/1919»:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

## УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

*У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку, на той момент, панівної влади. Попри те, що історія дає нам немалу кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.*

**Ключові слова:** збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Проблема радянського режиму на території України після її швидкого захоплення викликала інтерес ще в період громадянської війни. Спочатку намагалися відповісти активні учасники досліджуваних подій та їх сучасники – Ф. Анулов,

В. Антонов-Овсієнко, Ю. Тютюнник [1; 2; 8]. Пізніше аналітичні праці з'являлися у представників різних ворогуючих таборів. Часто автори навіть не приховували прагнення відшукати аргументи для пояснення програшу своєї сторони, чим викликали певні сумніви в об'єктивності тлумачення наведеного матеріалу та пояснень.

Ми намагалися дослідити (у досить обмежених кордонах) причини швидкого падіння популярності другого радянського українського уряду Х. Раковського серед українського загалу та висвітлити методи й шляхи, за допомогою яких представники комуністичної владної верхівки прагнули зупинити хвилю повстанського руху, що розгорнувся в Україні вже з початком весни 1919 р.

Ріст антибільшовицьких настроїв серед українських повстанців і активність спротиву наростаючому тиску з боку уряду під головуванням Х. Раковського спричинили кроки щодо зміцнення репресивного апарату. Значну роль у досліджуваних подіях відігравала, зокрема, й Дніпровська військова флотилія, яку почали створювати відповідно до наказу В. Антонова-Овсієнка від 12 березня 1919 р. та рішення Реввійськради Українського фронту [18, 5–23]. Станом на 21 березня 1919 р. до її складу входили: 1-ша бригада – «Шарлота» та броньовані катери № 1–5; 2-га бригада – «Кур'єр», «Аполлон», «Самуїл»; 3-тя бригада – «Арнольд», «Вірний», «Адмірал». Наприкінці березня у складі флотилії налічувалося 19 бойових (канонерки та бронекатери) і допоміжних суден. Канонерські судна, або бронепароплави, були зазвичай переобладнані пароплавами, конфіскованими в київських власників, на які ставили озброєння: 1–2 гармати калібру 37–152 мм (на носі та кормі) та близько 6 кулеметів різних систем, здійснювали нескладне бронювання металевими листами або й зовсім кустарне – зі звичайних дощок, екіпажі бронепароплавів налічували від 40 до 50 осіб. Бронекатери залишилися з часів існування Російської імперії, озброювалися одним кулеметом «максим», розміщеним у спеціальній башті, що оберталася, екіпаж складався із 7 осіб [5].

Натомість події розгорталися в неочікуваному напрямі: у телеграмі від 7 квітня 1919 р. наркомвоєн М. Подвойський гордо повідомляв про взяття Одеси [12, 28–36]. Сучасні дослідники вказують на те, що хоча з групи військ харківського напрямку ще 22 березня 1919 р. й була виділена ударна група для ведення бойових дій на одеському напрямі, але бої під Києвом проти військ УНР змусили В. Антонова-Овсієнка перекинути з Півдня України майже всі боєздатні частини. Тому виконувати завдання щодо захоплення Одеси довелося фактично самому отаманові Н. Григор'єву (тоді комбригу 1-ї Задніпровської бригади Червоної армії). Для підтримки повстанської бригади можна було задіяти лише два радянські полки. Структура Задніпровської бригади на час взяття Одеси мала такий вигляд: 1-й Верблюзький полк налічував 3893 бійці; 2-й Херсонський полк налічував близько 4 тис. бійців; 3-й Таврійський полк налічував понад 3 тис. бійців; 1-й Вознесенський піхотний полк налічував 450 бійців; 15-й український радянський полк; артдивізіон і вантажно-панцирна команда [3, 68].

Ми можемо зауважити, що навіть за таких складних умов Н. Григор'єв не завжди з ентузіазмом приймав до лав своєї бригади всіх охочих. Зокрема, у Бюлетені № 3 Інформаційного відділу Політуправління Наркомату з військових справ УСРР повідомлялося, що 15-й полк, який до цього входив до складу 2-ї окремої бригади, політично нездоровий. Командний склад і політкоми не відповідають займаним посадам, спостерігаються пияцтво та мародерство [10, 9]. А в телеграмі від 25 березня 1919 р. Н. Григор'єв доводив до відома Голови Раднаркому УСРР Х. Раковського, що ця бойова одиниця перетворилася на банду, вийшла з підкорення командному складу, тому погрожував розстріляти полк із залученням бронеавтомобілів [12, 31].

26 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Колосівка, де взяли в полон близько 2500 осіб, а 29 березня – м. Очаків. Переслідуючи відступаючих, кіннота Н. Григор'єва захопила в полон французький штаб. 31 березня 1919 р. григор'євцям удалося завдати остаточного удару по антантівцям. Останні знову зазнали значних людських втрат: понад 600 солдатів і офіцерів були вбиті та поранені [3, 70]. Проте й втрати повстанців були значними, війська потребували перепочинку й поповнення.

Наприкінці березня 1919 р. Н. Григор'єв надіслав ультиматум сконцентрованим в Одесі антантівсько-білогвардійським силам. В Одесі, незважаючи на панічні настрої, що циркулювали містом і посилювалися, йшла інтенсивна робота щодо зміцнення оборонного потенціалу міста: був усунутий від виконання обов'язків військовий губернатор генерал О. Гришин-Алмазов, який виїхав до генерала А. Денікіна, реорганізовувалися добровольчі частини, прибували підкріплення [3, 71–72].

Несподівано 1 квітня 1919 р. по Одесі поширилися чутки про те, що союзники залишають місто. І справді, 2 квітня командувач об'єднаних сил антантівців і білогвардійців генерал д'Ансельм віддав наказ про евакуацію підпорядкованих йому військ з Одеси. А вже наступного дня Н. Григор'єв телеграмою запросив командувача Українського фронту В. Антонова-Овсієнка на святковий парад до Одеси [3, 73].

6 квітня 1919 р. о 15-й годині григор'євці-червоноармійці увійшли до міста, а наступного дня нарком військових справ УСРР М. Подвойський телеграмою повідомив радянський уряд про взяття Одеси [17, 56]. Для участі в параді отаман Н. Григор'єв прибув у спеціальному потязі. Один із очевидців тієї події змальовував вступ отамана до Одеси виключно як тріумфальний, коли міські жителі вдячно цілували руки Н. Григор'єву, що проїжджав в автомобілі [2, 208].

Із захопленням Одеси 1-ю Задніпровською бригадою фактично збіглося взяття Маріуполя підрозділами іншого українського повстанського ватажка – Н. Махна.

Природно, що Одеська операція за значенням та перспективами, які вона відкривала, переважала захоплення Маріуполя, але не настільки, щоб проігнорувати цю подію. 9 квітня 1919 р. Голова РНК УСРР Х. Раковський у телеграмі

на ім'я В. Антонова-Овсієнка висловив прохання передати всім бійцям частин Червоної армії, що брали участь у визволенні Одеси, палкі привітання від імені українського радянського уряду. Наприкінці телеграми він пропонував нагородити військові частини та командирів, які зробили особливо вагомий внесок, а також керівників Одеської операції та тих, хто відзначився під Маріуполем.

Крім того, поблизу с. Березівка саме Григор'євці відбили у французів кілька легких танків «Рено» та відправили трофеї до Москви. Через рік за цими зразками були створені два перших радянських танки, що поклали початок вітчизняному танкобудуванню. Перші танки мали назви: «Борець за свободу тов. Ленін» і «Борець за свободу тов. Троцький» [4].

Можливо, на пропозицію командувач групи військ одеського напрямку М. Худяков і командувач групи військ харківського напрямку А. Скачко представили Н. Григор'єва та двох його полкових командирів до нагородження орденами Червоного Прапора. Командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко подання затвердив, але нагородження так і не відбулося. Причиною цього могло стати те, що стосунки отамана Н. Григор'єва з вищими радянськими військовими інстанціями від самого початку співпраці склалися досить непросто. 2 квітня 1919 р. Реввійськрада Групи військ одеського напрямку звинуватила отамана та комбрига в безпідставному вимаганні від командування різних видів постачання, а також у тому, що коли він отримував відмови в задоволенні своїх вимог, то погрожував, а іноді і здійснював самозахоплення [16, 139].

Утім, у здійсненні таких злочинів Н. Григор'єв був не один. Найімовірніше, у справу втрутилися вищі партійні інстанції комуністів. Отже, Н. Григор'єв та інші отамани «випали» зі списків кандидатів на нагородження. Голова Раднаркомів УСРР Х. Раковський 12 квітня 1919 р. намагався з'ясувати причини цього у вищого військового командування [12, 25]. На жаль, нам не відомо, яку конкретно відповідь на своє запитання він отримав.

Певною мірою пояснює ситуацію лист секретаря ЦК КП(б)У Г. П'ятакова від 16 квітня 1919 р., адресований командувачу та членам Реввійськради Українського фронту В. Антонову-Овсієнку, А. Бубнову, С. Щаденку, у якому, зокрема, йшлося про ненадійність як самого Н. Григор'єва, так і його командного складу й пропонувалося максимально швидко ліквідувати отамана [3, 116].

Саме на цей момент припало й намагання українського радянського уряду, який, імовірніше, перебував у стані ейфорії від військових успіхів, прискорити процеси соціалізації землевласності та землеробства. Зокрема, III Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові, що відбувався 6–10 березня 1919 р., проголосив республіку озброєним табором, заборонивши проведення мітингів і зборів без дозволу місцевої військової влади. Переважною більшістю голосів депутатів-комуністів з'їзд схвалив «Положення про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» [11, 3 зв.].

28 березня 1919 р. газета «Красная Армия» у третьому номері опублікувала коментарі до нового земельного закону, у якому стверджувалося, що в межах

УСРР уся земля, хто б нею не користувався, вважається єдиним державним фондом [7]. Це означало конфіскацію землі не лише в поміщиків, фабрикантів і монастирів, а й в усіх приватних власників без винятку [14, 73]. Селяни мусили відмовитися від своєї власності та сподівань одержати поміщицьку землю, а натомисть повинні були працювати в колгоспах і комунах.

Сільське населення не поділяло оптимізму уряду з приводу появи в українському селі нової, «самої прогресивної форми виробництва». У сільській місцевості активізувалася діяльність опозиційних до більшовиків партій, особливо лівих есерів і анархістів. Їхня агітація знаходила в населення розуміння та підтримку.

31 березня 1919 р. в Херсоні зібрався повітовий з'їзд Рад, на якому розгорнулася гостра боротьба між російськими лівими есерами – прибічниками соціалізації землі та комуністами. Її результатом стало ухвалення лівоесерівських резолюцій з усіх питань порядку денного та обрання нового складу виконкому майже цілковито з лівих есерів. Проте комуністи спочатку паралізували діяльність виконавчої влади, а потім за допомогою НК зовсім розігнали виконком [3, 90–91].

Кінець березня – початок квітня 1919 р. поклав початок сподіванням керівників радянського уряду України та КП(б)У, пов'язаним із низкою військових перемог і змінами, що сталися на міжнародній арені, зокрема з проголошенням радянської влади в Угорщині.

Здавалося, що світова комуністична революція, на яку покладали надії в попередні роки, фактично стала доконаним фактом. У своїй праці «Записки про громадянську війну» В. Антонов-Овсієнко стверджував, що саме проголошення радянської влади в Угорщині змусило політичне та військове керівництво України поспішати: зразу ж після взяття Одеси 5 квітня 1919 р. всі організаційні сили було переорієнтовано на організацію військового походу на допомогу радянській Угорщині. Уже 6 квітня була подана записка, розроблена колишнім саперним офіцером Малаховським, яка в загальних рисах слугувала планом військового вторгнення на територію Румунії для пробиття коридору до Угорщини. На основі цієї записки В. Антонов-Овсієнко розробив проект оперативного наказу для 3-ї армії [1, 31–33].

Заклик: «Хай живе світова революція» наповнювався конкретним змістом. В. Антонов-Овсієнко, виступаючи на святковому засіданні Всеукраїнського ЦВК, яке відбувалося 7 квітня 1919 р., переконував слухачів у тому, що «революція рухається вперед. Слідом за Угорщиною рух перекидається на інші країни, цей рух буде ще більш міцніти з просуванням нашої Червоної армії. У Києві ми стоїмо в коридорі, який веде в Європу» [6].

Близько 15 квітня 1919 р. закінчилися бої біля Одеси, під час яких Григор'євці розгромили окремі антантівські та білогвардійські підрозділи, а також великий загін петлюрівської орієнтації на чолі з отаманом Козубським. 1-шу Задніпровську бригаду Н. Григор'єва було переформовано в 6-ту стрілецьку дивізію 3-ї української радянської армії. Сам отаман Н. Григор'єв дістав наказ командувача Укрфронту В. Антонова-Овсієнка залишатися в Одесі, куди йому незабаром



мали надіслати особливе призначення. Але Н. Григор'єв вирішив відвести свої частини до рідних місць на Херсонщині на відпочинок і переформування.

Саме в цей час взаємини колишніх повстанців-григор'євців із представниками місцевих органів радянської влади погіршувалися з кожним днем. До Києва повсякчас надходили скарги на порушення «революційної законності» частин Н. Григор'єва. Зокрема, 16 квітня 1919 р. надійшло повідомлення з Єлизаветграда про прибуття загону григор'євців, більшість із бійців якого виявляли антисемітські настрої [3, 101]. 17 квітня 1919 р. на станціях Волинська та Новий Буг григор'євці роззброїли залізничну охорону й розстріляли кількох червоноармійців, які намагалися чинити їм опір. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський телеграмою наказав отаману навести лад у підпорядкованих йому військах, насамперед у тих, що розташовувалися в Єлизаветграді [15, 41]. У зв'язку з цим, за свідченням Ю. Тютюнника, сам отаман після виїзду з Єлизаветграда дав волю антисемітській пропаганді [8, 43–44].

Коли основна маса військ на чолі із самим отаманом Н. Григор'євим прибула до Олександрії, то значну частину трофейного майна григор'євці роздали місцевому населенню. Авторитет і популярність Н. Григор'єва на батьківщині почали стрімко зростати.

Отже, ми можемо дійти висновку, що захоплення Півдня України більшовицькими військами було здійснено завдяки переважно повстанським військовим формуванням. Унаслідок тривалої участі в бойових діях та незадовільного тилового забезпечення всередині частин почалися процеси втрати керування. Зацікавлене проблемами реалізації плану вторгнення в Європу на допомогу Угорській радянській республіці вище військове та політичне керівництво УСРР не помічало процесів, які відбувалися в тилу та у військах. Невдоволення заходами щодо прискорення соціалізації, зокрема у питаннях земельних відносин, перекидалося й у відведені на відпочинок підрозділи отамана Н. Григор'єва.

До того ж, на Херсонщині почалося виконання продрозкладки, яку здійснювали переважно російські продовольчі загони, які безцеремонно та жорстоко ставилися до місцевого населення. Південноукраїнський середняк, який вів власне господарство без застосування найманої праці, був фактично прирівняний за кількістю здаваних продуктів до куркуля [3, 88]. До Н. Григор'єва та його найближчого оточення стали все частіше доходити скарги людей, які разом із ним ризикували власним життям. Стало все більш зрозуміло, що комуністична влада не виправдала сподівань ані селянства, ані політичних сил, що її спочатку підтримували.

*Джерела та література:*

1. Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне. В 4-х тт. / В. Антонов-Овсєенко. – М.-Л.: Госвоениздат, 1924–1933. – Т. 3. – С. 31–33.
2. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Чёрная книга. Сборник статей об интервенции Антанты на Украине 1918–1919 гг. / Под ред. Шлихтера А.Г. – Харьков: ГосиздатУкраины, 1925. – 433 с. – С. 208.
3. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – 224 с. – С. 68.
4. Участие Одессы в мировой революции. – Режим доступу: <http://odesskiy.com/chistofakti-iz-zhizni-i-istorii/uchastie-odessy-v-mirovoj-revoljutsii.html>. – Назва з екрана.
5. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
6. Вторая война большевиков против УНР (декабрь 1918 – октябрь 1919). – Режим доступу: [http://militera.lib.ru/h/savchenko\\_va/06.html](http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/06.html). – Назва з екрана.
7. «Красная Армия». – 1919. – 28 марта.
8. Тютюнник Ю. Автобіографія // Зархівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, 1998. – № 1/2. – С. 43–44.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 31.
10. Там само. – Спр. 86. – Арк. 9.
11. Там само. – Ф. 1122. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 3 зв.
12. Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 25.
13. Там само. – Спр. 234. – Арк. 28–36.
14. Там само. – Спр. 18. – Арк. 73.
15. Там само. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 41.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 139.
17. Там само. – Ф. 57. – Оп. – 2. – Спр. 342. – Арк. 56.
18. Там само. – Ф. 56. – Оп. 2. – Спр. 352. – Арк. 5–23.

© **Андрей ЛЫСЕНКО**

## **УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.**

*В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических*

сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны, в данный момент, существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

**Ключевые слова:** вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© Andrei LYSENKO

## PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

*The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.*

*Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.*

*Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.*

*A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.*

**Keywords:** *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

УДК 94(477)«1914–1918»

© Андрій ТАРАСОВ

## ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1914–1917): ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ

*У роботі проаналізовано етнічні групи військовополонених Центральних держав у роки Першої світової війни на території Півдня України. Автор вказує на важливе значення праці військовополонених для економіки Російської імперії, особливо для важкої промисловості. Дослідник також охарактеризував специфіку роботи військовополонених на підприємствах регіону. Зазначається, що через особливу політичну позицію російського уряду військовополонені з числа слов'ян і румунів мали кращі умови в полоні. Багатоетнічність Півдня України зумовлювала специфіку контактів військовополонених і місцевого населення.*

**Ключові слова:** *військовополонені, етнічні групи, Перша світова війна, Південь України, підприємства.*

Вивчати питання військового полону в роки Першої світової війни на теренах Російської імперії не можна без урахування національних характеристик. Насамперед це пов'язано з державною політикою російського уряду щодо військовополонених Центральних країн.

Однією з важливих характеристик, що визначала долю військовополоненого, була саме національна належність. З нею пов'язане питання «благонадійності» яке, зі свого боку, визначало різні умови перебування у військовому полоні представників одного й того самого підданства. Етнічна строкатість армій, особливо австро-угорської, визначала таку ж етнічну строкатість і середовища військовополонених.

До категорії «неблагонадійних» народів зараховували передусім німців, австрійців та угорців. Надійнішими з погляду російського уряду були представники слов'янських народів, румуни.



Для таких багатоетнічних регіонів, як Південь України, додавалися й інші складники проблеми військового полону. Зокрема, статус «військовополонених» отримали піддані Німеччини та Австро-Угорщини, які проживали на південноукраїнських теренах, а наявність, наприклад, великої кількості місцевих німців створювала додаткові можливості для взаємодії військовополонених і місцевого населення.

Слід відзначити, що однією з провідних тенденцій дослідження проблеми військовополонених Центральних держав на території Російської імперії стало зростання інтересу дослідників до тематики. Відкриття доступу до архівосховищ для іноземних дослідників визначило й появу нових спеціальних робіт з питань військового полону в зарубіжній історіографії та багато інших [1–8].

Особливе пожвавлення інтересу до питання військового полону спостерігається серед російських дослідників. Це стосується не лише регіональних аспектів розміщення військовополонених, а й окремих їх категорій, наприклад турецьких військовополонених [9].

Більшість цих робіт торкаються питання військовополонених на території сучасної Росії і написані на російській архівній базі. Виняток становлять роботи Р. Нахтігала про Дарницький табір військовополонених, окремі розвідки щодо використання праці військовополонених на території Наддніпрянської України [10; 11–13].

Питання національної належності військовополонених на території України в науковій літературі висвітлюється переважно побіжно. Окреме питання – це специфіка використання праці військовополонених у таких багатоетнічних регіонах, як Південь України. Таких робіт вкрай недостатньо, саме тому вирішення цього питання поставлено за мету дослідження.

Згідно з дослідженням Р. Нахтігала, «із-понад 2 млн полонених, яких доставили з фронту, приблизно 1,8 млн осіб судилось або бути ввезеними в підросійську Україну, або ж проїхати транзитом через українські терени» [10, 105]. Значна частина військовополонених потрапляла й на територію індустріального Півдня України.

Варто зазначити, що важливим аспектом діяльності підприємств Півдня України було те, що кваліфіковану робочу силу, а почасти і керівництво, становили іноземці, зокрема німці. З початком Першої світової війни обертів набирала антинімецька пропаганда. Як результат, на підприємствах Півдня України виникали непоодинокі конфлікти між робітниками та керівництвом із числа німців. Достатньо показовим є текст анонімного донесення працівників Петровських заводів на помічника директора: «Мы сыны России и Защитники Родины. Покорнейше просим Ваше Превосходительство обратитъ на нашу просьбу Ваше Великое Внимание. Так как у нас помощник Директора немец, и он для России Враг» [14, 160].

У цьому випадку маємо класичний приклад соціальної стигматизації німецького населення – навішування соціальних ярликів із негативним підтекстом.

Коли на завод прибули військовополонені, ситуація лише загострилася. Зокрема, у згаданому випадку з помічником директора Августом Шлуппом на заводі поширювалися чутки про його симпатії до військовополонених [14, 166].

Особлива ситуація стосувалася заводів, що виконували оборонні замовлення. Патронний завод у Луганську, завод Гантке в Нижньодніпровську та інші, на думку урядовців, не мали використовувати працю військовополонених. Так, 28 липня 1915 р. повідомлялось, що адміністрація колишнього заводу Гантке, цехові майстри майже всі поляки, значна частина яких співчуває Німеччині [14, 228].

Водночас першими «військовополоненими» в 1914 р. стали піддані Центральних країн, що проживали на території «Південно-Західного краю» Російської імперії. Зокрема, військовозобов'язані – німецькі та австрійські піддані, які проживали на території Півдня України, мали бути перевірені на «благонадійність» і, за потреби, вислані за межі краю «як військовополонені».

В офіційних документах трапляється особливе ставлення до окремих національних груп військовозобов'язаних Центральних країн – чехів та подекуди русинів. Так, у «Повідомленні головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту головному начальникові Київського військового округу щодо військовополонених» вказувалось, що затримці не можуть підлягати політично благонадійні чехи та русини [15, 473].

Натомість німецьких колоністів у значній кількості виселяли з місць постійного проживання. Зокрема, наприкінці серпня 1914 р. лише з Верхньодніпровського повіту було вислано 122 особи [16, 140–144]. Іронія долі полягає в тому, що в 1914 р. з Півдня України висилали місцевих німців та австрійців, а вже в 1915 р., через нестачу робочих рук, сюди почали масово завозити полонених, зокрема й німців.

Аналіз архівних документів дає змогу виявити чисельну перевагу серед військовополонених підприємств Півдня України слов'ян, переважно з-поміж рядових австро-угорської армії: сербів, чехів, словаків, поляків, хорватів, словенців, румунів та українців (у документах значилися як русини).

Незважаючи на те, що російський уряд цілеспрямовано відправляв німців та угорців на терени російських губерній, кількість представників цих груп на підприємствах Півдня України з 1915 р. була значною, а починаючи з 1916 р. – масовою. Так, на Нікополь-Маріупольському заводі станом на 1 березня 1917 р. налічувалося 1420 австрійців, 562 німці, 240 турків [12, 28].

Окрім згаданих національних груп, на підприємствах, хоча і в значно менших кількостях, працювали італійці. Траплялися випадки використання праці греків, босняків, євреїв.

Тут слід мати на увазі, що російські документи цього періоду часто (але не завжди) не розрізняли австрійців і німців й іменували їх спільною назвою «німці».

З огляду на означене, важливою науковою проблемою щодо військовополонених є також питання їхньої національної самоідентифікації. Слід зазначити,

що певна частина військовополонених ідентифікувала себе в достатньо різний спосіб: за місцем проживання, державною належністю тощо. У дослідженні польського історика Адама Мьодовського наводяться приклади такої самоідентифікації. Так, угорські словаки ідентифікували себе як угорців чи русинів, румуни Трансильванії – як угорців, а румуни Буковини – як русинів. Певна частина поляків та словенців ідентифікувала себе як австрійців [17, 112].

Окрім того, документи, за якими звітували різного роду службовці та поліцейські чини, також цікаві з погляду групування військовополонених. Так, пристав Білянських копалень Слов'яносербського повіту 1 жовтня 1916 р. подавав статистику про склад військовополонених. Тут ми можемо помітити виокремлення таких груп: німецька армія (німці, слов'яни, ельзас-лотарингці), австрійська армія (австрійці, слов'яни, румуни, італійці) й турецька армія без виділення підгруп [18, 311].

Загалом треба підкреслити, що подекуди розрізнення слов'ян і неслов'ян через недостатню кваліфікацію ставало проблемою для відповідних російських посадових осіб.

Одне з важливих питань використання праці військовополонених – це питання ролі цієї категорії робочої сили в економіці країни, що веде війну. Військовополонені своєю працею фактично зміцнювали сили противника в боротьбі з власними країнами. На ставлення до «роботи на ворога» впливали не лише індивідуальні характеристики, а й групові, зокрема національні.

Спроба осмислення національної належності та якості робіт, що виконувалися, відбувалась уже в 1918 р. Зокрема, С.М. Прокопович так описував це питання: «Чехи та словаки – чудові робітники, дають вищу продуктивність, ніж російські робітники; навпаки, продуктивність німців та мадьяр надзвичайно низька. Окрім того, вони свідомо саботують роботу, у деяких місцях справа доходила навіть до підпалу шахт та псування майна» [19, 171].

Особливо важливим це питання постає з огляду на те, що в деяких секторах промисловості України кількість військовополонених, залучених на виробництві, була дуже значною. Насамперед це стосується кам'яновугільної промисловості й особливо металургійної та залізорудної. Подекуди чисельність військовополонених перевищувала більш ніж 50 % від усієї кількості працівників.

Військовополонених використовували переважно як некваліфіковану робочу силу. Щоправда, за наявності певних навичок військовополонені виконували і кваліфіковану роботу. З-поміж спеціальностей полонених можна виокремити й такі: токар, електромеханік, механік, машиніст. Велику кількість серед таких працівників становили поляки та чехи [18, 146 зв.].

Багато військовополонених було задіяно в сільському господарстві. У документі «Роз'яснення Міністерства землеробства Російської імперії щодо способів подолання зменшення чисельності робочих рук у сільському господарстві» прямо вказується, що саме військовополонені є джерелом для вирішення питання нестачі робочої сили [15, 354].

У цьому ж документі наводяться цифри щодо розподілу між різними видами робіт військовополонених: «...на початок 1916 року це число досягало 700 тисяч, а саме: на сільськогосподарських роботах з минулого року було залишено 246,340, на кам'яновугільних і на заводах, що працювали на оборону – 139,315, на побудові стратегічних шляхів – 66,880, на лісових та гідротехнічних – 37,595, на роботах земств та міст – 19,802, решта на воєнних роботах, переважним чином, на фронті» [15, 354].

Окреме вагоме питання – це взаємини військовополонених із місцевим населенням і солдатами Російської імператорської армії. Відомо, що існувала низка циркулярів, які обмежували таке спілкування.

Наприклад, описується вплив військовополонених на російських солдатів: «...Вплив на наших солдат надзвичайно шкідливий: чехи відверто вихваляються, що вони єдині на світі розумні люди, через те, що з самого початку війни відмовились битися, ось чому в них і одяг в чудовому стані, між тим, як інші гниють в окопах. Наших солдат, які деруться, вони називають віслюками. Наші слухають із зацікавленістю і визнають чехів за надзвичайно розумних людей» [15, 130]. Відповідно, у документах наголошується на необхідності припинити такі шляхи взаємин із військовополоненими.

Однак виконання цих документів подекуди було неможливим насамперед через недостатню кількість охорони. Окрім того, наявність на Півдні України німецьких колоній додавала особливу специфіку регіону.

Архівні документи засвідчують контакти між полоненими та місцевими німцями: «Через слабкий нагляд вказані полонені мають вільне спілкування не лише з мешканцями прилеглих до Цегляного заводу поселень Петровських заводів, але і відвідують навколишню колонію німців хутору Фрізе, де купують молоко та інші продукти, а в святкові дні сидять в гостях з німцями, що приходять до хутору Фрізе з села Агапуровки» [14, 357].

Лояльніше ставлення уряду до військовополонених слов'ян визначало їх більш вільне перебування на теренах України.

Військовополонені з-поміж слов'янських народів, за потреби, достатньо швидко вчили російську та українську мови й навіть одружувались. Такі факти наводяться в численних спогадах. Зокрема, військовополонений австро-угорської армії чех Мартин Марек повідомляв, що російської мови його навчила молода продавець приватної лавки хутору, де він працював [20].

З часом ситуація з контролем за військовополоненими тільки погіршувалась. У травні 1917 р. повідомлялось про факти вільного пересування населеними пунктами військовополонених, що «...безперешкодно спілкуються з місцевими жителями, проживають на приватних квартирах і проникають до військових районів» [15, 478].

Звичайно, за таких обставин втечі військовополонених були можливими. Архівні матеріали дозволяють простежити особливості таких втеч і розшук військовополонених.

Варто відзначити, що нагляд за дотриманням умов перебування військовополонених Центральних держав міг здійснюватися міжнародними та національними благодійними організаціями. Якщо брати до уваги практику такого нагляду, активними були Російський Червоний Хрест, Німецький Червоний Хрест, дипломати Данії, Швеції та США, національні організації поляків, чехів, українців тощо.

23 вересня 1916 р. у таборі військовополонених у с. Кам'янське (нині м. Кам'янське Дніпроперовської обл.) з візитом був «Уповноважений Північно-Американських Штатів» Лейдік, який цікавився, скільки працюють військовополонені, скільки отримують заробітної платні на руки, яке отримують продовольство і т. д. [18, 310]. Подібні візити здійснювали данські дипломати, німецькі сестри милосердя.

Водночас окремі держави-покровительки, як Іспанське королівство, такі функції через брак фінансування виконували обмежено (опікувались військовополоненими турками).

Також відомі і факти відмови військовополонених чехів і словаків від зустрічі з німецькою сестрою милосердя: «...при появі німецької сестри милосердя Роте заспівали „Боже, Царя Храни”, а потім прокричали: „Да здравствует Россия – ура”» [18, 235].

Більш детально охарактеризовано візити представників Німецького Червоного Хреста до військовополонених Російської імперії, зокрема і в «робітничі селища» на території Півдня України, в роботі Джеральда Девіса [21]. Зокрема, автор відзначає, що німецька сестра милосердя Ані Роте, окрім візиту, змогла надати інформацію й про стан економіки Російської імперії військового часу [21, 36].

Варто відзначити, що в питанні дотримання прав військовополонених важливу роль відігравав факт наявності російських військовополонених на території Німеччини та Австро-Угорщини. Уряди ворогуючих країн намагались дотримуватися міжнародних зобов'язань щодо утримання військовополонених й відслідковували заявлені умови.

За документами можна простежити динаміку змін у ставленні до певних питань побуту та життя військовополонених. Й тут слід відмітити кращі умови перебування військовополонених на території України, як порівняти з російськими губерніями (зокрема, Сибіром). Це також стосується й кращих кліматичних умов, зокрема Півдня України що був подібним до кліматичних умов значної частини військовополонених австро-угорської та німецької армій. Щоправда, ця проблема потребує більш глибокого дослідження.

Піднесення українського національно-визвольного руху в 1917 р. не могло не позначитися на середовищі військовополонених. Насамперед це стосується українських військовополонених з Галичини та Буковини. Саме в цей період можна спостерігати появу нових організаційних форм військовополонених, зокрема й за національною ознакою.



Найорганізованіші групи українських військовополонених перебували в таборах Царицина, Дубовки (нині територія Російської Федерації), на території рудників Криворіжжя та в Києві, де з травня 1917 р. працював «Український Центральний Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни» [22, 6].

Велику активність проявляли військовополонені з добровольчого з'єднання Українських січових стрільців. На території Півдня України певна їх кількість знаходилася на роботах залізорудного Кривбасу.

Український історик І. Хома представив таку інформацію щодо цього питання: «У Новоросійську [тут, очевидно, йдеться про рудники Новоросійського товариства. – А.Т.] поблизу Кривого Рогу перебувало приблизно 40 українців зі Східної Галичини й 10 буковинців, які на чолі зі стрільцем О. Думіним сформували організаційний комітет українських військовополонених Криворіжжя» [22, 6–7]. Цей комітет мав на меті активізацію національного життя серед військовополонених і місцевого населення, боротьбу за покращення умов праці та проживання.

Цінним джерелом історії формування українського з'єднання «Січових Стрільців» з числа військовополонених є спогади організатора криворізької групи Осипа Думіна (псевдо Антін Крезуб). О. Думін також повідомляє, що ставлення було лояльним тільки до чехів, словаків і сербів. З українцями «...поводилися як з Німцями або Мадярами» [23, 117]. Це стосувалось, зокрема, можливості виходу за відведені межі рудника. Подібні факти вказують на виділення на місцях ще однієї групи «нелояльних» військовополонених, але з числа слов'ян. Ставлення до українців змінилось лише після революції 1917 р. й не без допомоги місцевих лікарів, інженерів, які працювали на копальнях.

Загалом період Першої світової війни став періодом суттєвих переміщень етнічних груп, зокрема й на Півдні України. Перебування військовополонених різних національностей, що супроводжувалось взаємодією з місцевим населенням, додавали нові риси до національної характеристики краю періоду Першої світової війни.

На підприємствах Півдня України працювали переважно представники слов'янських народів з числа рядових австро-угорської армії. Водночас, починаючи з 1916 р., через нестачу робочих рук масово з'являються й інші військовополонені австро-угорської та німецької армій, передусім – угорці, німці, австрійці.

Однією зі специфічних рис регіону була наявність великої кількості німецького населення, яке з початком Першої світової війни зазнало суттєвих обмежень. Це, зокрема, стосується підданих Німеччини та Австро-Угорщини, що мали бути виселені з місць постійного проживання.

Іншою особливістю краю стала гостра потреба підприємств у робочій силі, зокрема кваліфікованій. Попри збільшення попиту на вугілля, метал, працівники південноукраїнських підприємств масово мобілізувались до російської армії. Це створило ситуацію, коли окремі галузі промисловості краю, насамперед кам'я-

новугільна, металургійна та залізорудна, після 1916 р. були суттєво залежні від робочої сили військовополонених.

Південь України, зокрема Криворіжжя, став місцем організаційного зміцнення українських військовополонених, що в другій половині 1917 – на початку 1918 р. виявили бажання та влилися до українського військового з'єднання Січових стрільців.

Враховуючи багатоетнічний склад військовополонених, перспективним виглядає дослідження відносин між різними національностями, питання дозвілля та побуту, а також вивчення релігійного життя полонених.

#### Джерела та література:

1. *Nachtigal R. Die Murmanbahn: Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915 bis 1918) / Reinhard Nachtigal. – Grunbach: Greiner, 2001. – 159 p.*
2. *Wurzer G. Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg: PhD Dissertation / Georg Wurzer. – Tübingen, 2000. – 589 p.*
3. *Rachamimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. – Oxford; New York: Berg Publishers, 2002 / Alon Rachamimov. – 259 p.*
4. *Leidinger H. Zwischen Kaiserreich und Rätemacht: Die deutschösterreichischen Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft und die Organisation des österreichischen Kriegsgefangenen und Heimkehrwesens 1917–1920. – Viena: University of Vienna, 1995 / Hannes Leidinger. – 206 p.*
5. *Yanikdag Y. Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914–22 / Y. Yanikdag // Journal of Contemporary History. – 1999. – № 34. – P. 69–85.*
6. *Rossi M. I prigionieri dello Zar, soldati italiani dell'esercito austro-ungarico nei lager della Russia, 1914–1918 / Marina Rossi. – Mursia, Milano, 1997. – 204 p.*
7. *Познахирев В.В. Турецкие военнопленные и гражданские пленные в России в 1914–1924 гг.: монография / В.В. Познахирев. – СПб.: Нестор-История, 2014. – 292 с.*
8. *Tuca C. Prizonierii romani din armata Austro-Ungara internati in Rusia. Problemele repatrierii / Cornel Tuca. – Cluj-Napoca, 2011. – 379 p.*
9. *Бондаренко Е.Ю. Иностраные военнопленные на Дальнем Востоке России: 1914–1956 гг.: Дис... д-ра ист. наук: 07.00.02. – Владивосток, 2004. – 477 с.*
10. *Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтігаль // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 103–116.*
11. *Саранча В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні / В. Саранча // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 84–92.*
12. *Каплін Д.С. Проблема використання праці військовополонених у важкій промисловості України в умовах Першої світової війни 1914–1917 рр. / Д.С. Каплін // Гілея: науковий вісник. – 2009. – Вип. 22. – С. 18–30.*
13. *Каплін Д.С. Західна історіографія проблеми військового полону на території українських земель у контексті / Д.С. Каплін // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 51. – С. 120–128. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp\\_2009\\_51\\_18](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2009_51_18). – Назва з екрана.*

14. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАК). – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 3229.
15. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У двох книгах. – Книга 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В.А. Смолій. – К.: Кліо, 2015. – 800 с.
16. ЦДІАК. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 3059.
17. Miodowski A. Jeńcy austro-węgierscy w niewoli rosyjskiej w okresie przedrewolucyjnym (sierpień 1914 – luty 1917). / A. Miodowski // Białostocki teki historyczne. – 2016. – Т. 14. – Р. 111–130.
18. ЦДІАК. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 3231.
19. Прокопович С.Н. Война и народное хозяйство / Сергей Николаевич Прокопович. – М., 1918. – 264 с.
20. Былые походы: Воспоминания словацких красноармейцев-участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в СССР [Электронный ресурс] – М.: Воениздат, 1961. – 256 с. – Режим доступа: [http://militera.lib.ru/tema/other/sb\\_bylye\\_pohody/15.html](http://militera.lib.ru/tema/other/sb_bylye_pohody/15.html). – Назва з екрана.
21. Davis G. National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914–1918 / Gerald Davis // Journal of Contemporary History. – 1993. – Vol. 28. – P. 31–52.
22. Хома І.Я. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. / Іван Хома. – К.: Наш час, 2011. – 104 с.
23. Крезуб А. Початок галицького куріння Січових Стрільців / Антін Крезуб // Кур'єр Кривбасу. – 2000. – № 133. – С. 116–121.

© **Андрей ТАРАСОВ**

## **ВОЕННОПЛЕННЫЕ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ЮГА УКРАИНЫ (1914–1914): ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦИОНАЛЬНОГО СОСТАВА**

*В работе проанализированы этнические группы военнопленных Центральных государств в годы Первой мировой войны на территории Юга Украины. Автор указывает на важную роль труда военнопленных для экономики Российской империи, особенно для тяжелой промышленности. Автор охарактеризовал специфику работы военнопленных на предприятиях региона. Указывается, что из-за политической позиции российского правительства положение пленных славян и румынов было лучше. Полиэтнический характер Юга Украины придавал особую специфику взаимодействиям военнопленных и местного населения.*

**Ключевые слова:** военнопленные, этнические группы, Первая мировая война, Юг Украины, предприятия.

© *Andrii Tarasov*

## POWS OF THE CENTRAL POWERS AT THE ENTERPRISES OF THE SOUTH OF UKRAINE (1914–1917): ETHNICITY CHARACTERISTICS

*The article analyzes the ethnic groups of the POWs of the Central Powers during the First World War on the territory of the South of Ukraine. The author argues that prisoners of war played an important role in the economy of Russian empire, especially in heavy industry. The author described the specificity of work of POWs in the enterprises of the region. The article states the fact that because of political position of Russian government (so-called «friendly nations») the Slavs and the Romanians had better conditions in captivity. The activities of humanitarian societies were the important factors of better conditions for POWs. Since 1917 the new period with new possibilities for POWs has started. The Ukrainian POWs had got the possibility to be a new national military power. The multiethnic nature of the South of Ukraine has predetermined the specifics of the contacts of prisoners of war and the local population.*

**Keywords:** *POWs, ethnic groups, First World War, the South of Ukraine, enterprises, Russia.*

УДК 355.1-058.65(477)"1941/1945"+069.8

© *Віталій ГОРОБЕЦЬ*

## **СПІВПРАЦЯ З ВОРОГОМ ЯК ВИМУШЕНА МОДЕЛЬ ПОВЕДІНКИ ТА СТРАТЕГІЯ ВИЖИВАННЯ**

*У статті зроблена спроба розглянути побутовий колабораціонізм і співпрацю з ворогом в адміністративній сфері на окупованих землях України через призму життєвих стратегій соціальних акторів. На основі аналізу історіографічного доробку з теми колабораціонізму, а також методологічних запозичень із суміжних з історією гуманітарних дисциплін зроблено висновок про переобтяженість поняття «колабораціонізму» політичними конотаціями, наділення його взаємозаперечними ознаками, загальну смислову плутанину. На конкретних прикладах розглядаються стратегії виживання сільських старост, пересічних людей, специфічні прояви колаборації в дистрикті «Галичина» та жіночої колаборації.*

**Ключові слова:** співпраця, колабораціонізм, життєві стратегії, стратегії виживання, Український центральний комітет.

Люди, опиняючись в екстремальних умовах війни, насамперед намагаються вижити, а не померти як герої чи мученики. Крім того, більшість людей узагалі намагаються уникнути різноманітних ризиків. Історик Карл Беркгоф у своїй ґрунтовній праці «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою» наводить дуже точний вислів дослідника в галузі соціальної та еволюційної психології Роя Баумайстера, який зауважив, що «хоча з відстані часу ми уявляємо людей, які жили в історично цікаві часи, як залучених у великі епохальні події, більшість із них, мабуть, цього не відчували. Натомість багато людей хотіли жити своїм життям, якнайдалі від втручань великих соціально-політичних зрушень. Отримати роботу, знайти житло, закохатися, виростити дітей та інші подібні клопоти і надалі домінують у повсякденні більшості людей навіть у часи війни та революції. І хай там яке зло лютує навколо, в кожного є своє життя, яким хочеться жити...» [4, 15].



Американський історик Тімоті Девід Снайдер резонно зауважив, що під час Другої світової війни не було більш смертоносного місця, ніж територія від Центральної Польщі до Західної Росії, де нацистський і радянський режими перетворили людей на числа [36, 12]. Чільне місце в цьому просторі масового насильства та смерті належить Україні.

Підтримання жорстокого режиму на більшій частині української території потребувало ретельно розгалуженого численного адміністративного апарату. Не буде перебільшенням стверджувати, що в жодній з окупованих нацистами країн не було таких значних окупаційних військ і чисельного окупаційного апарату, як в Україні. А утримання таких органів було б неможливим без залучення місцевого населення та співпраці з ним. Важливо зауважити, що окупаційні режими на території України, на відміну від європейських країн, що діяли тоді, не міг спиратися на діючі структури місцевого управління. Евакуація радянських чиновників призвела до руйнації структур локального керівництва, а тому окупанти змушені були вибудовувати ці структури, формувати правила їхньої дії, контролювати та дисциплінувати людей, що увійшли в місцеві органи влади, часто не маючи жодного досвіду такої роботи. Отож німці та їхні союзники на окупованій території України одночасно із власною адміністративною вертикаллю створили органи місцевого управління, до роботи в яких залучали українське населення.

В історичній науці, публіцистиці, художній літературі, у сфері публічної політики і, звичайно, на побутовому рівні функціонує поняття «колаборації» – співпраці з ворогом/окупантом. Тема колаборації з окупаційним нацистським режимом на території України тривалий час належала до надміру політизованих сегментів історіописання. Вона й досі експлуатується з метою ангажування електорату чи міждержавного протистояння.

У пропонованій розвідці ми спробуємо підійти до аналізу співпраці з ворогом – колаборації – з наукових та гуманістичних позицій та дослідити локальні випадки колаборації на прикладах доль сільських старост, пересічних людей, громадських діячів, жінок різних зон окупації, матеріали про яких зберігаються у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні.

На сучасному етапі розвитку суспільних наук розуміння колабораціонізму потребує виведення його в ширший контекст, за межі чорно-білих оцінок, радянських етичних та юридичних лекал.

Термін «колабораціонізм» пережив складну еволюцію. У роки Першої світової війни в публічній сфері європейські соціал-демократи ввели термін «пораженство» (фр. *défaitisme*, англ. *defeatism*, нім. *Defätismus*, рос. *пораженчество*). Ідею пораженства як політичну необхідність пропагували більшовики для «перетворення війни імперіалістичної в громадянську» [22, 286–291]. У науковий обіг термін увійшов після того, як історик меншовик-емігрант Б.І. Ніколаєвський опублікував незавершену працю «Пораженчество 1941–1945 гг. и генерал А.А. Власов» [25]. На початку Другої світової війни термін «пораженство» «програв» конкуренцію новому поняттю – «колабораціонізм», що набуло чіткого

політичного забарвлення та негативної конотації. Щодо змістового наповнення терміна «пораженства», то варто наголосити, що воно стосувалося не лише окупованих, а й неокупованих територій, а значить, мало ідею внутрішнього підризу власної країни, а не пропагувало конкретні форми співпраці з ворогом.

На побутовому рівні поняття зазвичай асоціюється з таким одіозним явищем, як «зрада», і протиставляється патріотизму. З негативним значенням поняття «колабораціонізм» стали вживати після зустрічі А. Гітлера з головою французького режиму Віші маршалом А.-Ф. Петеном у містечку Монтуар. Під час переговорів сторони проголосили колабораціонізм політичним принципом у своїх відносинах. Перебуваючи явно в нерівному становищі, переможена Франція вклала в це поняття суто політичний смисл абсолютної військово-політичної й економічної капітуляції перед нацистською Німеччиною. Для широкої публіки слово «співробітництво» (фр. collaboration), яке поклало початок поняттю «колабораціонізм», прозвучало 30 жовтня 1940 р. в радіозверненні Петена до нації [7, 266–267].

Микола Семиряга у своїй ґрунтовній праці «Колабораціонізм: природа, типологія і прояви у роки Другої світової війни», опублікованій після смерті автора, наполягав на обов'язковому компоненті колабораціонізму як «усвідомленому зрадництві» – наявність шкоди своїй батьківщині [35, 7].

Валентина Шайкан сутнісною ознакою колабораціонізму називає «добровільну чи вимушену співпрацю з ворогом у будь-яких сферах життя, що носили ознаки злочину». У методологічній частині свого фундаментального дослідження автор ніби виводить за дужки пособництво та трудову діяльність робітників, селян, службовців адміністративних та інших установ, учителів, лікарів, агрономів та інших фахівців, чия суспільна активність під час окупації була спрямована на виживання. Вид співпраці за відсутності ознак злочину слід вважати таким, що не підлягає переслідуванню [67, 48–49].

Автор відповідного енциклопедичного гасла в «Енциклопедії історії України» Іван Дерейко визначає колабораціонізм як добровільну співпрацю (на противагу вимушеній праці) окремих груп чи прошарків населення окупованих територій з окупантами. Водночас дослідник зазначає, що простежується дихотомія між власне колабораціонізмом, який передбачає наявність політичної угоди з окупантом, «кооперуванням» (англ. cooperation) з окупаційною владою в цивільних галузях, а також «спільне ведення війни» (англ. co-belligerence) на боці окупаційних сил [17, 440–441].

Ярослав Грицак вважає, що необхідно розрізняти добровільну та примусову колаборації. Добровільність не обов'язково означає солідарність з ідеологією та практикою нацистів. З цим можна погодитися, адже закономірністю окупаційних режимів є те, що міра колаборації найчастіше визначалася не поневоленими народами, а панівною адміністрацією. Навіть приречених на винищення євреїв примушували організовувати свої адміністративні органи самоврядування та правопорядку – юденрати та поліцію – для виконання німецьких розпоряджень.

Наприклад, у найбільшому в Україні львівському гетто юденрат мав численні комітети, комісії, відділи, де працювало близько 5000 осіб [16, 213].

«Колаборація, – зауважив Ян Гросс, – її логіка, звернення до неї або її самовиправдання – виникають у кожній країні саме на перехресті намірів окупанта та сприйняття (цих намірів) окупованими в діапазоні тих варіантів, що в них є» [68, 26]. Це означає, що люди, якими б не були їх цінності та погляди, в умовах окупації примусово, добровільно, несвідомо, системно чи несистемно стають частиною практик колаборації з ворогом. Навіть ті люди, які обирали шлях спротиву, у певних ситуаціях і за певних обставин мали необхідність змушено прикидатися лояльними до окупаційної влади.

Деякі дослідники у процесі аналізу поняття «колаборація» зважають на наявність/відсутність власної держави. На переконання Ярослава Дашкевича, «визначення колаборантства говорить про добровільну співпрацю громадян власної, але вже завойованої держави з окупаційною державою проти цієї самої власної держави – і якраз тому колаборантство дорівнює державній зраді» [15, 7]. Більш сконденсовано цю думку розвинув український історик у діаспорі, колишній ветеран-дивізійник Василь Верига, який у притаманній для нього манері висловився про те, що закиди в колабораціонізмі та «зраді Батьківщини» безпідставні: для бездержавного українського народу ні польська держава, ні радянський режим не були легітимною владою [8, 195].

Певна логіка й раціональне зерно в такому способі думання є. У класичному («вішістському») розумінні цього слова колабораціонізм означає співпрацю з ворогом своєї країни. Що ж було «своєю країною» для, наприклад, західних українців? Зрозуміло, що нею не була ні Польська Республіка, ні Радянський Союз. Їхня країна мала бути ще вибореною, і тому природно, що у своїх змаганнях вони спиралися на ту з воюючих сторін, яка з прагматичних міркувань готова була постачати зброю, обмундирування, відкрила можливості для розвитку різних форм організованого національного життя.

З іншої сторони, погляд на колабораціонізм у контексті відсутності власної держави приводить до абсурдного висновку, коли іманентною починає бути колаборація з Польщею, більшовицькою Росією (СРСР), Румунією, Чехословаччиною й Угорщиною. Далі – більше: уся історія українського народу модерного періоду постає тоді як безперервний цикл колаборацій із невеликими паузами в часи конституювання урядів, що називали себе українськими. Такий підхід, що ігнорує історичний контекст, характерний для кожної ідеологічно заангажованої історіографії.

Намагаючись аналізувати ці протиріччя та складну й багатоманітну картину співпраці з ворогами як на бездержавних територіях, так і на територіях окупованих держав, Гелінада Грінченко та Елеонора Нарвселіус зосередили увагу на спробі виробити «формулу зради», зафіксувавши її соціологічні, моральні, політичні та психологічні аспекти. Дослідниці акцентували на тому, що «зрада» – це дії, сконцентровані навколо довіри, кордони якої було порушено. Водночас

носіями зруйнованої довіри, правди та лояльності не обов'язково мусить бути держава, а відтак зрада та нестача відданості в часи війни трактувалися як такі, що здійснювалися щодо спільноти, до тих, хто був умовним своїм [69, 1–30].

Якщо говорити про українців – громадян СРСР, то за 20 років вони могли бути індоктриновані настільки, що цілковито засвоювали головні політичні постулати більшовизму, впроваджені за допомогою політичної реклами та пропаганди у свідомість населення. Молодь, яка народилася на початку 1920-х років, могла абсолютно щиро вболівати «за родину, за Сталіна». Утім, як свідчать дослідження, таких була меншість [13].

Більшість людей, на думку соціологів, є інертними, індиферентними до будь-яких політичних індоктринацій на зразок «морально-політичної єдності радянського суспільства», «відданості усіх народів СРСР ідеям соціалізму», сповідування «ідеології пролетарського інтернаціоналізму», несприйняття «буржуазного націоналізму». Визнаний лідер ревізійної школи та видатний фахівець у галузі соціальної історії СРСР Шейла Фіцпатрик на підставі нових радянських документів зробила висновок про масову нелояльність у 1930-х роках усередині радянського суспільства до режиму. Передусім це стосувалося села, де влада була менш популярною, ніж у місті [39, 320–348, 351]. «Маленька людина» радянського міста, – робить висновок дослідниця, – думала лише про добробут свій і своєї родини. Її ставлення до влади та політики варіювалося загалом від пасивного сприйняття до обережної ворожості [38, 268].

Нацистська окупація з її досі небаченою жорстокістю призвела до колаборації у значних масштабах. Становище народів Східної Європи вирізнялося безвихідністю. Тімоті Снайдер вжив щодо цього регіону вдалу метафору – «криваві землі», що виникла як алюзія на уривок із «Реквієму» Анни Ахматової і послужила назвою блискучого історичного бестселера [36].

Політична верхівка Райху трактувала свої дії на Східному фронті не як чергову воєнну кампанію, а як боротьбу на життя та смерть ворожих ідеологій і ворожих рас, як війну тотального винищення (*Vernichtungskrieg*), концептуально сформульовану генералом Ерхом Людendorфом [23]. З огляду на особливо жорстокий характер окупаційного режиму для місцевих жителів питання колаборації чи не колаборації не виникало. Життєва стратегія полягала в тому, щоб вижити. Колаборація лише збільшувала шанси на виживання.

Отже, проблема колаборації набуває стереоскопічного вигляду, рельєфного, неоднорівного, де з одними лекалами підходити не можна. Крім того, навіть тепер в історичній науці, позбавленій ідеологічного диктату, розуміння колабораціонізму не вкладається в певні рамки, щодо яких є консенсус. Отож в історіографічній площині під час кожної спроби вивести дефініцію колабораціонізму для українського випадку це поняття постає як значення, що не задовольняє умови системи.

Спробуємо проаналізувати явище колабораціонізму в ширшому контексті через призму життєвих стратегій людей (у соціології – соціальних акторів).



Очікується, що через такий антропологічний підхід вдасться уникнути політичних конотацій складного феномену колабораціонізму.

Людина, стверджував Мішель Фуко, це зовсім недавній винахід [33, 371]. Ідеться про те, що гуманітарні науки або, краще сказати, «науки про дух» («moral science», за Дж. Ст. Мілем, «Geisteswissenschaften», за В. Дільтеєм) оформилися в інституціолізовані (університетські) дисципліни лише у ХІХ ст. Традиція дослідження феномену життєвих стратегій у науках про людину теж не така давня. Однак вона швидко здобула інтердисциплінарний характер, а також за відносно короткий термін до пошуку в цій сфері долучилася чимала група знаних науковців у рамках соціальної філософії, психології, соціології та історії.

Однією з перших, хто окреслив поняття «життєвих стратегій» як комплексне утворення та здійснив його аналіз, була К.А. Альбуханова-Славська наприкінці 1980-х років [1].

Упродовж двох наступних десятиліть поняття швидко додало міждисциплінарні перегородки та із суто соціологічного інструменту перейшло в арсенал історичної методології. М.П. Кухта та І.О. Мартинюк зауважують, що в масиві накопиченого соціологами за роки досліджень матеріалу є проблема смислової плутанини, коли життєві стратегії наділяли характеристиками інших понять, а то й підміняли ними [21, 12]. Дослідники, узагальнивши найпоширеніші підходи до класифікації стратегій життя, згрупували їх за трьома ознаками: соціально-економічне становище людини (стратегії благополуччя, успіху, самореалізації), спосіб вирішення життєвих суперечностей, конфліктів (стратегія захисту, відмови, пристосування, виживання), співвідношення сил протидіючих сторін та «силове поле» впливаючих факторів (стратегії наступальні й захисні) [21, 18].

Історики, які досліджують період ХХ ст., активно використовують інструментарій соціології. У рамках життєвих стратегій вони найпродуктивніше вивчають стратегії виживання. Своєрідний історіографічний «бум», спричинений, вочевидь, підвищеною зацікавленістю до антропологічного виміру історії, в українському та частково російському історіописанні припав на 2010-ті роки, коли з'явилися розвідки С.В. Аристова, М.С. Байкалова, О.В. Белікова, К.М. Будз, С. Грандке, Т.В. Заболотної, О.І. Ісаюк, Т.В. Пастушенко, Т.Г. Савчук, О.В. Стяжкіної, А.Ю. Плеханової, В.В. Чернявського та ін. [2; 3; 5; 6; 14; 18; 19; 27; 28; 34; 37; 31; 66].

Стратегії виживання – це комплексне соціопсихічне утворення, що охоплює різні форми життєдіяльності людей, поведінкові моделі, спрямовані на задоволення базових фізіологічних і соціальних потреб особи, способи адаптації до складних умов буття, викликаних впливом окупаційного режиму на конкретні життєві обставини та реакцією на ці впливи. Українське населення в умовах окупації на колективному й індивідуальному рівні було вимушене ухвалювати рішення щодо того чи іншого життєвого вибору, який залежав від попереднього соціального досвіду, системи цінностей, особистих якостей, ресурсів і можливостей. А практика їх реалізації обмежувалася режимними заходами окупаційної влади.



Доцільно зауважити, що поняття «стратегії виживання» практично завжди використовується у множині. Це зумовлено тим, що в схожих екстремальних умовах війни та окупації різні соціальні актори можуть використовувати різні стратегії виживання. Імовірно й протилежне: за істотних відмінностей у життєвих принципах, стандартах, нормах, цінностях, прийнятих у ході соціалізації, суб'єкти можуть використовувати ідентичні стратегії.

Аналіз колабораціонізму в системі координат життєвих стратегій – це спосіб відійти від спрощеного розуміння цього багатовимірного явища, вивести його за рамки морально-правових і юридичних радянських маркерів. Отож проблема співпраці з окупантом під час війни з погляду цивілізаційного, гуманітарного, політологічного та морально-психологічного набуває зовсім іншого звучання. Висловлюючись метафорично, колабораціонізм – це ящик із багатьма шухлядами.

Відомі різні підходи до типологізації колабораціонізму. Більшість дослідників вирізняють військовий, адміністративний, побутовий, економічний, культурний та ідеологічний колабораціонізм. У цій статті ми зосередимося на аналізі найпоширеніших форм взаємовідносин з окупаційною владою – адміністративному та побутовому колабораціонізмах. Щодо дефініцій, то автор статті ставить знак рівності між, наприклад, культурним колабораціонізмом і співпрацею в культурній сфері. Поняття «колаборуює», «співпрацює» вживаються без негативних означень.

Адміністративний колабораціонізм визначається як форма співпраці з окупантом лояльних осіб із місцевого населення в органах управління різного рівня, діяльність яких була керованою та контрольованою окупантами. Згідно з расовою політикою нацистської влади, українців допускали лише до найнижчого рівня влади – у селах, групах сіл або містах. Однак навіть на цих щаблях управління їхні владні повноваження доволі обмежувалися, а вони перебували під строгим контролем німецьких зверхників. На практиці траплялося й так, що суворого контролю місцеві громади не зазнавали, оскільки села розташовувалися далеко від доріг, фронтів, міст, тож нацисти могли навіть не з'являтися чи з'явитися один-два рази, задовільнившись тим, що регулярно сплачувались податки.

Низовою адміністративною одиницею стала так звана сільська община. Її членами були всі мешканці села, що там проживали. На чолі сільської общини стояв сільський староста, який мав у своєму підпорядкуванні заступника, писаря та кількох поліцаїв. Сільські старости були зобов'язані знати всіх мешканців свого населеного пункту, зокрема їхній рід занять, сімейний стан, матеріальне становище, працездатність, ставлення до «нового порядку».

Місцевого старосту призначало районне керівництво за погодженням з окупаційною адміністрацією. С. Власенко встановив, що права та обов'язки, порядок призначення старост сільських і селищних громад визначалися здебільшого нормативними документами: «Інструкцією для старост» і «Тимчасовим положенням про старост сіл та селищ району» [40; 9, 53]. На початковому

етапі місцевому населенню дозволяли обирати старост. Та найчастіше, як справедливо зазначала радянська розвідка, «німці обходяться без усіляких ігрищ у демократію» [65, 212].

У фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні зберігається лист Д.С. Пінчука, старости с. Пінчуки Козелецького району на Полтавщині, впродовж 1941–1943 рр., у якому він докладно описав, як проходила процедура виборів сільського старости під примусом. «В останніх числах вересня [1941 р.], – писав Дмитро Семенович, – зайшли до мене на квартиру сільські чоловіки: старі, були й молодші мене. Словесно оголосили мені наказ німецького командування, щоби село визначило старосту або уповноваженого для поїздки по таборах. Німецьке командування обіцяло старостам і уповноваженим видавати своїх людей під розписки і т. д. і т. п. І я з ними пішов у хутір Корецький, що по сусідству, до Корецького Пантелеймона Гавриловича, де й провели вибори уповноваженого. На виборах брали участь 26 чоловіків. Жінки не приймали участі. Жереб випав на мене, всі чоловіки в один голос – на мене. Протирічити я не міг, оскільки більшість чоловіків належали куркульським елементам» [52, 5–6].

За кілька разів Д.С. Пінчуку вдалося врятувати з полону 232 радянські військовополонені, які утримувалися в шталазі № 346-А. Він щиро дивується, що «по всьому нашому Козельщанському [так у тексті. – Г.В.] району жоден староста і жоден уповноважений не захотів брати полонених – не лише чужих, але навіть своїх селян та сусідів <...> наприклад, староста Василь Петрович Троцький навіть не захотів іти в табір <...>, піщанський староста Копитан Андрій Грицькович свого сусіда Дзюбу не захотів брати з табору № 12, так Дзюба вчора ввечері пішов етапом за Дніпро, люди бачили, як їх гнали через Кременчук» [52, 34–35]. Це приклад співпраці з окупантами, що використовувався для порятунку людського життя. Інші старости, за твердженням Пінчука, воліли зайняти пасивну та вичікувальну позицію.

Іншими життєвими стратегіями могли бути: покращення власного матеріального становища, використовуючи владні повноваження, зведення особистих рахунків, задоволення інших маргінальних очікувань. 29 вересня 1942 р. в управлінні поліції Шалигинського району Сумщини завершилося слідство у справі І.Г. Обухівського, якого роком раніше розстріляли як «людину, що мала зв'язки з органами НКВД, займалася брехливими доносами, крадіжками та хуліганством». Протоколи допитів засвідчили, що місцевий староста с. Сваркове Гломозда мав давню неприязнь до Обухівського. Спершу він забрав корову як м'ясний контингент, а потім зареєстрував дочку Івана Обухівського як добровольця на виїзд на роботи до Німеччини. Цілковито безпорадна в цій ситуації вдова Пелагея Обухівська намагалася довести слідчому Болдовському (імовірно, також місцевий колаборант), що її чоловік «ніколи в партизанах не був, у колгоспі не крав і загинув ні за що, через особисті рахунки» [32, 499].

В агітаційних листівках, які поширювали радянські партизани на окупованій території, було багато звернень до старост, яким пропонувалися альтернативні

поведінкові стратегії. Доволі багато агітаційного матеріалу було виготовлено після контрнаступу Червоної армії під Сталінградом. Текст листівки, як правило, розпочинався переліком військових здобутків, а далі йшла емпатійна частина на зразок: «Ми добре знаємо, що багато з вас не були злочинцями, любили свій народ, свою Батьківщину; ми також знаємо, що багато з вас, за винятком невеликої кучки явних негідників, обманом та залякуванням залучені до цієї мерзеної та злочинної справи». Такі листівки поширювали в Добрянському, Куликівському, Козелецькому районах Чернігівської області навесні 1943 р. [47; 48; 51; 56].

Окремі агітлістьки містили навіть детальний розподіл ступенів співпраці з ворогом. До найнижчого рівня колаборації належали ті старости, які «допомогали нам [партизанам. – Г.В.], повідомляли нам про всі пересування німців, збирали для нас продовольство». «Буває і так, – зазначали автори агітматеріалів, – що староста не зв'язувався з партизанами і все-таки працював не на німців, а проти них». Їх діяльність спрямовувалася на саботування вимог окупаційної влади, вигороджування своїх співгромадян, передачі свідчень про переміщення німецьких сил, перешкоджання вивезення сільського майна. Це – середній рівень колаборації. І третя категорія – старости, які добровільно пішли на німецьку службу, але згодом зрозуміли свою помилку. Усім цим старостам була обіцяна цілковита недоторканність і прощення за умови «чистосердечного каяття і по мірі сил та можливостей завдання шкоди заклятому ворогу» [55].

Спеціальні листівки «Сільські старости!», крім обов'язкової декларативної частини, містили на звороті чітку інструкцію з конкретними пунктами щодо саботажу, приховування продовольства і худоби, організації та відправки чоловіків у партизанські загони, переховування жінок та дітей від примусового вивезення на роботи до Райху [45; 42]. Мотиваційна частина (часто виділялася іншим шрифтом) чітко вказувала, що виконання виписаних вимог стане запорукою збереження життя: «Пам'ятайте: допомагаючи партизанам та Червоній армії, завдаючи шкоди німцям, ви рятуєте власне життя» [42; 51].

Накреслені в КП(б)У стратегії виживання (тексти листівок готували відповідальні обкоми комуністичної партії) місцевому керівництву сільських общин не давали ніяких гарантій. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігаються «розстрільні» списки Сумського партизанського з'єднання – накази про ліквідацію «зрадників та ворогів народу, які стали на службу німецькому фашизму» [63, 33 зв. – 34; 64, 183–185, 249–251].

Наративні джерела підтверджують, що особливої запопадливості в розслідуванні ступеня співпраці того чи іншого старости, писаря чи поліцая бійці партизанських загонів не виявляли. У своєму щоденнику борець Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання капітан Микола Шеремет наводить як типовий приклад убивства писаря сільської управи. 10 березня 1943 р. М. Шеремет записав: «Підійшов на галявину лісу – побачив: комісар із партизанами допитують *ворожого* [курсив мій. – Г.В.] писаря, він уже побитий й нічого не хоче відповісти». «За пару хвилин, без шумки, волосний писар лежав обличчям у сніг,

у підштаниках, виставивши червоні підшви босих ніг <...> уже в який раз бачу розправу з ворогом – противно дивитися, але не шкода», – резюмував Микола Спиридонович [57]. У щоденнику відомого партизанського ватажка Миколи Попудренка розправи зі старостами постають навпаки – без емоцій, як частина неприємної рутинної роботи: «2.11.1941 р. в с. Авдіївка розстріляли старосту і попа; 12.11.1941 р. в с. Осьмаки вбили старосту і секретаря; 25.12.1941 р. підводимо деякі підсумки життя партизанів: знищили шпигунів, старост, поліцаїв та іншої сволоти – 105 ос.» [32, 310–313].

Іншою формою адміністративного колабораціонізму можна вважати створення українцями організацій для представництва своїх національних інтересів перед німецькою владою. Нацисти так ніколи і не визнали цивільну українську адміністрацію, і максимум, на що вона могла розраховувати, – це толерантність окупаційної влади.

Більшість таких організацій діяло в Галичині, де умови окупації були набагато м'якшими. У вересні 1941 р. у Львові був створений Український крайовий комітет (УКК) на чолі з адвокатом і політичним діячем Костем Паньківським. Цей орган був фактично філіалом Українського центрального комітету (УЦК) Володимира Кубійовича у Кракові. Головні завдання УКК були такі: допомагати всім, хто потерпів від війни, охороняти українське населення від зловживань окупаційної влади, згладжувати господарські труднощі. У практичному вимірі це реалізовувалося як допомога біженцям, ув'язненим та осиротілим дітям, організації національної шкільної системи та ін. [26].

Нацистські керівники не довго толерували діяльності УЦК, оскільки на теренах Генерал-губернаторства було легше мати справу не з двома, а з одним українським комітетом. На початку березня 1942 р. за розпорядженням німецької окупаційної влади УКК злився з краківським комітетом. Тоді ж була припинена діяльність Української національної ради у Львові, що ставила собі за мету репрезентації політичних інтересів місцевих українців. Отже, єдиним легальним представницьким органом українців у Генеральній губернії став УЦК у Кракові, який зробив багато, щоб полегшити життя місцевим українцям.

Одним із напрямів соціально значущої діяльності УЦК було повідомлення родин про полон чи загибель їхніх рідних. 17 липня 1943 р. відділ суспільної опіки Українського допомогового комітету (УДК – один із окружних філіалів централі УЦК) через свого референта у справах полонених у Львові офіційно повідомив Катерину Машівську про смерть її чоловіка Василя в таборі для військовополонених у м. Нойхаммер (шталаг № 308). Документ написаний українською мовою, мав власний формуляр і закінчувався зверненням до адресата, нехарактерним, наприклад, для радянських «похоронок»: «передаючи цю сумну вістку, висловлюємо Вам наше співчуття» [41, 453]. А Марії Міщук із с. Бараньо-Перетоки на Сокальщині УДК переслав німецький оригінал сповіщення про загибель її чоловіка Максима – військовополоненого. Документ оформив відділ обліку загиблих Вермахту [58, 27].



УЦК спробував здійснити масову видачу мешканцям Галичини посвідчень про українське походження. Значна кількість чистих бланків таких документів була виявлена в архівних справах районних військкоматів Львівської області другої половини 1940-х років. На зворотному боці цих сертифікатів (в оригіналі німецькою мовою «Bescheinigung») друкували сповіщення про загибель бійців Червоної армії [60, 195 зв.]. Окрім цих маргіналій, в архівних теках військкоматів Західної України, що зберігаються у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні й стали основою для створення Всеукраїнської бази даних загиблих (ВБЗ), містяться фінансові документи регіональних УДК [59; 61]. Безумовно, широкий спектр діяльності українських комітетів, що охоплював сфери суспільної опіки, шкільництва, культури, науки, господарства, потребував розгалуженої організаційної структури та фінансування.

Отже, стратегія виживання українців мала виражений територіальний вимір. Умовно кажучи, під час окупації українець із Генеральної губернії мав набагато більше шансів залишитися живим, аніж українець, що проживав у райхскомісаріаті «Україна» (РКУ). Водночас політична позиція В. Кубійовича, який свідомо пішов на співпрацю з окупантом, зовсім не нагадувала позицію В. Квіслінга чи А.-Ф. Петена. На території РКУ нацисти майже до закінчення війни не дозволяли створювати свого національного комітету. І якби співпраця в цивільній адміністрації під німецькою окупацією кваліфікувалася як міра колаборації, то у підрадянській Україні (в кордонах на 1 вересня 1939 р.) колаборація була б найнижчою в Європі, хоча б тому, що нацисти не допускали цього.

Побутовий колабораціонізм пов'язаний зі встановленням доброзичливих стосунків між окупантами й місцевим населенням. Наприклад, попередження ворожої армії про заміновані будинки, шляхи, послуги у якості провідників, добровільне пропонування продуктів харчування, запрошення на родинні свята тощо. Усі ці послуги та добровільність – це реалізація архаїчного принципу дару, описаного Марселем Моссом: «даю, щоб ти дав» (у цьому контексті – даю послугу, щоб ти мене не чіпав) [24, 161].

Зі щоденникових записів німецьких солдатів та офіцерів, їхніх листів до рідних у Німеччину стало відомо, що в кожному населеному пункті були люди, які доброзичливо ставилися до німців. Вони завжди пропонували їм воду, хліб, яйця, молоко і навіть попереджали про небезпеку та запрошували взяти участь у традиційних місцевих заходах [62, 3–7]. Показовий приклад – організація свята обжинок 13 жовтня 1942 р. у с. Щирець (нині Пустомитівського району Львівської області). На святкування селяни запросили окружного старосту барона фон дер Ляена, полковника А. Бізанца та інших урядовців. За традицією гостям були піднесені обжинкові вінки, перший із яких символічно призначався А. Гітлеру [49].

Унікальне, але до певної міри ангажоване джерело – спогади службовця Київського обласного тресту будівельних матеріалів Федора Пігідо (літературний псевдонім Правобережний) проливають світло на причини виникнення



співпраці місцевого населення з іноземною армією в побутовій сфері. Ф. Пігідо-Правобережний вважав, що «добре, чимне поводження німецького війська <...>, звільнення полонених українців <...> в першій періоді війни зробили добре враження на місцеве населення та поглибили віру в те, що німецьке військо справді несе визволення від сталінської тиранії». «Отже, відносини між населенням та німецьким військом, – робить висновок автор мемуарів, – зразу набрали доброзичливих, а то й дружніх форм, німецький вояк був усюди бажаним гостем» [30, 114].

Це тільки підтверджує той факт, що колабораціонізм на побутовому рівні є суспільно-психологічним явищем, яке виникає під час війни. Так чи інакше стосунки між армією завойовника та місцевим населенням не можуть не виникати, тому що ворожій армії потрібне місце для розміщення, а також вода, їжа, тепло і т. ін.

Потрібно брати до уваги той факт, що поведінкою місцевого населення нерідко керував страх, і це логічно вписується в інстинкт виживання та побудови на його основі відповідних стратегій. З іншого боку, ситуація, коли смерть загрожувала всім, інколи створювала умови для порозуміння і місцевого населення.

Соціально-політична атмосфера 1930-х років у радянській Україні, у якій мали місце Великий терор, Голодомор-геноцид, знищення церкви, породжувала значну кількість евентуальних колаборантів. Звідси – зустрічі німецьких солдатів із хлібом-сіллю на початку війни, завищені очікування від нової влади. Одним із тих, хто влучно відобразив тип побутового колаборанта, був Анатолій Кузнецов. У його романі-документі «Бабин Яр» є роздуми про власного діда Семерика Федора Власовича: «...мій дід ненавидів радянську владу усією своєю душею і пристрасно чекав німців, як ізбавителів. <...>. Ні, він зовсім не був фашистом чи монархістом, націоналістом чи троцькістом. За походженням він був з українських кріпаків, за соціальним становищем – міський робітник із довгим стажем; а за своєю суттю – найпростіший, маленький, голодний, заляканий обиватель Країни Рад» [53, 29].

Радянські органи безпеки після відновлення органів радянської влади на відвойованих у німців та їх союзників територіях розпочали відстежувати подібні прояви побутового колабораціонізму та карати за це. Згідно з наказом НКВД СРСР № 001683 «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника» від 12 грудня 1941 р., 18 лютого 1942 р. народним комісарам внутрішніх справ УРСР та БРСР, начальникам регіональних і лінійних управлінь НКВД розіслано циркуляр НКВД СРСР, який персоніфікував поняття «зрадник», «ставленик» і «ворожий пособник» [10; 11].

Третього липня 1944 р. народний комісар держбезпеки УРСР С. Савченко підготував спеціальне зведення «Про засміченість низового радянського апарату німецькими посібниками в окремих районах Чернігівської області». Під час втручання військової цензури в приватну кореспонденцію органи НКГБ встановили, що жителька с. Ріпки Ніна Ляпко «разом зі своєю сім'єю з радістю

зустрічала німецьких окупантів, вихваляла німецьку владу» [32, 529]. Варто додати, що таких випадків було встановлено безліч.

Нацистська адміністрація через окупаційну пресу активно стимулювала побутовий колабораціонізм. Упродовж 1941–1944 рр. в різних періодичних виданнях з'являлися мотиваційні оголошення, заклики та статті про організацію благодійних акцій на користь німецької армії. 17 січня 1942 р. в київській газеті «Нове українське слово» було надруковано оголошення про збір теплих речей для німецьких вояків мешканцями Подільського району. Редакція відзвітувала про 5245 зібраних речей [44]. Через три дні опубліковано інформацію про те, що кияни здають теплий одяг і ковдри на печерському базарі [43]. «Станиславівське слово» під католицьке Різдво 1943 р. організувало акцію «Різдвяний дарунок на ялинку раненому воякові», збираючи продукти, предмети щоденного вжитку та гроші [50]. Регіональна щоденна газета «Вісті Лохвиччини» напередодні 1943 р. заохочувала своїх читачів «разом з німецьким та народами Нової Європи стати учасниками чергової воєнної зимової допомоги» [29]. Складно стверджувати про правдивість журналістських свідчень щодо зібраних сум грошей чи кількості речей, однак сумніватися в тому, що така добродійність серед українського населення була, немає підстав.

Підвидом побутового колабораціонізму може бути сексуальний колабораціонізм. Окремі дослідники виділяють його в окрему категорію [20, 348–365]. Сталінська влада однозначно маркувала цей вид співпраці як зраду. Досить прозоро офіційну позицію вербалізував Петро Панч (упродовж війни перебував в евакуації в м. Уфа). 7 лютого 1944 р., виступаючи на IX пленумі письменників СРСР у Москві, український письменник зазначив, що «все населення, що мається зараз у визволених районах, якоюсь мірою заплуталося у зв'язках із німцями: хтось грабував квартири й установи, хтось допомагав німцям у їхньому розбої і розстрілах, хтось спекулював і торгував, а дехто з дівчат, втративши відчуття патріотизму, жив із німцями» [12, 51].

Олена Стяжкіна слушно зауважує, що стратегії виживання, пов'язані з використанням тілесного ресурсу жінки, дуже важко піддаються аналізу через брак джерельної бази та відсутність консенсусу стосовно термінології: «гендероцид», «горизонтальна колаборація», проституційні відносини, секс за бартером тощо. Дослідниця виділила чотири сценарії використання тіла як ресурсу виживання: 1) тіло в обмін на власне життя; 2) тіло в обмін на життя інших; 3) тіло в обмін на їжу; 4) тіло в обмін на уникнення примусових робіт [37, 192].

В окупованому Києві, коли з'явився дефіцит продуктів харчування, дорожнеча та спекуляція на ринку, деякі місцеві мешканки продавалися солдатам за харчі. 13-літній А. Кузнецов став свідком такої сцени: «Ми з Шуркою вийшли з кіно похмурі, як гієни. Тротуарами прогулювалися німецькі солдати, обіймаючи місцевих повій. Дівчата були оформлені за останньою модою: довге волосся, закручене великими завитками, пальто наррозхрист, руки обов'язково у кишенях. Дві пари перед нами розпрощались, і ми почули таку розмову:

- Що він тобі дав?
- Дві марки, мандаринку й цукерок.
- Мені три мандаринки» [53, 247].

Очевидно, що сценарії могли бути й комбіновані, а насильство – прихованим під маскою «власного вибору» жінки. Останнє читається між рядків щоденникових записів командира партизанської роти загону ім. Щорса № 1 Чернігівського партизанського з'єднання лейтенанта Федора Ткаченка. 23 грудня 1942 р. Ф. Ткаченко приїздив у с. Сушани, опитував місцеве населення і за підсумками роботи записав: «Заходили до вчительки, розповідали їй про повідомлення Радінформбюро. На ліжку лежала дочка вчительки, по зовнішності так собі – нічого, лише згодом я дізнався, що вона плуталася з німецьким комендантом» [54].

Торгівля власним тілом за продуктивний пайок, порятунок себе та своїх дітей від голодної смерті, намагання убезпечити себе від вивезення на роботи до Райху чи приховати своє минуле навряд чи підпадає під визначення проституції. Секс під примусом, залякуванням, шантажем схожий більше на зґвалтування, що стало частиною стратегії виживання.

Отже, тема колаборації українців у роки Другої світової війни до сьогодні залишається маловивченою. Попередні спроби дослідження цього питання були спрямовані радше на критику старих схем, аніж на створення нових інтерпретацій. Зміщення дослідницької уваги від політичних доктрин, у рамках яких вивчався колабораціонізм, до антропологічних підходів дає підстави засумніватися в одному з найбільш укорінених міфів, що функціонує і в західній, і в пострадянській історіографіях, – міфу про особливу схильність українців до колаборації.

Запозичення методологічного інструментарію стратегій виживання у суміжних з історією гуманітарних дисциплін і застосування його на історичному матеріалі доводить, що в адміністративній і побутовій сферах співпраці з німецькою окупаційною владою абсолютна більшість українців займала пасивну позицію і її головною турботою було щоденне виживання. Ця обставина не була особливо національною заслугою чи особливою національною ганьбою для українців. Вона лише віддзеркалювала загальну модель поведінки на «кривавих землях».

Вивчення стратегій виживання дає змогу унаочнити проблему поганих «своїх». Міра та відповідальність за злочини, скоєні українцями з кар'єристських міркувань чи бездушної гонитви за живою під час співпраці з нацистами, не повинна бути прихованою чи затеоретизованою. Стратегії виживання задають якісно нову координатну сітку, в якій часто немає виразної роздільної лінії між колаборацією та опором. У ній наявний радше спектр відтінків, градації. Більшість окупованого населення перебувала саме між цими двома полюсами.

*Джерела та література:*

1. Абульханова-Славская К.А. *Стратегия жизни*. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Аристов С.В. *Нацистский женский концентрационный лагерь Равенсбрюк (1939–1945 гг.): стратегии выживания узниц; автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук* – Курск, 2010. – 23 с.
3. Байкалов Н.С. *Стратегии выживания строителей БАМа на современном этапе // Вестник Бурятского государственного университета*. – 2011. – Вып. 7: История. – С. 97–101.
4. Беркгоф К. *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою* – К.: Критика, 2011. – 455 с.
5. Беліков О.В. *Китайські та корейські мігранти на Донбасі на початку 1920-х рр.: правовий статус та стратегії виживання // Нові сторінки історії Донбасу*. – 2017. – Кн. 26. – С. 142–154.
6. Будз К.М. *Українська Греко-Католицька Церква у Галичині (1946–1968 рр.): стратегії виживання та опору у підпіллі: автореф. дис. канд. іст. наук*. – Київ, 2016. – 19 с.
7. Бурлаков А.Н. *Маршал Петэн и Гитлер: встреча в Монтуаре // Преподаватель XXI век*. – 2016. – № 1. – С. 262–272.
8. Верига В. *Дорогами Другої світової війни*. – Торонто: Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1998. – 346 с.
9. Власенко С. *Органи адміністративного та господарського управління німецьких окупантів у військовій зоні в Україні (1941–1943) // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. – К., 2006. – Вип. 83. – С. 53–55.
10. Вронська Т. *Феміда воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України*. – К., 1999. – С. 100–119.
11. Вронська Т. *Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України*. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 88–97.
12. Гриневич В. *Між молотом і ковадлом // Український тиждень*. – 2013. – № 6 (274). – 7 лютого. – С. 50–53.
13. Гриневич В. *Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр.* – К.; Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – 508 с.
14. Грандке С. *Стратегії виживання ромів під час націонал-соціалістичних переслідувань у дистрикті «Галичина» у 1941–1944 рр. // Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 4 жовтня 2016 р.* – К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. – 230 с.
15. Дашкевич Я. *Вступне слово, або про проблеми колаборантства // Перша Українська дивізія Української Національної Армії: історія створення та національно-політичне значення / Матеріали наук.-практ. конф.* – Львів: Новий час, 2002. – 172 с.
16. Делеган М. *Еврейская община Закарпатья в первое десятилетие после его пребывания в составе Чехословакии (1919–1930) // Проблемы Холокоста в Украине*. – Запорожье, 2003. – Вып. 2. – С. 204–215.
17. *Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. // НАН України, Інститут історії України*. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4: Ка – Ком. – 528 с.
18. Заболотна Т. *Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика // Сторінки воєнної історії України:*



- Збірник наукових статей / НАН України, Інститут історії України. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 94–112.
19. Ісаюк О. Науковці та війна: колективні стратегії виживання викладачів Львівського університету під час Першої світової війни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2015. – Вип. 3. – С. 19–23.
  20. Ковалев Б.Н. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. – Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. – 372 с.
  21. Кухта М.П., Мартинюк І.О. Проблема концептуалізації поняття «життєві стратегії» в соціологічному дискурсі // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2012. – Вип. 56. – С. 7–20.
  22. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / 5-е изд. – М.: Изд-во полит. лит-ры., 1967. – Том 26. О поражении своего правительства в империалистской войне. 1915 г. – 591 с.
  23. Людendorff Э. Тотальная война. – М.: Эксмо, 2015. – 468 с.
  24. Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Пер. с франц. – М.: Восточная литература, 1996. – 360 с.
  25. Николаевский Б. Пораженчество 1941–1945 гг. и генерал А.А. Власов // Новый журнал. – 1948. – № 18. – 115 с.
  26. Паньківський К. Роки німецької окупації. – Нью-Йорк, Торонто: Ключі, 1965. – 479 с.
  27. Пастушенко Т. Радянські жінки-військовополонені: стратегії виживання, досвід, долі // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / За наук. ред. Гелінади Грінченко, Катерини Кобченко і Оксани Кісь. – Київ: Арт-книга, 2015. – 336 с.
  28. Пастушенко Т.В. Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 160–176.
  29. Перші 1700 карбованців // Вісті Лохвиччини. – № 23 (85). – 17.12.1942. – С. 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/200?StartDate=1942-12-17>. – Назва з екрана.
  30. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна»: Спогади та роздуми очевидця. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.
  31. Плеханова А. Стратегії виживання жителів Києва у роки нацистської окупації (продовольче питання) // Часопис української історії. – 2014. – Вип. 29. – С. 34–39.
  32. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – 576 с.
  33. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. – К.: Основи, 1998. – 669 с.
  34. Савчук Т.Г. Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 38. – С. 161–164.
  35. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – М.: РОССПЭН, 2000. – 863 с.
  36. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным – К.: Дуліби, 2015. – 584 с.
  37. Стяжкіна О. «Окуповані» жінки: чинники, ресурси та стратегії виживання // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / За наук. ред. Гелінади Грінченко, Катерини Кобченко і Оксани Кісь. – Київ: Арт-книга, 2015. – 336 с.
  38. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: Социальная история советской России в 30-е годы: город. – М.: РОССПЭН, 2001. – 336 с.



39. Фицпатрик Ш. Советские крестьяне: Социальная история советской России в 30-е годы: деревня. – М.: РОССПЭН, 2001. – 422 с.
40. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (НМІУДСВ). – КН-12735. – Л-1399.
41. Там само. – Всеукраїнська база загиблих. – Лв-28266. Яворівсько-Мостиський ОРВК.
42. Там само. – КН-16057/1. – Л-892/1.
43. Там само. – КН-16173. – Г-789.
44. Там само. – КН-16480. – Г-841.
45. Там само. – КН-17175. – Л-1231.
46. Там само. – КН-17177. – Л-1233.
47. Там само. – КН-17300. – Л-1003.
48. Там само. – КН-17300. – Л-1262.
49. Там само. – КН-198914. – Л-71718.
50. Там само. – КН-198920. – Г-71720.
51. Там само. – КН-20443. – Л-1858.
52. Там само. – КН-217907. – Д-36322. – Арк. 34–35.
53. Там само. – КН-240227. – К-25837.
54. Там само. – КН-258921. – К-26282.
55. Там само. – КН-3035/3. – Л-246/3.
56. Там само. – КН-35036. – Л-2893.
57. Там само. – КН-54991. – Д-11808.
58. Там само. – ТФ-5203/07. – Арк. 27.
59. Там само. – ТФ-5206/37. – Арк. 11 зв.
60. Там само. – ТФ-5206/38. – Арк. 195 зв.
61. Там само. – ТФ-5206/47. – Арк. 18 зв.
62. Центральний державний архів громадських об'єднань України – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) – Оп. 23. – Спр. 119. – 29 арк.
63. Там само. – Ф. 63. Перша Українська партизанська дивізія ім. двічі Героя Радянського Союзу С. Ковпака (Сумське партизанське з'єднання). – Оп. 1. – Спр. 15. – 318 арк.
64. Там само. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 8. – 301 арк.
65. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 496 с.
66. Чернявський В.В. Особливості відображення досвіду примусової праці в щоденниках східних робітників 1942–1945 рр. // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 9. – С. 113–121.
67. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.
68. Gross, Jan T. Themes for a Social History of War Experience and Collaboration // In: Deák István, Jan T. Gross and Tony Judt (eds.). *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton: Princeton University Press, 2000. – 327 p.
69. Narvselius E. and Grinchenko G. «Formulas of Betrayal»: Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory // *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal* / Ed. by Gelinada Grinchenko, Eleonora Narvselius. – Palgrave Macmillan, 2018. – 413 p.

© **Виталий ГОРОБЕЦ**

## **СОТРУДНИЧЕСТВО С ВРАГОМ КАК ВЫНУЖДЕННАЯ МОДЕЛЬ ПОВЕДЕНИЯ И СТРАТЕГИЯ ВЫЖИВАНИЯ**

*В статье предпринята попытка рассмотреть бытовой коллаборационизм и сотрудничество с врагом в административной сфере на оккупированных землях Украины через призму жизненных стратегий социальных актеров. На основе анализа историографического наследия по теме коллаборационизм, а также методологических заимствований из смежных с историей гуманитарных дисциплин сделан вывод о перегруженности понятия «коллаборационизм» политическими коннотациями, наделение его взаимоисключающими признаками, общую смысловую путаницу. На конкретных примерах рассматриваются стратегии выживания сельских старост, обычных людей, специфические проявления коллаборации в дистрикте «Галиция» и женской коллаборации.*

**Ключевые слова:** сотрудничество, коллаборационизм, жизненные стратегии, стратегии выживания, Украинский центральный комитет.

© **Vitalii HOROBETS**

## **COOPERATION WITH ENEMY AS FORCED BEHAVIOR AND STRATEGY OF SURVIVAL**

*The article deals with the domestic collaboration and cooperation with the enemy in the administrative sphere in the occupied territories of Ukraine through the prism of life of social actors. The author studied historiography on the subject of collaboration, adopted and used scientific methods of social science, and concluded that the term “collaboration” is endowed with political features, which often even contradict one another. This leads to terminological inaccuracies and confusion. The article deals with the strategies of survival of village chiefs, ordinary people, collaboration in the district of Galicia and women’s collaboration.*

**Keywords:** cooperation, collaboration, life strategies, survival strategies, Ukrainian Central Committee.

# УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

---

УДК 930.2:94(477)"1930/1940"

© *Володимир КРИМІНСЬКИЙ*

## УКРАЇНСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ У «ВОЄННІЙ ДОКТРИНІ» МИХАЙЛА КОЛОДЗІНСЬКОГО

*Розглянуто «український імперський проект», запропонований військово-політичним теоретиком ОУН Михайлом Колодзінським у праці «Воєнна доктрина». За допомогою методичного інструментарію потрактовано природу такого інтелектуального конструкта, як «імперія та імперіалізм» у «Доктрині», його відповідність тим особливостям, що дослідники вкладають у ці поняття. Проведено аналіз витоків такої ідейної моделі в українських національних політичних рухах, що розкриває широку картину розвитку тогочасної політичної та суспільної думки. В українських колах націоналістів у міжвоєнний період особливо гостро дебатували щодо можливих політичних проектів та устрою майбутньої Української держави. Крім ідей національної соборної державної моделі, були відомі й інші проекти, які не слід відкидати, попри їх маргінальність, оскільки навіть такі, здавалося б, «фантастичні» ідеї, як проект «Української імперії», мали своє коло послідовників, що змушувало провідних апологетів самостійництва все-таки реагувати на їхню наявність.*

**Ключові слова:** *Організація українських націоналістів (ОУН), ідеологія, М. Колодзінський, «Воєнна доктрина», імперія, імперіалізм, націоналізм.*

Український націоналізм, як і інші, є продуктом модерної доби. Проте бездержавний характер, безумовно, відрізняє його від державних націоналізмів Франції, Англії чи Росії. Саме проблема бездержавності та, відповідно, боротьба за створення незалежної національної держави стали основною ідеологією українського націоналізму.

Український випадок не є унікальним в історії, схожі приклади, компактно зібрані, маємо в центральньо-східному регіоні Європи, де великі імперії поглинули різні етноси, котрі, як правило, у середньовіччі чи ранньомодерному часі мали власні державні утворення.

Теорію виникнення національних проектів у різних імперіях у цьому регіоні розробив чеський інтелектуал Мірослав Грох. Його теорія передбачала цілу низку етапів, через які мала пройти етнічна, народна спільнота для того, аби стати державною нацією. У теорії Гроха доволі прямолінійно викладено етапи еволюції процесу націєтворення. Головне завдання, яке ставив професор Грох, – зобразити етапи боротьби та усвідомлення окремішності певної суспільної групи [11, 45]. Проте останній політичний етап боротьби за незалежність для східноєвропейських спільнот припадає на важливі історичні перипетії, що для них були «шансами історії». У результаті подій Першої світової війни більшість бездержавних націй здобувають державність, отримують міжнародне визнання, їхній рух далі відбувається за траєкторією утвердження власної державності та її зміцнення. Натомість «українське питання» вирішилося не на користь створення незалежної Української держави, що призвело до так званої “української проблеми”. Отже, український націоналізм і далі вів політичну боротьбу за встановлення власної державності. Проте не правильно було б вважати, що зміна історичного контексту, поява та успіх в окремих країнах нових радикальних інтелектуальних ідей, політичних рухів не вплинула б на українське населення різних регіонів, що входило до складу різних країн того часу, та українську еміграцію. Найбільший вплив мали різного роду праві рухи Європи того часу, зокрема, фашистський рух в Італії та націонал-соціалістичний рух у Німеччині. Ці рухи були привабливі з багатьох причин, починаючи від уявлень про зміну світового ладу, що склався, до банальних зразків, «переможних національних правих революцій». З виходом у світ у 1926 р. праці Дмитра Донцова «Націоналізм» та початком створення політичних організацій, які сповідували саме ідеологію інтегрального націоналізму (зокрема, Легії Українських Націоналістів, Української Військової Організації, а пізніше Організації Українських Націоналістів), український вимір боротьби за незалежність отримав радикальну та агресивну течію з доволі брутальним набором методів боротьби. Вдалі приклади згадуваних вище успішних правих рухів Європи, що проголошували відновлення домодерних імперій, призводили до загального зацікавлення такими ідеями і в українському націоналістичному русі, а це тим часом створювало певну парадоксальну ситуацію, коли деякі представники бездержавного ідеологічно-політичного руху розглядали імперіалістичну модель майбутньої держави.

Найцікавішим завданням, що стоїть перед дослідниками, є з’ясування причин та природи таких ідей.

У 1930-х роках українські націоналістичні кола активно розпочали розробляти тактику і стратегію боротьби, а також розглядати моделі майбутньої держави. Саме в цей час член ОУН та її військово-політичний теоретик Михайло

Колодзінський пише роботу «Воєнна доктрина», у якій звернув увагу на питання політичної та ідейної моделі майбутньої держави. Він вважав, що імперіалізм – найоптимальніший конструкт майбутньої Української держави.

Отож перед нами стоїть завдання виявити, що таке імперіалізм та імперії і розглянути на прикладі зазначеної вище праці Михайла Колодзінського його погляди на майбутній український імперський проект.

Чи не найкраще визначення імперії та імперіалізму подають такі відомі інтелектуали, як Брюс Перот та Олександр Мотиль. Перший із них трактує імперію як «контроль панівної спільноти над фактичним суверенітетом двох або більше залежних спільнот, зосереджених у визначених регіонах або краях у межах імперії» [10, 78–79]. Імперіалізм Олександр Мотиль розглядає як «політику», що здійснюється імперськими утвореннями, яка натомість творить політичну одиницю [6, 29].

Посилаючись на ці визначення, ми будемо аналізувати й «Воєнну доктрину». Слід зазначити, що для автора «Доктрини» ці поняття не потребували окремих пояснень та визначень. Він сприймав їх у дусі «соціал-дарвіністичних поглядів донцовського штабу» [4, 26].

Спочатку проаналізуємо погляди Михайла Колодзінського на план та методи, які він вважав єдино правильними та можливими для здобуття незалежності. Період Першої світової війни та міжвоєнний – це час активних революційних рухів у Європі, які часто призводили до громадянських конфліктів, це час боротьби різних ідеологій.

Основними в цей час були праві та ліві ідеології, які охоплювали цілі країни, а їхні апологети намагались у своїх жорстоких експериментах створити ідеальне суспільство, яке протиставляли одне одному. Поняття «революція» буде стояти в центрі поглядів у «Воєнній доктрині» як метод для утвердження незалежної держави.

Як зазначає Олександр Зайцев, молоді члени ОУН часто сприймали фашизм у Італії, націонал-соціалізм у Німеччині та майбутню українську праву революцію як ланки однієї світової націоналістичної революції, що зламає панування старих реакційних націй [3, 314]. Невідомий автор, який підписався С.О. (О. Зайцев припускає, що це Ярослав Стецько) писав: «На чому кінчаться завдання фашизму чи націонал-соціалізму, на тому зачинаються завдання українського націоналізму». Я. Стецько вважав, що український націоналізм покликаний розпочати новий етап цієї революції, він відкриє «новий розділ, нову епоху не лише в історії України, але й народів Сходу Європи» [3, 314–315].

Отож, було створено кілька ідейних мітів, ґрунту майбутнього імперського проекту, це зокрема міт «ланцюга революцій», але не просто революцій, що руйнують «старе погане», це витворення міту справедливого повернення до «старого доброго».

Як зазначає історик Олександр Мотиль у праці «Підсумки імперій», кожен імперський проект, котрий конструюється у модерну добу, намагається витворити



міт відродження [6, 120]. Не став винятком й український імперський проект, який створював автор «Военної доктрини».

Слід зазначити, що для Михайла Колодзінського часи Середньовіччя та Хмельниччини, очевидно, є епохами найбільшого успіху українського народу. На думку Ентоні Смітта, це так звана «золота доба», яка є мітичною основою «хибної пам'яті про минуле» та без якої не обходиться жодне суспільство [7, 312]. Це також і вічне бажання повернення до міту «доброго минулого», на якому наголошував румунський інтелектуал Мірча Еліаде. Саме до такого міту минулого намагається повернутись і автор «Военної доктрини», відтворюючи його як «ідеальний час» [9, 86].

Якщо є час ідеальний, то повинен бути і час занепаду? Саме таким часом автор вважає епохи, коли українці не вели жодних війн для розширення власних територій чи для утворення самостійної держави. На думку Ентоні Смітта, такий час зазвичай був відносно недавно. Для Колодзінського такою подією стала «остання революція» (йдеться про Революцію 1917–1921-х рр.). Автор зазначає, що «у 1914 р. українська політика була соціалістично-демократичною, у своїх принципах ворожою мілітаризмові. Війна для українських політиків була найбільшим злом. Воїни се робили, щоб убити в народі його прадідній погляд на війну. Висліди політики Центральної Ради були катастрофальні для українського народу. Український нарід не мав змоги виявити вповні своїх духових і фізичних здібностей. Не бракувало йому відваги, хоробрости й запалу. Недоставало тільки політичних гасел, які вивели б його до бою як за Хмельницького або як французький нарід повели в бій кличі французької революції» [4, 25].

Ще одним важливим аспектом у концепції імперій та імперіалізму є, як зауважив Роберт Весон, образ харизматичного вождя [12, 36]. Нагадаємо, що такий вождь для часу міжвоєнн'я був наскрізним образом лідера тогочасної молоді. Тому, власне, і в праці Михайла Колодзінського червоною ниткою проведено «образ вождя» й підкреслено його важливе місце та значення для майбутнього держави. Автор звично намагається показати на історичних прикладах правильність своїх ідей, пишучи, що «війняток творять війни Олександра. Такого підбою не могли доконати грецькі республіки, тільки Король-здобувець» [4, 12].

В українській історії для Михайла Колодзінського таким «королем-здобувачем» був князь Святослав Завойовник, про якого автор розповів таке: «Святослав заплатив життям на Дніпрових порогах за свої великі заміри й не мав часу виконати свої далекі й широкі пляни. Але постать князя-лицаря залишилася нам світлою й могутньою. Постаттю одного з найбільших войовиків у нашій історії» [4, 34].

Думки автора можна вважати багато в чому тенденційними та показовими для того часу. Задля цього варто порівняти тодішні праві ідеології у Європі, зокрема румунський легіонерський рух, хорватський усташизм, які є найбільш схожими з українським інтегральним націоналізмом. Їм усім притаманний тоталітарний характер. Період 1920–1930-х років є апогеєм так званої « моди

на тоталітаризм». Вплив цих тенденцій, зокрема створення образу вождя, який є провідником та найдостойнішим представником нації, спостерігаємо й у праці «Воєнна доктрина» [5, 284–285].

Окрім образу лідера, у доктрині викладено ідею «месіанства». Як зазначають сучасні дослідники імперій та імперіалізмів, будь-яким імперським ідеям завжди притаманний міт месіанства. Українська ідея месіанства, яку конструював Михайло Колодзінський, не була лише його видумкою. Така ідея була відома. Вона, зокрема, була викладена в працях Дмитра Донцова та зводилася до так званого образу «захисного валу» проти «Азії», себто Росії, та тих цінностей, що вона несла, а також загрози комунізму, яка була головною небезпекою для правих рухів. Так, Дмитро Донцов писав: «Основа великої кризи, що стасяє нашим континентом, конфлікт між Європою і Росією – це глибоке противенство двох взаємно ворожих цивілізацій. [...]. Цю абсолютну неприєднаність обох культур і конечність боротьби межи ними, боротьби, під знаком якої іде і йтиме ціла європейська криза, і мусимо мати на оці при усталенні ролі України в цьому конфлікті, при означенні лінії нашої національної політики, або – суті нашого колективного ідеалу» [3, 198–199].

Міт «місії» у будь-яких ідеологіях передбачає зазвичай й породження образу ворога. У «Воєнній доктрині» автор доволі детально викладає своє бачення ворога та місії української нації, опираючись на історичне підґрунтя. Він вважав, що «в дійсності – це було величезне завдання нашого життя, як народу, як раси, як національної спільноти – здобути степ над Чорним і Каспійським морями, перемінити його в ріллю й збудувати тут на грані двох континентів центр нової світової цивілізації. Не будувати Україну тільки над Дністром чи Дніпром, але Україну в таких розмірах, які виміряв їй самий Творець, коли надавав землі нинішній географічний вигляд. Схід Європи мусить бути наш, бо такий заповіт оставили нам наші прадіди» [4, 27].

Можемо впевнено дійти висновку, наскільки для автора є важливим сам принцип боротьби та цивілізаційної місії українського народу. Він намагається на таких порівняннях вивести історичний антипод, апелюючи до якого називав конкретну націю: «Нам сьогодні грозить від москалів більша загроза, як у давнину від печенігів, половців чи татар. Москалі не тільки хочуть знищити нашу стару українську культуру, але й перемінити нашу психіку» [4, 28].

Автор визначає конкретну історичну місію України, вказуючи, що «є щось фаталістично-величаве в нашій боротьбі за самостійність. Так, як Цезар, здобуваючи Галію, відкривав цілу Європу для римської культури й цивілізації, так наші націоналістичні революційні армії мають відкрити західньо-європейській культурі простір, що простягається на схід і південний схід від України» [4, 31].

Такі порівняння та думки автора дають нам підстави зрозуміти, що для нього самого було мітичним підґрунтям у розумінні цієї епохи та історії в ній українських земель. Очевидно, що автор намагався висунути ідею панування

української «імперії» на теренах, які, на його думку, доведеться завойовувати його поколінню.

У цих міркуваннях Колодзінський визначає основне завдання для сучасників та українського націоналізму загалом, наголошуючи, що «ми боремося за “землю руську”, а не за те, щоб бути щитом Європи» [4, 41–42].

Отже, автор виводив «свого сучасного ворога» ще з часів середньовіччя та намагався поставити перед загрозою виживання українську ідентичність.

Він створив ілюзію «останньої битви за існування української нації», та визначив найрадикальніший спосіб порятунку, чітко наголошуючи на неприпустимості тішити себе даремними сподіваннями на зовнішні чинники [4, 45].

Про завершення козацької епохи Колодзінський писав: «Полтава закінчила козацьку добу. Одночасно Схід Європи переходив під панування Москви. Ми втратили другий раз самостійність і випустили з рук наше первородство на Сході Європи. На місце польської експанзії прийшла Москва. Україна дістала двох непримиримих ворогів і від того часу мусить бути завжди готова до війни на два фронти» [4, 48].

Отже, саме закінчення епохи Козаччини стало для автора тим часом, який остаточно окреслює основні образи військово-політичних конкурентів, котрих він вважав ворогами.

Конструювання образу ворога в географічних межах для Михайла Колодзінського означало формування певного осердя майбутнього повстання, відповідно до сформованого й визначеного територіального простору. Автор вважав, що в ході військових дій українські сили не мають права іти на будь-яке зближення чи то із СРСР проти Польщі, чи навпаки, оскільки це означало б послаблення ідеї встановлення майбутньої української імперії [5, 278]. Він зазначав, що така ідея є нічим іншим, як «зрадою української визвольної справи» [1, 194].

Як, бачимо, у розглядуваному питанні геополітичної та міжнародної діяльності автор мав дещо зідеалізоване бачення ролі та місця української нації та майбутнього повстання.

Важливе місце в географічно-історичному та ідейному вимірах Колодзінського посідав Київ, якому автор надавав сакрального значення: «Мусимо зрозуміти, що центром нашого історичного життя є Київ та що тільки посідання Києва затверджує за нами здобутки на інших фронтах. Київ є символом “руської землі”, за яку згинув Святослав. Київ має для нас більше значення, як, скажім, Берлін для Німеччини, чи Париж для Франції. Київ є святим містом, це “матір руських городів”, або “Єрусалим руських городів”, як називають його чужинці. Містика оповиває Київ, і ми не сміємо її нехтувати. Ми мусимо свято вірити, що апостол Андрей предсказав постання Києва й великої держави над Дніпром, і з цією легендою треба нам єднати заміри Творця, бачити на Сході Європи велику державу. Чар Києва є однаково сильний у кожному закутку України» [4, 36].

Якими ж є ці межі «великої держави апостола Андрея», ми дізнаємося з третьої частини «Военної доктрини». Саме тут Михайло Колодзінський робить детальний аналіз географічних просторів свого «імперського проекту». Автор доволі скрупульозно розглядав особливості, притаманні населенню на цих територіях, починаючи від способу їхнього господарювання і закінчуючи їхньою політичною традицією. Перед розглядом меж імперії автор намагався подати способи та методи здобуття майбутніх «володінь», а також закласти політичне та військово-підґрунтя таких планів. Про це він писав: «Военна доктрина українських націоналістів мусить з'ясувати характер нашої війни в найширших розмірах, яких тільки вимагають політичні відносини й наше географічне положення. Коли політика українського націоналізму змагає оперти східні кордони України на Волзі й поширити свій вплив у центральну Азію, то военна доктрина українських націоналістів не може брати під увагу тільки етнографічні українські землі, бо в цьому випадку буде розріз між політичними замірами і воєнною потенцією» [4, 22].

Основним критерієм для Колодзінського, що визначав належність тієї чи іншої території до Української держави (імперії), є расовий (етнічний, національний) чинник чи ознака, позаяк у центрі інтегральної націоналістичної ідеології стоїть так звана «воля до життя», носієм якої є певна нація, котра виступає цілісним природним організмом. Свідченням «здорової нації» для автора є модель експансивної «волі до життя», навіть якщо це виглядає ідеалістично та фантастично. Він наголошував, що «ми націоналісти – ідеалісти, а тим самим відкидаємо матеріялістичне розуміння життя. У світі не діє матерія, але дух. Все має своє призначення і свою місію, і не нам збагнути, чому це так є. Це, зрештою, зайве, бо тоді життя втратило б свою романтику. Ця вічна непевність, туга за чимсь великим, це брак яких-небудь границь у поступі культури, це ті ірраціональні сили, які надають смисл життю одиниці, а теж і життю сильних народів. Ми мусимо вірити в призначення, що в нас лежить. Нинішній поступ і не є твором, “матерії”, але духа людини. І ніхто з людей не має права змінювати Божого призначення» [4, 23].

Отже, справа утворення української імперії, яка була, на думку автора, «Божим призначенням», відкидала будь-які прояви байдужості українського населення не тільки на теренах України, а й за її межами, не даючи права пасивного споглядача. Так, він вважав, що «до цької боротьби треба втягнути всіх, що мають кровні зв'язки з українським народом, що відчують в душі атавістичний гі<м>н належати до української нації без огляду на це, чи живуть вони тепер на українських землях, чи в міліонових містах Чикаго і Нового Йорку, чи в пралісах Парани і Аргентини. Для здобуття української держави кожен українець має віддати всі свої сили. Боротися за Україну і виборити єї волю мусить однаково бажати не лише боєвик, що гине на польській шибениці або в московській ГПУ, а рівно ж і всякий інший українець» [1, 141].

Отже, резюмуємо, що саме наявність українського етнічного населення є для автора головною ознакою під час розгляду формування географічних обрисів майбутньої імперії. Винятком є Південна та Північна Америки через географічну роз'єднаність та віддаленість. Українцям поза євразійським континентом відводилася допоміжна роль у ході націоналістичної революції та формуванні майбутньої імперії. На думку Колодзінського, «Український нарід має три більші еміграції на землі, себто на Зеленому клині, Центральній Азії, або Сірому клині і на Американському континенті. Перші дві еміграції, не треба зачисляти до еміграції у властивому тому слова розумінню» [1, 140].

Як бачимо, для автора Зелений і Сірий Клин – це особливі території, які радше він вважав потенційною частиною майбутньої Української держави через їхню географічну наближеність (порівняно з Північною і Південною Америками).

Такий погляд Колодзінського на ці території, з огляду на попередні думки про майбутню «українську імперію», абсолютно не викликає подиву, а скоріше, у випадку автора, був прогнозованим. Автор підкреслював, що «Зелений Клин треба вважати за домінію української держави, а Сірий Клин за нерозлучні, азійські посілості Української держави. Підставу до такого ставлення справи диктує геополітика України, є місія на Сході Європи. Стратегічно-оборонне забезпечення границь на сході опертям їх на Алтайський і Джунгарські гори...» [1, 140].

Як бачимо, ідеї автора були доволі амбітними, навіть дещо «фантастичними». Однак він намагався логічно й з притаманною йому впевненістю довести реальність такого плану, зазначаючи: «Треба вічно мати на увазі, що українське населення в Азії знаходиться в теперішніх границях СРСР, а тим самим воно вже нині бере безпосередню участь в боротьбі проти Москви» [1, 140].

Це твердження, можемо припустити, впливало з аналізу подій 1919–1921 рр. Зокрема, певних спроб українського населення цих територій долучитися, як автономні одиниці, до українських державних проєктів на етнічних землях. Автор також звертав увагу на антибільшовицькі виступи українського населення на цих територіях [1, 140].

Очевидно, Михайло Колодзінський ідеалізував ці події, розуміючи їх як національний рух і порив, не надаючи належної оцінки економічному виміру цих подій, який очевидно багато в чому був саме основною причиною цих акцій [8].

Оцінюючи становище та роль українського населення на цих територіях, автор уже звично звертається до історичних прикладів та аналогій. Зокрема, він порівнює українське населення з бурами в Південній Африці, стверджуючи, що «як бури не можуть рахуватися населенням пришлим, так і українці таким населенням на Зеленому та Сірому клинах» [1, 140].

Як підсумок сказаного, автор «Доктрини» зауважив, що «українське населення в Зеленому і Сірому клині має вже нині бажання заволодіти сими азійськими землями політично, які воно підбило культурно і економічно. З тих



причин українська воєнна доктрина не вважає українське населення в Азії еміграцією, але авангардом українського імперіалізму в Азії» [1, 140].

Отож ці території, з погляду М. Колодзінського, остаточно сформувались як частини майбутньої «української імперії». Він також вважав, що під час повстання в «Азії» військові сили з етнічних українських територій повинні з боями прорватись саме до Зеленого та Сірого клинів, там об'єднатись з військовими, уже до того часу сформованими силами української громади, та спільно вести бойові дії проти радянських військ. У перемозі такого роду кампанії автор з притаманною йому ідеалізацією та авантюризмом не сумнівався [1, 141].

Головна ідея Колодзінського полягала в тому, що на цих територіях мав розгорнутися військовий рух, який у майбутньому переріс би у військове формування: «Наша військова політика мусить стреміти до цього, щоби вже нині мати на Далекому Сході самостійний укр. націоналістичний – військовий стяг з цим стягом були би зв'язані всі наші військові і політичні заміри на Далекому Сході. В такому стягу можна вишколити і зорганізувати військовий штаб на Далекому Сході згідно з Воєнною доктриною укр. націоналістів і політичними вимогами О.У.Н» [1, 183].

Михайло Колодзінський доволі детально аналізував політичну, географічну, та військову роль країн та регіонів центральної Азії. Він розглядав їх як частину території майбутньої української держави (імперії).

Саме з таких позицій він підходить до огляду і формування місця цього регіону у власній доктрині: «Якщо визначаємо східні границі України на Волзі і Каспію, то це не значить, що тут кіньчиться наша східна границя. Це тільки природна границя України в Європі. Одначе ми мусимо перейти в центральну Азію з оглядів стратегічних, політичних і економічних. Геополітичне положення України є цього рода, що ми не можемо спокійно замкнути очі на це все, що робиться на схід від Волги і Каспію. В першій мірі нас мусить інтересувати це все, що робиться і буде робитися в Азії, бо наше географічне положення на грані двох світів примушує нас до цього. Особливо є для нас важним все, що робиться нині у московській частині Азії» [1, 161].

У тексті автор доволі детально розглядав кожен з етнічних регіонів майбутньої імперії. Спочатку звернув увагу на Туркменію, де зосередився на аналізі площі означеної території та кількості населення. Крім того, аналізує природні ресурси та склад населення, а також особливості проживання і політичні традиції, які вважав такими, що унеможливають створення окремої держави, а тому, на думку автора, цей регіон має стати частиною української імперії [1, 162].

Далі предметом розгляду для Колодзінського став Узбекистан. Як і у випадку з Таджикистаном, він доволі детально розглядає його географічні, природні та політичні особливості й доходить висновку, що цей етнос має стати частиною інших державних проектів. Щодо природних ресурсів, то в Узбекистані він особливо акцентував увагу на бавовні, яку вважав стратегічним ресурсом [1, 162–163].

Аналогічно до попередніх автор розглядав і територію Таджикистану, виокремлюючи насамперед географічне розташування: «Таджикистан має важливе міжнародне значіння, бо сюди через Памір веде шлях з Індії» [1, 163].

Найважливішою ж територією в центральній-азійському регіоні автор вважав Казахстан. Він зробив детальний опис цієї території та населення, зокрема способу життя та політичної культури. Він зауважував, що «половину всього населення в Казакстані становлять казахи, які є номадами...» [1, 163]. На його думку, жоден кочовий народ не здатен до державотворення. Казахи не були винятком. Неспроможність кочовиків до утворення власної держави давала підстави автору стверджувати про те, що «українське населення в Казакстані не можна уважати еміграцією, але автохтонним населенням. Ми в нашій боротьбі з Москвою мусимо стреміти зорганізувати в Казакстані боеву силу з українського населення, як рівно ж дати йому поміч з України і організувати тут українську владу» [1, 163].

Колодзінський вважав Казахстан не просто територією, заселеною українцями, що має стати «домінією» майбутньої української імперії, а й місцем боротьби з російським імперським проектом. Для нього втрата Москвою Казахстану стала б втратою важливої бази «московського імперіалізму»: «Крім нафти, є в Казакстані великі поклади вугілля, є в Казакстані багато доброї землі, яка надається під управу збіжжя, загалом, можна сказати, що Казакстан є виїмково багатою країною і що ві має перед собою славу будучину. Ми мусимо зробити все, що зможемо, щоби Казакстан не зістав при Москві. Москва по втраті України звернула би свою експанзію на центральну Азію, і за кількадесят років в Казакстані повстала би для нас величезна загроза» [1, 164].

Українці, які проживають у Казахстані, вже звично для автора позбавляються права спостерігачів у подіях майбутньої «революції». Він зазначав, що «кожен українець, поселений в Казахстані, це один жовнір більше, це одна нитка більше, яка буде пришивати Казахстан з Україною» [1, 165].

Попри таку високу оцінку українського населення, що проживає в Казахстані, автор зауважував: «Коли ми виграємо війну в Європі, то негайно треба вислати експедицію в Казакстан, щоби злучитися з далекосхідною армією і надати провід всім народам центральної Азії, які будуть битися з Московою. Не треба одначе переоцінювати боеву силу казахів, узбеків, кіркізів і туркменів, а навіть українського населення в Казакстані. Всі вони не зможуть вигнати Москву з центральної Азії. Вони можуть тільки допомогти українській армії розбити московську увільнити Центральну Азію може тільки велика і добре організована українська армія» [1, 164].

Тобто для Колодзінського залишалася лише одна стратегія дії – агресивний імперіалізм, а українська армія мала бути вістря цього імперіалізму. Також маємо зрозуміти, що через географічне розташування Казахстану, Сірого та Зеленого Клину українські революційні війська зможуть дістатися туди найпізніше: «Похід в Казакстан молодій українській армії буде, власне, нашою епопеєю, якою мусить закінчитись наша війна» [1, 165].

Підсумовуючи роль та місце центральної Азії, автор зауважував на такій тезі: «І жадний нарід підбитий Москвою не визволиться без України» [1, 165]. Він відкидав будь-яку можливість вдалого самостійницького руху народів центральної Азії та успіху їхньої боротьби проти «московського імперіалізму», пропонуючи їм натомість альтернативу «справедливої української імперії».

Детально розглянувши всіх потенційних ворогів та їхні плани, Колодзінський окреслив коло імовірних союзників та вдався до їх опису. На його думку, «укр. націоналісти розуміють під союзниками тільки держави, які є ворожо наставлені до наших історичних ворогів або заховуються нейтрально» [1, 194].

Вважаючи «апогеєм» створення української імперії військові дії в Азії, Колодзінський виокремлював серед військово-політичних гравців цього регіону Японію. Автор сформулював такі основні політичні тези українського руху: «Військова політика на Далекому Сході повинна йти в тому напрямі, щоби переконати Японію про вагу збройного виступу О.У.Н. під час війни Москви з Японією. Японія повинна поставити в свою політичну програму, щоби була оборона укр. держави, яка би притягала до себе схід Європи і Центральну Азію, а тим самим відвертала увагу других держав від цього, що Японія буде робити в поріччі Азії. Японію треба конечно зацікавити нашою військовою спроможністю, а не пропагандою про українську культуру, пресу, школи і т. д.» [1, 181].

Слід зазначити, що автор «Доктрини» доволі обережно й поважно ставився до Японії та її звичаїв. На його думку, «треба задавати собі справу, що японці є лицарський нарід і перед ними не можна так ставити справу, щоби не дай Боже якийсь укр. націоналіст не дістав по плеча за чужу справу» [1, 185].

Автор допускав імовірність того, що Японія є доволі обачною в оцінці майбутнього Української держави: «Самостійність Зеленого Клина не є страшна для Японії, бо вона буде мати можливість відібрати цю самостійність, якщо би Зелений Клин виявляв якісь ворожі заміри супроти Японії. Треба собі задавати ясну справу, що самостійність Зеленого Клину буде більше залежати від доброї волі Японії, як від сили української держави» [1, 187].

Як не дивно, але автор чи не вперше готовий визнати силу іншої держави більшою, аніж силу українського революційного руху. Крім того, він писав: «Найсильніше мілітарна Україна не зможе силою оборонити самостійности Зеленого Клину проти Японії» [1, 187].

Попри висловлений пієтет стосовно Японії, Колодзінський зауважував, що «японцям не треба мати озброєну державу за своїми плечима, коли вони будуть досягати своїми арміями Казахстану» [1, 189].

Налагодження зв'язків з Японією автор покладав на політичні кола ОУН: «Це справа політики, щоби з Японією наладити співпрацю і створити реальні можливості для боротьби з Москвою в Азії» [1, 186].

Коли ж всі політичні питання будуть врегульовані, тоді, на думку автора, необхідно розпочати спільні військові дії, у яких Японія відіграватиме головну,

а українські революційні сили, координуючи свої дії з японцями, допоміжну роль. Про це він, зокрема, зазначав: «Що в справах політичних підпорядковуватися буде українська армія японським міністерствам, а в операційно-стратегічних є начальною командою японської армії на воєнному терені» [1, 189].

Автор окреслював також організаційні моделі взаємин між японською армією та військовими формуваннями українського національного руху. Щодо цього він писав: «Для узгіднення праці обі команди висилають лучбових старшин, на таких засадах зорганізована армія може подобатись японцям» [1, 185].

Колодзінський у «Доктрині» також дав відповідь на питання, хто з українських націоналістів має займатися цією справою: «О.У.Н. має багато революціонерів, які на еміграції деморалізуються без відповідної роботи і не діють в чужому оточенні. Беззаперечно, що такі люди повинні почуватися добре на Азійському терені. Від вибору людей, які будуть вести роботу на Далекому Сході, буде залежати сила О.У.Н. і вислід націоналістичної роботи на тих землях» [1, 185].

Ще одним важливим геополітичним гравцем, якого, зважаючи на його міжнародне значення, відкидати не можна, на думку Михайла Колодзінського, була Велика Британія. Розповідаючи про цю країну, він аналізував спочатку загальні позитивні моменти, які об'єднували інтереси ОУН та геополітичні погляди Великої Британії. Процитуємо, наприклад, таке: «Укр. питання не є чуже Англії, особливо від того часу, коли під час російської революції була повсталася укр. держава над Дніпром. Це заінтересовання зросло нині, хоч би з цих причин, які наводить один націоналіст: “себто Англії ходить про це, щоби розбити московсько-большевицький конгломерат з його отруєними ідеями і кличами і привіезти до порядку Схід Європи”. Можна згодитися з цим твердженням, хоч воно і не є найголовнішим для нинішньої Англії» [1, 194].

Висвітлюючи геополітичний погляд Британії на Радянський Союз та території Азії зокрема, автор вдається до прикладу недавнього повоєнного досвіду. Він акцентує увагу на ставленні Британії до українського політичного незалежного проекту тих часів, зазначаючи, що «поведення Антанти, зглядно Англії і Франції по Світовій війні, не свідчить про добрі заміри Англії супроти укр. визвольних змагань. Франція зарезервувала собі сферу впливів від Румунії до Дону, а Англія від Дону до Перської і турецької границі, щоби мати контроль над шляхами московської експансії в напрямі Перського заливу» [1, 194].

Розвиваючи думку далі, автор наголошував і на питанні морських кордонів. Він писав: «Англіїці ставились тоді ворожо до укр. держави, хоч на Чорному морю крім історичного імени не мали аж такої сили, яка могла би була стратувати укр. армію... То ампутування України від Чорного моря і Кубані дає нам можливість пізнати англійські апетити у відношенні до України» [1, 195].

Автор «Воєнної доктрини» намагався проаналізувати логіку остраху та обережності Великої Британії в «українському питанні», наголошуючи, що «...англійці можуть побоюватися, що молода українська держава, яка повстане



по таких жертвах, може бути небезпечною для Індії. І безперечно, що їх мусить зостановляти думка, чи політика укр. держави до центральної Азії піде такими шляхами, що Москви, себто чи Україна не схоче здобути Індії і в той спосіб вийти на шлях морських вод» [1, 195].

Однак відповідь ОУН, на думку Колодзінського, мала бути жорсткою й опиратися на ідею українського імперіалізму та місії, що він її несе [1, 196]. Він зазначав, що «укр. націоналізм піде шляхом, який йому призначила історія» [1, 195].

Автор, очевидно, є прихильником так званих «жорстких компромісів», хоча в цій ситуації вони є непривабливими. Він пропонує ввести доволі «жорсткі правила» в політичній співпраці між ОУН та урядом Великої Британії. На його думку, такі правила мають базуватися «на взиваннях до британського характеру» [1, 196].

Автор наголошував на тому, що англійцям слід чітко означити цілі ОУН, які вони мають прийняти в ультимативній формі. Про це свідчить, зокрема, такий уривок: «Якщо укр. націоналізм є імперіалістичний, то він мусить ним бути, якщо ми хочемо здобути українську державу і дати її спроможність в розвитку. Англійці мусять знати, що український нарід має виконати місію в історії людства з огляду на свої духовні і фізичні прикмети, свою чисельність і географічне положення» [1, 196].

Підсумовуючи можливу співпрацю з Великою Британією, Колодзінський зазначав: «Зрештою, для Англії буде краще мати над Чорним і Каспійським морем сильну і рухливу імперіалістичну державу як політичну систему, за яку треба все тремтіти, чи вона нападе і не наробить клопотів» [1, 196].

Отже, М. Колодзінський у праці «Воєнна доктрина» визначив роль української еміграції в націоналістичній революції, запропонував проект української військової експансії до Центральної Азії та перетворення Казахстану в український домініон. Розглянув перспективи українського «прометеїзму» і месіанізму та питання можливих союзників ОУН у війні за незалежність і за українську імперію. Усі ці рефлексії автора «Доктрини» є важливим джерелом для вивчення імперіалістичних ідей українського праворадикального руху. Застосувавши методологічний інструментарій до дослідження проблем імперій та імперіалізмів, можемо дійти висновку, що політичний конструкт «Українська імперія» Михайла Колодзінського за змістом і формою цілковито відповідає поняттям «імперії» та «імперіалізму», попри бездержавний характер тогочасного українського політичного руху.

Сьогодні ідеї автора можна вважати абсолютно фантастичними, однак у тогочасних умовах їх сповідував не лише він один. Очевидно, була ціла плеяда так званого «молодого» крила ОУН, яке хоча б частково поділяло його погляди [5, 253]. Актуальність цих ідей та їхній вплив на діяльність ОУН дотепер залишаються малодослідженими й потребують подальших фахових студіювань.



Висловлюємо щирю вдячність старшому науковому співробітникові Інституту української археографії та джерелознавства НАН України Юрію Черченку за допомогу в користуванні фондами Архіву ОУН у Києві.

*Джерела та література:*

1. Архів ОУН у Києві. – Ф. 1 (Провід ОУН). – Оп. 2. – Спр. 466. – Арк. 1–196.
2. Зайцев О. Воєнна доктрина Михайла Колодзінського / Олександр Зайцев // *Україна модерна*. – 2014. – № 20. – С. 245–256.
3. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм 1920–1930-х років: Нариси інтелектуальної історії / Олександр Зайцев. – Київ: Критика, 2013. – 483 с.
4. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина / Михайло Колодзінський. – Торонто, 1957. – 62 с.
5. Колодзінський М. Націоналістичне повстання (публікація та коментарі Олександра Зайцева) / Михайло Колодзінський // *Україна модерна*. – 2014. – № 20. – С. 257–295.
6. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль. – Київ: Критика, 2009. – 198 с.
7. Сміт Ентоні Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Ентоні Д. Сміт. – К.: Темпора, 2009. – 387 с.
8. Ясь О.В. Сірий Клин, Сіра Україна [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – Режим доступу: [http://www.history.org.ua/?termin=Siryj\\_klyn](http://www.history.org.ua/?termin=Siryj_klyn). – Назва з екрана.
9. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. – М.: Академический Проект, 2001. – 240 с.
10. Bruce Parrot *Analyzing the Transformation of the Soviet Union in Comparative Perspective (in Karen Dawisha and Bruce Parrot, eds., The End of Empire? The Transformation of the USSR in Comparative Perspective)* // Armonk, N.Y.: Sharpe. – 1997. – P. 75–88.
11. Hroch M. *Social Precondition of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* / M. Hroch. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1985. – p.213.
12. Wesson Robert G. *The Imperial Order* / Robert G. Wesson // Berkeley: University of California Press, 1967. – P. 36–43.

© *Владимир КРЫМИНСКИЙ*

## УКРАИНСКИЙ ИМПЕРИАЛИЗМ В «ВОЕННОЙ ДОКТРИНЕ» МИХАИЛА КОЛОДЗИНСКОГО

*Рассмотрен «украинский имперский проект», предложенный военно-политическим теоретиком ОУН Михаилом Колодзинским в работе «Военная доктрина». С помощью методического инструментария истолкована природа такого интеллектуального конструкта, как «империя и империализм» в «Доктрине», его соответствие тем особенностям, которые исследователи вкладывают в эти понятия. Проведен анализ истоков такой идейной модели в украинских национальных политических движениях, который раскрывает широкую картину развития тогдашней политической и общественной мысли. В украинских кругах националистов в межвоенный период особенно остро обсуждали возможные политические проекты и устройство будущего Украинского государства. Кроме идей национальной соборной государственной модели, были известны и другие проекты, которые не следует отвергать, несмотря на их маргинальность, поскольку даже такие, казалось бы, «фантастические» идеи, как проект «Украинской империи», имели свой круг последователей, что заставляло ведущих апологетов независимости все-таки реагировать на их наличие.*

**Ключевые слова:** Организация украинских националистов (ОУН), идеология, М. Колодзинский, «Военная доктрина», империя, империализм, национализм.

© *Volodymyr KRYMINSKYI*

## THE UKRAINIAN IMPERIALISM IN «MILITARY DOCTRINE» OF MYKHAILO KOLODZINSKYI

*The article deals with «The Ukrainian Imperial Project» proposed by the military and political theorist of the OUN Mykhailo Kolodzynski in the research work «The Military Doctrine». The author studies the nature of scientific concept «Empire and Imperialism» in the «Doctrine» with the help of methodical bases, its conformity to the features that researchers study about these concepts. The analysis of the origins of such ideological model in the Ukrainian national political movements is carried out, which reveals a broad picture of the development of contemporary political and social thought. In the Ukrainian nationalist circles, during the interwar period, the possible political projects and the arrangement of the future Ukrainian state were critically discussed. Except the ideas of the national independent state, there were other well-known projects that should*

*not be forgotten despite its marginal nature. Even these seemingly «fantastic» ideas, as the «Ukrainian Empire» project, had their circle of followers. It made the prominent figures of independence to respond more readily.*

**Keywords:** *Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), ideology, M. Kolodzinskyi, «Military Doctrine», empire, imperialism, nationalism.*

УДК 930.2:355.089:323.233(477)"1943"

© Володимир ТРЕТЯК

### ІІІ НАДЗВИЧАЙНИЙ ВЕЛИКИЙ ЗБІР ОУН(Б) ЯК ЕТАП УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

*У статті на основі широкого кола історичних досліджень, документальних джерел, спогадів та аналітики представників українського визвольного руху розглянуто діяльність ІІІ Надзвичайного великого збору ОУН(б) як один із важливих етапів українського самостійницького державотворення ХХ ст. Окреслено поступ у програмовій платформі українського націоналізму на шляху до пошуку оптимальної моделі незалежної Української держави. Проаналізовано основні положення Української самостійної соборної держави в постановах Збору. Показано практичні спроби втілення теоретичних напрацювань ідеологів українського визвольного руху в царині державницької думки очільниками революційного Проводу ОУН і командуванням УПА.*

**Ключові слова:** Українська самостійна соборна держава, ОУН, УПА, ідеологія, Акт відновлення Української держави, ІІІ Надзвичайний великий збір, Українська головна визвольна рада.

Український визвольний рух середини ХХ ст. у загальному зрізі та окремі його складники (політичний, економічний, військовий, просопографічний тощо) висвітлювали вітчизняні науковці, дослідники з емігрантського середовища, зарубіжні історики, зокрема В. Коваль, А. Кентій, В. В'ятрович, І. Патриляк, П. Мірчук, В. Косик, П. Содоль, Д. Армстронг та багато інших [2; 10; 11; 13; 15; 16; 24; 34; 39; 43].

Проте малодослідженими залишаються питання державотворчих процесів, пов'язані з українським націоналістичним підпіллям. Актуальність цих досліджень зумовлена тим, що Друга світова війна є одним із тих сегментів суспільно-

політичного та пам'яттєвого дискурсу, які дотепер в українському суспільстві впливають на формування образу України, а український визвольний рух презентовано в ньому чи не найбільш контрверсійним питанням.

Доволі часто дослідники українського резистансу акцентують увагу на структурі, напрямках, формах і методах підпільної боротьби, побіжно окреслюючи її суть та головну мету. Найбільш рельєфно, на нашу думку, ці позиції сформульовані в першому пункті складеного одним із провідних ідеологів українського націоналізму С. Ленкавським «Декалогу українських націоналістів» – своєрідної моральної платформи для членів ОУН та симпатиків українського визвольного руху: «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї» [32, 43–44]. І. Патриляк зазначає, що український визвольний рух під час Другої світової війни являв собою окремих шлях – альтернативу колоніальним проектам (радянському та німецькому) для України [27, 22].

Про значення і роль власної держави для існування, вільного й послідовного розвитку нації більш ніж століття тому зазначав М. Міхновський: «...кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави... тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену змогу усестороннього розвитку духовного і досягнення матеріального гаразду» [41, 148].

Нині активно студіюють різноманітні аспекти державотворчого збудування ОУН та УПА такі вітчизняні дослідники, як П. Гай-Нижник, С. Кульчицький, В. Мороз, І. Патриляк, А. Рибак, В. Рог, В. Сергійчук, О. Сич, В. Ухач та ін. [3; 5–8; 14; 19; 23; 25; 29–30; 32–33; 40].

Метою цієї розвідки є дослідження III Надзвичайного великого збору ОУН(б) (далі III НВЗ) як одного зі значимих етапів у генезі українського державотворення.

Передусім слід наголосити на вагомому значенні революційного проводу ОУН у державотворчих процесах доби воєнного лихоліття, оскільки представники всіх течій українського самостійницького табору вдавалися до різних практик відновлення української держави (створення ОУН(м) місцевих органів самоуправління (управ), своєрідних переддержавних утворень на кшталт УНРади в Києві, проголошення Олевської повстанської республіки під проводом Бульби-Боровця тощо). Проте під час Другої світової війни й, зокрема, після розколу Організації у 1941 р. до ОУН(б) влилася абсолютна більшість оунівських структур на території Західної України, що дало змогу бандерівцям бути активнішими від своїх політичних опонентів і відігравати головну роль у подіях, які розгорнулися в Україні впродовж найближчих десятиліть [26, 306].

Перед тим як безпосередньо розглядати події та програмні положення III НВЗ, слід окреслити основні етапи формування й розвитку державних практик українського націоналістичного підпілля та повстанського руху.

Провідні ідеологи українського націоналізму виокремлювали такі етапи боротьби за відновлення української державності – визвольний та державниць-



кий. Вітчизняні науковці зазначають, що на визвольному етапі в ідеологічно-програмових документах ОУН домінували питання стратегії і тактики визвольної боротьби, а напрацювання щодо форми української держави та її внутрішньої організації мали схематичний характер. Їх деталізація відкладалася до переможного завершення національної революції і покладалася на плечі наступних, уже державницьких, поколінь українських націоналістів. Утім, аналіз ідеологічно-програмових документів ОУН свідчить, що її теоретики мали достатньо цілісне бачення форми майбутньої національної держави [32, 45–46]. У цьому контексті важливою є думка, що державу не можна будувати наосліп, без чіткого ідеологічного бачення: що, для кого і навіщо будується. Однак варто пам'ятати, що ідеології є різними, і саме від того, яку світоглядну модель кладуть в основу політичної системи, постають різні державні будівлі [9, 96].

На наш погляд, також слід виокремити міжвоєнний та воєнний періоди, які визначали напрями розвитку державницької моделі українського націоналістичного підпілля. Слід зауважити, що уявлення у представників українського самостійницького табору про методи здобуття, форму та зміст майбутньої Української держави в теоретичній площині завжди перебували у динаміці, зазнавали кореляції та трансформації. Проте докорінна зміна ситуації (війна) призвела до кардинальних зрушень в ідеології та практиці ОУН, оскільки відбувся повний відхід від авторитарних моделей до демократичної платформи майбутньої Української самостійної соборної держави (УССД).

Після поразки української національно-визвольної революції 1917–1921 рр. український самостійницький рух перейшов на нелегальний стан, змінивши форми й методи боротьби, проте мета залишалася незмінною – набуття Україною політичної суб'єктності. Головною тезою, задекларованою на I Великому зборі ОУН (28 січня – 3 лютого 1929 р.), стало: створення Української самостійної соборної держави – єдиного утворення, здатного забезпечити українській нації «тривалу, активну участь у світовому середовищі, [такою що] є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя» [17, 51; 24, 19; 38, 604].

Студіюючи теоретичний зріз державницьких ідей ОУН на визвольному етапі в довоєнний період, дослідники підкреслюють, що процес ідеологічного «дозрівання» ОУН тривав аж до кінця 1930-х років в умовах кризи парламентаризму. До того ж, ціну європейської демократії українство пізнало ще під час визвольних змагань – країни Антанти загалом виявилися байдужими до долі української національної революції. Зрештою, 1933 р. засвідчив, що провідні політики Заходу можуть не помітити геноциду проти величезного народу [37, 109].

Трагічними стали і традиції української демократії. Міжпартійні непорозуміння, аморфність влади УНР критикував ще С. Петлюра. Демократія, багатопартійність надовго скомпрометували себе несвоечасністю впровадження, зважаючи на політичну ситуацію у світі та власне українську перехідну ситуацію – від малоросійської губернії – до державності. Надто пізно прийшло усві-

домлення, що військовій силі сусідів можна протистояти такими ж гартованими багнетами [37, 109–110].

Теоретик українського націоналізму Юрій Пундик пізніше писав: «Як виявив досвід минулого, політична консолідація політичних партій в умовах боротьби не є завжди стабільна, а конкуренція партії і навіть боротьба за опанування політичного проводу ослаблює визвольний фронт. Саме тому український націоналізм рішуче виступає проти елементів партійності у визвольній боротьбі і став на позиціях необхідності єдиного понадпартійного українського фронту, відсуваючи питання партійних програм на час, коли такі програми можна буде реалізувати у вільній державі» [37, 110].

Міжвоєння стало справжнім тріумфом для тоталітарних режимів і рухів. По всій Європі – в СРСР, Італії, Німеччині, Іспанії, Фінляндії, Португалії, Австрії та Литві – установлювалася диктатура, що мала небагато спільного з демократією. Це було пов'язано з великою економічною кризою, яка охопила не лише Північну Америку, а й стала глобальним явищем – як за географічними, так і соціально-політичними вимірами. Тож як новий соціально-політичний та економічний, з його радикальним підходом до вирішення проблем, фашистський рух викликав зацікавленість, а його антикомуністична направленість – симпатію [18, 53].

Ще одним чинником, який впливав на радикалізацію ідеологічної платформи ОУН, стало неухильне погіршення українсько-польських відносин у Західній Україні і посилення тиску на українське суспільство, катастрофічні для українців події в УРСР [20, 453].

З огляду на викладене цілком логічно, що в довоєнний час домінантною формою організації для ОУН була побудова «на принципах всеукраїнства, надпартійності і монократизму, така, що протиставлялася всім іншим українським політичним партіям, а для себе вимагала монопольного становища в суспільстві» [28, 7]. Натомість державний конструкт послуговувався авторитарними, націократичними зразками [35, 79].

Досліджуючи державні моделі в своїй праці «Націократія», один із провідних діячів ОУН, заступник голови Проводу ОУН М. Сціборський зауважував: «Історичні приклади доводять, що диктатори й авторитарні провідні меншості найкраще здібні виконувати свої суспільні функції і досягати величезних здобутків якраз на початках свого самотворення... В початковий період диктатури її представники найчастіше визначаються високою ідейністю, могутнім напняттям свого духа, безкорисністю, творчоздібністю й самопосвятою. Ці взнеслі прикмети провідників сугерують, захоплюють більшість народу, що в масі своїй зправила прив'язана до дрібниць життя й не легко від них відривається» [36, 62–63].

Однак в ідеологічних конструкціях теоретиків українського націоналізму в міжвоєнні роки йшлося, зокрема, про те, що такий устрій української держави може мати тимчасовий характер. Як відзначав М. Сціборський, «політичний устрій – це є насамперед пристосована до вимог місця, часу та умов система

доцільності» [36, 58]. Тому зі здобуттям і зміцненням української державності, визнанням її авторитету у свідомості ОУН, безперечно, повернулася б до засад демократії [37, 110].

Імовірності практичної апробації теоретичного доробку представників націоналістичного підпілля в питанні відновлення української державності в цей період сприяли події у Закарпатті 1938–1939 рр. Утворення автономії української одиниці в межах федеративної Чехословацької Республіки, а згодом і проголошення незалежної держави Карпатська Україна Крайовий провід ОУН на чолі зі С. Бандерою розглядав як крок на шляху до соборної Української держави й намагався організувати всебічну допомогу краю [22, 171]. Проте конфлікт, який виник щодо організації збройної боротьби між представниками ОУН на еміграції та крайовиками, спочатку став одним із чинників поразки в боротьбі з мадярськими загарбниками, а згодом призвів до розколу в самій Організації.

Незалежна Карпатська держава проіснувала всього лише кілька днів і ще раз продемонструвала незацікавленість великих гравців на геополітичній мапі світу у вирішенні українського питання.

Початок Другої світової війни, яку теоретики українського націоналізму визначали такою, що «витворює для нас ситуацію, де з'являються можливості силово-політичного переоформлення Європи й Росії і, отже, обох тих чинників, які є нині на заваді для цього, щоби створити українську державність в повноті її територіальних, автаркійних і націоналістичних постулатів», дав черговий шанс на здобуття незалежності [4, 25–26].

30 червня 1941 р. у Львові представники бандерівської ОУН проголосили Акт відновлення Української держави [1]. Про ті дні Головнокомандувач УПА Р. Шухевич згадував: «Вибух у 1939 р. Другої світової війни надав українському народові нові надії на можливість здійснення його самостійницьких прагнень... Зокрема, провідні українські політичні кола вирішили використати для здійснення самостійницьких ідеалів українського народу вибух німецько-більшевицької війни в 1941 р. ...З ініціативи українських націоналістичних кіл 30-го червня 1941 р., тобто зараз же в перших днях німецько-більшевицької війни, на Українських Землях утворився незалежний український уряд – Українське Державне Правління, яке перед усім світом проголосило відновлення Української Самостійної Держави» [42, 22].

Вивчаючи ті події, І. Патриляк вказує на те, що за цим документом закріпилася низка міфів: про колабораційний дух документа; про авантюризм його творців; про локальність і спонтанність події. Проте детальніший підхід до вивчення цього питання демонструє дещо інші реалії – наявність масштабної підготовки до оголошення і закріплення держави; реалізація планів державного будівництва у найскладніших умовах воєнних реалій; надзвичайно сильний конфлікт із німецькою окупаційною владою (викликаний Актом 30 червня); позитивне його сприйняття населенням на території від західного кордону і майже до Києва [23, 86].

Про неоднозначне ставлення до проголошення Акта відновлення Української держави в патріотично налаштованих колах розповідали інші дослідники. Позитивні відгуки на подію пролунали, зокрема, від митрополита А. Шептицького. Водночас один із провідних діячів українського самостійницького руху на теренах України Т. Бульба-Боровець зауважував, що Акт «не може мати ані політично-дипломатичної, ані революційної законності, бо був проголошений за плечима чужої армії, без згоди політичної влади та держави тієї армії». Осудили акцію ОУН(б) більшість представників мельниківського проводу, звинувативши бандерівців у спровокованих їхніми діями німецьких репресіях проти всіх самостійницьких сил. Широкі верстви українського населення здебільшого нейтрально сприйняли звістку про події у Львові [38, 789].

Така реакція вказує на одну важливу річ: маючи спільну мету, УССД, представники різних течій українського самостійницького табору опонували одна одній, маючи суперечливі погляди, шукали різні шляхи та методи її втілення, що значно послаблювало боротьбу за національне визволення.

Українське державне будівництво, яке протривало у Львові протягом неповних десяти днів і було знищене окупантами, зрештою легітимізувало основи боротьби за державність, яку продовжувало націоналістичне підпілля впродовж наступних років [23, 111, 127]. Воно дало розуміння необхідності пошуку й репрезентації альтернативних моделей Української держави, привабливих для населення не лише західноукраїнського регіону, а й для всіх мешканців етнічних українських земель, що сприяло залученню на бік українського визвольного руху широких кіл для розгортання масової збройної боротьби з окупантами. Один із засновників Української головної визвольної ради Є. Стахів зауважував, що «дальшими причинами переоцінки старих позицій було те, що визвольний рух боровся революційними методами за основну ідею суверенності Української держави, отже, мусив спиратися на широкі народні маси, інтереси яких мали бути метою революційної організації, без накидання неприйнятних для них світогляду та форм державної системи» [35, 79].

У такій ситуації цілком логічним стало повернення державницької платформи ОУН(б) до демократичних засад із чіткою програмою розв'язання національних, економічних і соціально-культурних проблем, адже впродовж 20 років більша частина території України (окрім Закарпаття, що у міжвоєнний період належало Чехословаччині) перебувала у складі тоталітарних та авторитарних країн із відповідним підходом до національного питання нетитульних націй (не сприяла його вирішенню й так звана українізація в УРСР у міжвоєнний період). До того ж, таке становище було спричинено ще кількома чинниками: реальне ставлення Німеччини до можливості існування Української держави, що змушувало бандерівців до переорієнтації зовнішньополітичного вектору; становище на фронті, яке давало певне розуміння кінцевого результату війни, а отже, вимагало запропонувати привабливий український державницький проект для західних демократій у світлі подальшого облаштування повоєнного світопорядку тощо.



Є. Стахів декларував те, що стало очевидним і зрозумілим: Українська держава мусить бути побудована на здорових правових і демократичних засадах. Усі проблеми світового характеру, довкола яких упродовж десятиліття (1930–1941) оберталися думки молодого українського покоління, спочатку відійшли на другий план, а згодом і зовсім були відкинуті як неправдиві та шкідливі [35, 79].

Перед провідниками ОУН(б) на той час викристалізувалася ще одна проблема, про яку писав знаний діяч українського визвольного руху М. Прокоп: «Допоки ОУН діяла тільки в західних областях України і на еміграції, недогляди чи недоліки або прямі помилки в її програмі і політиці не викликали серйозніших застережень опонентів. Справа стала складнішою, коли на початку німецько-радянської війни її похідні групи на Наддніпрянщині одержали змогу сконфронтувати свої програмові положення з мисленням українського населення центру і сходу України. Тут одразу стало ясно, що тогочасного арсеналу політичної грамоти молодих націоналістів не вистачає і що потрібен перегляд окремих позицій, зокрема соціально-політичних та економічних аспектів програми ОУН, гарантій прав людини та прав національних меншин» [28, 8].

Після початку німецько-радянської війни, на зустрічі членів ОУН із Центральної та Східної України, як згодом засвідчив Є. Стахів, почався процес еволюції програми націоналістів, який завершився Надзвичайним збором ОУН у серпні 1943 р. [35, 75].

Від 21 до 25 серпня 1943 р. в с. Золота Слобода Козівського району Тернопільської області відбувався III Надзвичайний великий збір ОУН(б). У його роботі взяли участь провідні діячі українського визвольного руху Р. Шухевич, М. Степаняк, Й. Позичанюк, М. Арсенич, Я. Бусел, Р. Волошин, Р. Кравчук, В. Кук, М. Лебідь, Д. Маївський, В. Охримович, В. Сидор, Д. Ребет та ін. Збір затвердив Р. Шухевича головою Бюро Проводу ОУН, Д. Маївського обрали другим членом Бюро, а замість заарештованого гестапівцями З. Матли третім членом став Р. Волошин [12, 206].

На зборі розгорілася гостра дискусія щодо подальшого розвитку подій на українських землях. Розглядали три основні варіанти можливого найближчого майбутнього. Перший полягав у тому, що більшовики можуть повернутися на українські землі й окупувати всю Україну, але будуть надто ослаблені війною. Тому подальша потужна розбудова УПА дасть можливість у слушний момент здійснити упівцям глибокий рейд більшовицькими тилами, які призведуть до масових повстань на всій території України та в інших національних республіках, зрештою, зруйнують СРСР. Другий варіант був пов'язаний із тим, що учасники висловлювали обережні сподівання на можливий прихід на Балкани західних союзників, які зупинять просування комунізму в Європу і, як після Першої світової війни, будуть вирішувати долю світу. За цих умов потрібно було мати якнайпотужнішу підпільну армію, яка могла б стати фактором позитивного вирішення українського питання. Третій варіант виявився найреалістичнішим, однак через зневіру в успіх не був сприйнятий учасниками з'їзду. Адепти



цього варіанта вважали, що СРСР вийде з війни настільки потужним, що жодні повстанські рухи його не зруйнують, а Британія та США у своїх діях зважатимуть на позицію Кремля. Прихильники цієї теорії єдиний вихід із ситуації для українських політичних сил бачили в еміграції.

Унаслідок тривалих і гострих дискусій перемогли послідовники першого варіанта, однак було взято до уваги висадку західних союзників на Балканах. Збір узяв курс на посилення діяльності Повстанської армії та на розгортання національних повстань у різних регіонах СРСР [21, 37].

Збір задекларував, що «ОУН бореться за Українську самостійну соборну державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у власній самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, системи вільних народів у власних самостійних державах – це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання в цілому світі» [21, 204].

Головну увагу III Надзвичайний великий збір ОУН звернув на програмні партійні документи. Необхідність змін була зумовлена новими політичними реаліями. ОУН(б) перетворилася на масову політичну організацію. До визвольного руху було залучено десятки тисяч людей, погляди багатьох із них не збігалися з ідеями інтегрального націоналізму, і ці настрої потрібно було врахувати [12, 206–207].

Як зауважував М. Прокоп, особливе застереження викликало гасло «Україна для українців». Його треба було відкласти до архіву. Нарешті, серйозну критику породжували постанови програми ОУН про владу однієї партії, бо такою владою вже були комуністи та нацисти [28, 8–9].

Такої ж думки дотримувався і Є. Стахів: «Організаціям ОУН, які діяли на Наддніпрянщині, довелося відкинути гасло „Україна для українців”, бо національні меншості в Україні подібно до українців були позбавлені соціальних і політичних свобод, дарма що росіяни не зазнавали тут національного поневолення й, більше того, належали до панівної нації. Нова революційно-визвольна концепція гарантувала рівні права національним меншостям в українській державі та щонайменше нейтралізувала їх, коли не організувала на боротьбу за цю державу» [35, 76].

Усвідомлення провідниками ОУН(б) цих проблем – різнобарвність палітри етнонаціональної мапи українських земель, які мали сформулювати УССД, й необхідність широкого залучення поневолених радянським більшовизмом представників різних народів до визвольної боротьби – спонукало до закріплення положення, яке можна вважати наріжним серед програмних постанов Збору: «За рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних та громадських правах та обов'язків...» [21, 207].

Особлива увага під час III Надзвичайного великого збору ОУН була приділена не лише національному, а й соціальним аспектам українського націоналізму. Як підкреслював у своїй праці «Дві революції» Я. Стецько, «момент націо-

нальний завжди був тісно пов'язаний із соціальним. Українська революція, себто національно-визвольна війна, мала тільки тоді успіх, коли оба ці моменти були органічно поєднані. Як лише було нехтоване соціальне питання або, тим більше, коли зникла в свідомості українців національна причина неволі та національна мета боротьби, – приходила поразка» [32, 52].

У соціальному питанні націоналізм не мав розробленої концепції, вважаючи справу соціального устрою другорядною, для розв'язання якої ще буде час у майбутній державі. Однак для населення східних земель це питання було пріоритетним. Доволі важливим моментом у цьому ментальному розламі «двох Україн», на чому, зокрема, наголошував Є. Стахів, було те, що західноукраїнські націоналісти вважали, що Української держави ще немає, тоді як більшовицька пропаганда вбивала у свідомість народу, що вона, як форма, таки існує. Тому мешканці Наддніпрянщини воліли знати, якою буде держава, за яку мала йти боротьба, яким буде місце в ній пересічного громадянина, яким буде політичний і економічний устрій самостійної України. Представники українського визвольного руху мусили розв'язати ці питання так, як цього прагнув сам народ, а не як проголошувала націоналістична доктрина. На ці зміни організація пішла свідомо, з внутрішньою вірою і з непохитною рішучістю [35, 76].

Зокрема, у постановах Збору були задекларовані свободи в соціальній, економічній, освітньо-культурній та релігійній сферах життя. Йшлося про право на вільне володіння землею, націоналізацію промисловості та різні форми власності, гарантії гідних умов праці з усуненням різних форм експлуатації, її оплата, право на вільне створення профспілок для захисту робітників та їхньої участі в управлінні підприємствами, гендерну рівність, державні гарантії у сферах медицини, освіти, науки, опікування проблемами дітей та молоді, пенсійне забезпечення, свободу думки, друку, право на вільне віросповідання та відділення церкви від держави тощо [21, 207].

Однак слід зауважити, що платформу й загалом позиції тодішніх представників українського визвольного руху, погоджені під час III НВЗ, не можна розглядати як завершену політичну програму. Утім, як підкреслював М. Прокоп, її готували не в кабінетах, а в умовах боротьби. Її не можна було звир'ятати з тодішнім розвитком політичної думки та досягненнями інших народів. Проте ця програма витримала пробу життя, її підтримували народні маси, бо вона містила основні ідеали вільних людей у боротьбі проти антилюдських систем гітлерізму та сталінізму. У такому плані ця програма універсальна. Її провідні ідеї живі й сьогодні [28, 10].

Після завершення Збору ОУН(б) розгорнула роз'яснювальну роботу серед населення, щоб донести до нього зміст програмних документів. Зокрема, у відозві «За що бореться Українська Повстанська Армія» від серпня 1943 р. йдеться про «побудову Української самостійної соборної держави без поміщиків і капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів... За знищення більшовицької експлуаторської кріпацької системи в організації

сільського господарства... за вільний вибір професій і місця праці, за свободу слова, друку, переконань, світогляду, віри... за повне право національних меншин плекати свою власну по формі і змісту національну культуру, за рівність всіх громадян України незалежно від національності тощо» [28, 9–10]. По суті, це була програма революційно-демократичних перетворень. Вона здобула підтримку серед населення західних земель України. Чисельність збройних відділів УПА швидко зростала, вдосконалювалась її структура [12, 207].

Найактивніше до втілення постанов III НВЗ у життя взяли на Волині й Поліссі, де з липня 1943 р. УПА вже контролювала суцільні території, на яких проголошувалися «повстанські республіки» (Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражнянина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо) [21, 38]. Повноваження «найвищої й одинок-суверенної влади на звільнених землях України» взяла на себе Головна команда УПА [18, 214]. Проте ОУН та УПА не могли самі собі присвоювати роль верховного політичного керівництва. Як стверджує М. Прокоп, згодом це дало підстави ініціювати проголошення Української головної визвольної ради [28, 9].

Потреба створити державно-політичний орган воюючої України (УГВР) не зникла ще від часу ліквідації німцями 1941 р. Українського державного правління та арешту його керівників [18, 213]. Однак особливо гостро це питання постало після розгортання масової збройної боротьби на українських теренах, а згодом і через військово-політичні труднощі діяльності українського визвольного руху на зламі 1943–1944 рр.

У липні 1944 р. на узбіччі гори Виділок біля с. Сприня Самбірського району під гуркіт гармат двох ворожих одна одній і однаково ворожих до України сил (німецької та радянської) відбувся Великий збір УГВР, на якому постала Українська Головна Визвольна Рада – підпільний Парламент і підпільний Уряд, який мав об'єднати всі українські національно-визвольні сили та створити єдиний всеукраїнський національний фронт для борні проти ворогів українського народу за Українську самостійну соборну державу.

На Великому зборі УГВР у своєму виступі Головнокомандувач УПА Р. Шухевич наголосив на тому, що «УПА і ОУН не борються за державу про себе, а вирішують загальнонаціональні завдання». Він також підкреслив, що «УПА має владу моральну і фактичну, але її треба оформити у владу суверенну, без узурпації» [31, 230–231].

З утворенням УГВР український націоналізм, чи точніше український визвольний рух, перестав бути доктриною, яку накидали народові й реалізовували, не питаючи його згоди, і став рухом самого народу. Його керівні діячі відчували, чого народ хоче, і формулювали його прагнення. Відповідно визначалася і роль ОУН – служити народові, а не стояти над народом [35, 76].

Створення УГВР надало суб'єктності, фактично ознаменувало собою остаточну трансформацію державного поступу українських самостійницьких сил від тоталітаризму до загальнодемократичних позицій. Відтепер український

визвольний рух набув нової якості – він змінив статус поневоленої України в роки Другої світової війни з об'єкта на суб'єкт східноєвропейської політики.

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що учасники українського визвольного руху 20-х – 50-х років ХХ ст. незмінно декларували потребу відновлення української державності, демонстрували тяглість державотворчих процесів. Вони повсякчас шукали найоптимальніші державницькі моделі, які сприяли б максимально ефективному розвитку української нації. Зважаючи на це, представники українського самостійницького табору, зокрема й ОУН(б), чутливо реагували на настрої, соціальні запити та потреби українського народу, швидко й гнучко виявляли своє ставлення до історичних змін.

За доволі стислий термін український націоналізм у своїй ідеологічній платформі пройшов еволюційний шлях від авторитаризму до демократичних цінностей, і значимим у цьому поступі став саме III Надзвичайний великий збір ОУН(б). Теоретична та практична діяльність українського націоналістичного підпілля в питанні державотворення в роки Другої світової війни легалізувала масову визвольну боротьбу й надала суб'єктності воюючій Українській державі.

## Джерела та література:

1. Акт проголошення Української держави. 30 червня 1941 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3833 – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsdavo.gov.ua/4/webpages/63482897.html>. – Назва з екрана.
2. Армстронг Д. Героїчне і людське: Спогади про українських національних провідників 1941–1945 / Д. Армстронг // Україна модерна. – 1996. – Ч. 1. – С. 101–113.
3. Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали / Редкол.: Володимир Сергійчук (голова) та ін. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 198 с.
4. В'ятрович Володимир. Основні принципи зовнішньої політики ОУН / Володимир В'ятрович // Український визвольний рух / [Центр досліджень визвольного руху; відп. ред. Володимир Мороз]. – Зб. 3. До 75-ліття Організації українських націоналістів. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 16–29.
5. Гай-Нижник Павло. Відновлення Української Держави Актом 30 червня 1941 р. / Павло Гай-Нижник // Держава у теорії і практиці українського націоналізму. Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції, Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – С. 52–67.
6. Гай-Нижник П.П. «Джерелом влади в Українській державі буде народ-суверен» (яку державу прагла створити ОУН(р) наприкінці 1960-х та у 1970-х рр.) / П.П. Гай-Нижник // Гілея. – 2015. – Вип. 96 (№ 5). – С. 124–136.
7. Гай-Нижник П.П. «Перед нами знову і знову постає реальна і жива картина майбутньої держави України» (яку державу прагла створити ОУН(б) у другій половині 1940-х та у 1950/1960-х рр.) / П.П. Гай-Нижник // Гілея. – 2015. – Вип. 95 (№ 4). – С. 71–79.
8. Гай-Нижник П.П. «Тільки вповні Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові свободне життя» (яку державну модель прагла створити ОУН(б) у 1941–1943 рр.) / П.П. Гай-Нижник // Гілея. – 2015. – Вип. 97 (№ 6). – С. 61–71.
9. Іванишин Петро. Ідеологічні основи української державності: проблеми вибору / Петро Іванишин // Бандерівські читання. Матеріали перших та других Бандерівських читань / Упор.: Т. Бойко, Ю. Сиротюк. – Київ – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – С. 94–107.
10. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.) / А.В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, головне архівне управління при Кабінеті міністрів України, ЦДАГО України, 1998. – 200 с.
11. Коваль Віктор. ОУН-УПА і Німеччина / В. Коваль // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–26 серпня 1992 р. [ред. В.В. Стехун]. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – С. 200–225.
12. Кондратюк Костянтин. Військово-політична діяльність Романа Шухевича у 1943–1944 рр. / Костянтин Кондратюк // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – Львів, 2007. – С. 202–212.
13. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: НТШ у Львові, 1993. – 660 с.
14. Кульчицький С.В. Акт 30 червня 1941 року / С.В. Кульчицький // Проблеми ОУН-УПА: Попередня історична довідка. – К., 2000. – С. 4–39.
15. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє, доповнене / П. Мірчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – 540 с.



16. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952 / П. Мірчук. – Мюнхен: CICERO, 1953. – 320 с.
17. Мороз Валентин. Створення Організації українських націоналістів / Валентин Мороз // Вісті Комбатанта. – 2010. – Ч. 1. – С. 51–55.
18. Мороз Володимир. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради / Володимир Мороз // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – Львів, 2007. – С. 213–222.
19. Мороз В. Місцеве самоврядування діяльності ОУН / В. Мороз // Самоврядування та самоорганізація в діяльності місцевих громад. Мат-ли наук.-практ. конф. (Львів, 24–25 червня 1999 р.). – Львів, 1999. – С. 29–30.
20. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / Інститут історії України НАН України; ред.: О.Ю. Бей, В.Т. Береговий, М.М. Ломонос. – К.: Наукова думка, 2005. – 496 с.
21. ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упорядники О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. Відповід. ред. С. Кульчицький. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – 347 с.
22. Пагіря Олександр. Роман Шухевич у Карпатській Україні / Олександр Пагіря // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – Львів, 2007. – С. 171–185.
23. Патриляк Іван. Акт 30 червня 1941 р.: плани ініціаторів та історичні реалії / Іван Патриляк // Треті Бандерівські читання «Візія Української держави в ідеології українського націоналізму»: збірник матеріалів (3 лютого 2016 р., м. Київ) / Упор.: Т. Бойко, В. Галайко, Ю. Сиротюк. – Київ – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. – С. 85–127.
24. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія / І.К. Патриляк; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
25. Патриляк І. Державне будівництво в планах ОУН (травень 1941 року) / І. Патриляк // Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 92–113.
26. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
27. Патриляк І. Український визвольний рух та його місце у вітчизняній концепції Другої світової війни / І. Патриляк // «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України, редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2017. – С. 16–23.
28. Прокоп Мирослав. УПА і демократизація програми ОУН / Мирослав Прокоп // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–26 серпня 1992 р. / Ред. В.В. Стехун. – К.: ін-т історії України АН України, 1992. – С. 6–10.
29. Рибак А.І. Українська держава у планах ОУН (1939-й – 1950-ті роки). (Історико-політичний аналіз): монографія / А.І. Рибак. – Острозька Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2007. – 224 с.
30. Рог Віктор. Концепція української державності в програмових документах ОУН / Віктор Рог // Треті Бандерівські читання «Візія Української держави в ідеології українського націоналізму»: збірник матеріалів (3 лютого 2016 р., м. Київ) / Упор.: Т. Бойко, В. Галайко, Ю. Сиротюк. – Київ – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. – С. 71–83.

31. Русначенко Анатолій. Роман Шухевич – керівник воюючої України / Анатолій Русначенко // *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – Львів, 2007. – С. 223–243.*
32. Сич Олександр. Український націоналізм: підсумки і перспективи / Олександр Сич // *Треті Бандерівські читання «Візія Української держави в ідеології українського націоналізму»: збірник матеріалів (3 лютого 2016 р., м. Київ) / Упор.: Т. Бойко, Б. Галайко, Ю. Сиротюк. – Київ – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. – С. 41–56.*
33. Сич О. Український націоналізм: традиція і модерн: (вибр. ст., лекції, інтерв'ю, рецензії) / О. Сич. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. – 222 с.
34. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49: Довідник. У 2-х томах / П. Содоль. – Нью-Йорк: Пролог, 1994, 1995.
35. Стахів Євген. Еволюція українського націоналізму – від тоталітаризму до демократії: думки про ОУН (бандерівців) / Євген Стахів // *Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–26 серпня 1992 р. / Ред. В.В. Стехун. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – С. 75–83.*
36. Сціборський Микола. Націократія / Микола Сціборський. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. – 112 с.
37. Таран Сергій. Державотворення Миколи Сціборського / Сергій Таран // *ОУН минуле і майбутнє / Відповід ред.: С. Таран. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 108–114.*
38. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
39. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. – Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2007. – 352 с.
40. Ухач В. Генезис державотворчих ідей проводу українських націоналістів у 40–50 роки ХХ століття / В. Ухач // *Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5. – С. 47–49.*
41. Шипілов Леонтій. УССД: конституційно-правові аспекти / Леонтій Шипілов // *Бандерівські читання. Матеріали перших та других Бандерівських читань / Упор.: Т. Бойко, Ю. Сиротюк. – Київ – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – С. 147–162.*
42. Шухевич Роман – «Генерал Тарас Чупринка» До генези Української Головної Визвольної Ради / Роман Шухевич // *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – Львів, 2007. – С. 21–33.*
43. Armstrong John A. Ukrainian nationalism 1939–45 / John A. Armstrong. – New-York, 1963. – 361 p.

© **Владимир ТРЕТЯК**

### **III ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЙ БОЛЬШОЙ СБОР ОУН(Б) КАК ОДИН ИЗ ЭТАПОВ СОЗДАНИЯ УКРАИНСКОГО НЕЗАВИСИМОГО ГОСУДАРСТВА**

*В статье на основе широкого комплекса исторических исследований, документальных источников, воспоминаний и аналитики представителей украинского освободительного движения рассмотрено деятельность III Чрезвычайного большого сбора ОУН(б) как один из важных этапов создания украинского независимого государства XX в. Определен прогресс в программной платформе украинского национализма на пути к поиску оптимальной модели независимого Украинского государства. Проанализированы основные положения Украинского суверенного соборного государства в постановлениях Сбора. Показано практические попытки воплощения теоретических разработок идеологов украинского освободительного движения в области государственнической мысли руководителями революционного Провода ОУН и командованием УПА.*

**Ключевые слова:** Украинское суверенное соборное государство, ОУН, УПА, идеология, Акт восстановления Украинского государства, III Чрезвычайный большой сбор, Украинский главный освободительный совет.

© **Volodymyr TRETIAK**

### **THE THIRD EXTRAORDINARY GRAND ASSEMBLY OF OUN-B AS A STAGE OF UKRAINIAN STATE**

*In the article, on the basis of a wide range of historical studies, documentary sources, memoirs and analytics of representatives of the Ukrainian liberation movement, the activity of the Third Extraordinary Grand Assembly of the OUN-B was considered as one of the important stages of independent Ukrainian state of the 20th century. The article deals with the progress in the program platform of the Ukrainian nationalism while finding an optimal model of an independent Ukrainian state. The article analyzes the main positions of the Ukrainian independent state in the decisions of the Assembly. The article considers the practical attempts to implement the theoretical adventures of the ideologues of the Ukrainian liberation movement in thoughts about the state of the members of the Revolutionary Leadership of the OUN and the command of the UPA.*

**Keywords:** Ukrainian independent state, OUN, UPA, ideology, Act of restoration of the Ukrainian state, Third Extraordinary Grand Assembly, Ukrainian Supreme Liberation Council.

## ОКУПАЦІЙНІ РЕЖИМИ

---

---

УДК 930.1:94(477.54)«1941/1945»

© *Юрій СКРИПНИЧЕНКО*

### ЗАХОДИ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХАРКІВЩИНИ ЯК НАЙГОЛОВНІША ПЕРЕДУМОВА ДЛЯ ЗАЛУЧЕННЯ МІСЦЕВОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ НА ОКУПАЦІЙНІ ПІДПРИЄМСТВА

*На основі архівних документів, праць вітчизняних і зарубіжних науковців та маловідомих спогадів очевидців з опублікованих матеріалів досліджено заходи нацистської Німеччини, спрямовані на відбудову економічного потенціалу Харківщини в період гітлерівської окупації. Особливу увагу зосереджено на обставинах, які вплинули на відбудовні роботи з відновлення промислового та сільськогосподарського потенціалу міста та області. У статті також проаналізовано організаційні недоліки окупаційної влади щодо відновлення виробничого потенціалу Харківщини на різні економічні потреби гітлерівської Німеччини.*

**Ключові слова:** Друга світова війна, нацистська Німеччина, Харківщина, окупаційний режим, окупаційна адміністрація, відбудовні роботи, рентабельність.

На сьогодні «об'єктивно вітчизняна історична наука повсякчас потребувала й потребує все нових і нових історіографічних досліджень, а надто – комплексних у галузях окремих проблем історії» [1, 129]. Однією з таких проблем є дослідження науковцями економічної політики нацистського окупаційного режиму на окупованих східних землях у роки Другої світової війни. Українська історична

наука робить лише перші кроки в комплексному дослідженні економічної політики нацистської Німеччини щодо окупованих територій. Цій темі присвячено частину наукових праць [2–11]. Оскільки у вітчизняній науці дії нацистської окупаційної влади на окупованих українських землях недостатньо досліджені, то вони потребують неупередженої оцінки і конкретизації.

На початку німецько-радянської війни у зв'язку з швидким просуванням нацистських військ територією СРСР питання з евакуації промислового та сільськогосподарського обладнання, цивільного місцевого населення в східні регіони СРСР вирішувало радянське партійне керівництво, військове командування в особі Ради з евакуації, створеної спеціальною постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «для керівництва евакуацією населення, установ, військових та інших вантажів, обладнання підприємств та інших цінностей» уже 24 червня 1941 р. при РНК СРСР на чолі з Кагановичем та військових рад фронтів. Керівництво евакуацією промислових підприємств, сільськогосподарської продукції, цивільного населення в Україні було покладено на республіканську урядову комісію, створену 26 червня 1941 р. на чолі із заступником голови РНК УРСР Д. Жилою. У виданні «Транспорт у Великій Вітчизняній війні 1941–1945» колишній нарком шляхів сполучення СРСР генерал-лейтенант І.В. Ковальов підкреслює, що «питання евакуації населення, військового майна, промислового устаткування й інших народногосподарських цінностей значною мірою доводилося вирішувати військовому командуванню, партійним і радянським органам на власний розсуд. В одних випадках місцеві органи, тверезо оцінивши обстановку, вживали рішучих заходів для евакуації цивільного населення і матеріальних цінностей, в інших – виявляли вагання, унаслідок чого радянські люди не за своєю волею залишилися на окупованій ворогом території, а матеріальні цінності або в останній момент доводилося знищувати, або вони діставалися німецько-фашистським загарбникам» [12, 81].

Головним чинником, який суттєво вплинув на нацистську окупаційну політику щодо відбудови економічного потенціалу Харківщини, була евакуація та подальше знищення відступаючими частинами Червоної армії ще збереженого обладнання підприємств, організацій, установ влітку та на початку осені 1941 р. Перед відступом радянської армії наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. на Харківщину «з Москви надходили в гарячковому поспіху, але точно і детально сформовані накази про те, що саме треба вивозити і що треба нищити» [13, 209]. Підготовка до евакуації промислових, сільськогосподарських підприємств, цивільного населення міста та області до східних регіонів СРСР, згідно з рішенням ДКО СРСР, розпочалася 16 вересня 1941 р., а вже «18 вересня 1941 р. виконком обласної ради ухвалив рішення про евакуацію 100 тис. мешканців Харкова, у першу чергу тих, хто працював на виробництві» [14, 321].

Після відступу регулярних військ Червоної армії «в жовтні [1941 р. – С.Ю.] постала загроза захоплення Харкова. Це передбачали, тому заздалегідь було складено евакуаційні плани, і тепер вони почали реалізовуватись. Насамперед підля-



гали евакуації партійні та державні установи, їх персонал. На схід потягнулись численні вантажні ешелони з заводським устаткуванням, матеріальними цінностями, а те, що неможливо було вивезти, руйнували, псували, щоб не дісталось ворогові. Були демонтовані всі ланки життєдіяльності міста – водогін, електричне устаткування, центральне опалення, мости, великі будинки – поштамт, вокзал, університет, Будинок проектів та інші. Запаси продовольства, які не встигли вивезти, псували, заливали гасом, нафтою, палили. Проводилась тактика спалюваної землі, щоб нічого не дісталось ворогу» [15, 4]. Тільки «у вересні – жовтні 1941 р. з Харкова відправили в тил 320 ешелонів з устаткуванням, сировиною та матеріалами; евакуйовані 26 тис. робітників, 34 великих заводів і фабрик» [16]. Дирекція залізничного транспорту не могла «своєчасно і в потрібних обсягах забезпечити евакуаційний процес рухомим складом. Для прикладу, з 3500 вагонів, необхідних для перебазування підприємств Харкова, з 16 до 22 вересня 1941 р. було подано 1533, з них вчасно відбули на маршрути лише 892» [17, 333, 334]. Під час евакуації на схід під керівництвом партійних працівників «зерно вивозили, продукти знищували. Навіть худобу гнали в евакуацію через засіяні поля, щоб знищити урожай» [16]. Застосовуючи такі заходи евакуації, «місто Харків [було. – С.Ю.] залишено ворогу без світла, води, каналізації, запасів палива та будь-яких запасів хліба й інших продовольчих товарів» [18, 24].

На території України, і зокрема на Харківщині, «значно складнішою була ситуація з евакуацією населення... На замовлення підприємств і установ в евакуаційному відділі видавали обмежену кількість посадочних талонів на поїзди, що формувалися на залізничних станціях міста. Розподіляли посадочні талони в міському та районних партійних комітетах. При цьому градація охочих виїхати базувалася на «потребності» особи для країни. До них не потрапили десятки харків'ян-робітників, службовців, працівників освітніх і культурних установ» [14, 322].

Однак, утілюючи в життя такі кроки, радянська влада завчасно не подбала про евакуацію в східні регіони Радянського Союзу всього цивільного населення. В Україні «прості люди, особливо селяни, евакуації взагалі не підлягали. Так, у шести областях України було заплановано вивезти в тил усього 57 тис. родин колгоспників (та й то насамперед партійного активу). Але через труднощі з транспортом з усієї цієї кількості вдалося переправити у тил тільки 10 тис. Решта мусили повернутися додому» [16]. Таких людей «просто „списали” і забули, кинули напризволяще» [15, 4].

Прості громадяни вимушені були лише «спостерігати, як численні представники партійного і господарського активу вивозили сім'ї та майно. Як їхні дружини вивозили картини, меблі та коштовності. Замість того, щоб подбати про евакуацію людей і підприємств, більшість радянської номенклатури зосередилася на вивезенні в далекий тил майна та родичів» [16].

Беручи до уваги ці чинники, на думку нацистських експертів, «введення в експлуатацію підприємств Харкова з огляду на масштаби руйнувань і знищене

найцінніше устаткування вважалося взагалі неможливим» [19, 27]. На початку нацистської окупації «тільки підприємства, підпорядковані Харківській міській управі (ХМУ), зазнали втрат на суму близько 30 млн крб» [20, 107]. Однак «такі міркування та висновки перебіжчиків нового режиму, зроблені ними в умовах гострої пропагандистської війни, намагання перекласти відповідальність за реалії війни на радянську владу перекручували дійсну логіку подій, відповідальність за які несе нацизм. Проте загальні об'єми руйнувань у Харкові, здійснені за наказом можновладців, особливо з огляду на долю місцевого населення, могли бути меншими» [20, 107].

Для вирішення цих завдань 23 січня 1942 р. була прийнята спеціальна постанова райхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга «Про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях». У ній, зокрема, йшлося про те, що: «§ 1. Евакуація і руйнування господарських підприємств всякого роду, особливо в області продовольчого господарства, електро- і водопостачання, горючого, вугілля і певних металів, потребує для відновлення, особливо в Рейхскомісаріаті України і генерального комісаріату Білорусії, ясної установки: центром важкості для відбудови повинні бути господарські сили області, які попали в німецькі руки, відносно неушкоджені (установка місцевості). Ці області, які розташовують головними передумовами до всякого роду виробничої економіки, повинні бути зроблені як зародки нового економічного порядку, вихідними пунктами для відбудови великих областей» [21, 85]. У III розділі цієї постанови також порушено питання про вербування робітників-спеціалістів на роботи до нацистської Німеччини з окупованих східних областей: «В цій області перш за все слід подбати про те, що цінні спеціалісти (наприклад, гірняки, металурги, спеціалісти в хімічній промисловості, робітники збройового виробництва, технічний персонал), які в першу чергу після закінчення робіт по очищенню в самих ново-зайнятих східних районах зможуть бути знову відновлені на роботу на відповідні посади, в інших зайнятих областях чи в Німеччині, щоб вони внаслідок поганого харчування і відвички працювати не стали б непридатними для пізнішої роботи» [19, 89]. Окрім цієї постанови, керівництво нацистської Німеччини для мобілізації робочої сили на відбудовні роботи в ново-зайнятих східних областях ухвалило низку інших розпоряджень [22].

Із пропозиції І.Т. Шевченка, члена товариства «Просвіта», до керівника Відділу економіки та народного господарства товариства «Просвіта» професора Т.М. Соснового, від 15 лютого 1942 р.: «Обставини, які склалися після страшної руйнації втікаючими жидо-більшовиками підприємств та господарства міста, вимагають великого напруження сил та уміння в короткий термін, в умовах фронтової смуги відновити економічне життя міста та при найменших витратах одержати від нашої відбудовчої праці максимальну економічну ефективність» [23, 77]. Спеціальним розпорядженням бургомистра професора Крамаренка від 6 листопада 1941 р. – «До всіх відділів Харківської міської управи» передбачалося «...якнайскоріше розширити роботи по відновленню міського

господарства та встановити певну дисципліну та порядок у функціональній діяльності усіх відділів» [24, 1]. Крім того, «в першу чергу німці відновлюють деякі комунальні підприємства в містах, де розміщуються великі окупаційні гарнізони, штаби і військові заклади» [25, 72]. Однак сам обербургмістр Семененко О. не раз підкреслював про те, що «ми не маємо зовсім наміру і можливості відновити цілком промисловість Харкова до попередніх її розмірів, бо для цього немає ніяких перспектив. Проте маємо намір раціонально використовувати сировину, матеріали, верстати, що залишилися на харківських заводах, шляхом організації заводів» [20, 107].

Для відновлення зруйнованих промислових і сільськогосподарських об'єктів, організацій, установ, окупаційна влада Харкова та області передбачала:

- досить швидко відмову від планової радянської економіки, оскільки вона «суперечить теперішньому стану організації і керування підприємств та народного господарства взагалі в супереч практиці Заходу, і зокрема Німеччини» [23, 1a];

- створити розгалужений апарат управління. З самого початку окупації «на відміну від центральних районів України, які увійшли до складу Рейхскомісаріату „Україна” і де влада була передана цивільним органам, у Харкові, прифронтовому місті, влада весь час належала військовим, що не виключало існування деяких структур, підпорядкованих відомостям Гітлера та Розенберга. Уся територія військового командування була розділена на 3 райони: 1-й – безпосередньо фронтовий район, у якому влада належала командуючому дивізією або корпусом; 2-й – армійський тилловий район; 3-й – тилловий район групи армій» [14, 334]. В окупованому нацистами Харкові «структура українського управління включала міську управу та районні бургмістрати, їх було 19: адміністративний, персональний, пропаганди, земельний, фінансовий, міського господарства, торгівлі, промисловості, житловий, охорони здоров'я, культури та освіти, праці, статистики, релігійний та ін.» [14, 339]. Для такої розгалуженої системи управління головним завданням «було безумовне і повне виконання наказів німецької окупаційної влади» [4, 339].

На відміну від міста, «з самого початку окупації Харківська область була розподілена на „гебіти” та „крайси”. Зрештою, після загарбання області в травні 1942 р. Харківська область була розділена на дев'ять „гебітів” та 33 „крайси”. До першого „гебіту” – Богодухів – входили Краснокутський, Коломацький, Богодухівський та Валківський „крайси”. До другого – Красноград – Красноградський та Сахновщанський. До третього – Харків – Харківський, Золочівський, Липецький та Дергачівський. До четвертого – Зміїв – Зміївський, Ново-Водолазький, Старовіровський, Олексіївський. До п'ятого – Лозова – Лозівський, Близнюківський, Барвінківський. До шостого – Чугуїв – Чугуївський, Старо-Салтівський, Печенізький. До сьомого – Ізюм – Ізюмський, Балаклійський, Петрівський, Савинський. До восьмого – Вовчанськ – Вовчанський, Ольховатський, Велико-Бурлуцький. До дев'ятого – Куп'янськ – Куп'янський, Шевченківський, Дворічанський, Борівський» [26, 76].

Л. Дражевська в статті «Діяльність органів самоврядування і громадських організацій у Харківській області в 1941–43 рр.» наголошує на тому, що «Харківська область при німцях ділилася на округи, очолювальні округовими земельними управами, які підлягали Обласній земельній управі. С. Бервицький від лютого 1942 року був головою земельної управи... Була ціла організаційна мережа: Округовій управі підлягали районіві земельні управи, якими підлягали дільчі агрономи. Їх обов'язки були: агрономічні поради на місцях, регулювання посівного матеріалу і керування обмолотом; також були арбітрами між громадськими дворами і окремими селянами, наприклад, у справі наділення присадибної землі і повернення майна колишнім розкуркуленим, яких селяни зустрічали із співчуттям» [27, 89]. На Харківщині «у селах представниками місцевої влади є: старшина, староста і писар, що призначаються військовим комендантом із числа місцевих жителів» [28, 16].

Ефективність нацистського управління залежала від співпраці між різними структурними підрозділами окупаційної влади Харківщини. Із післявоєнного інтерв'ю радника комендатури з питань управління ХМУ Классена: «Співробітництво між місцевим та військовим управлінням було відрадно добрим. Це сталося перш за все тому, що бургомістри знали, що їх прохання знайдуть розуміння з боку німецьких установ» [29, 45, 46].

На окупованих нацистами українських територіях «на всі адміністративні та господарські посади аж до районного рівня призначали німців. Українцям дозволялось займати лише найнижчі адміністративні посади, такі як сільський староста, бургомістр, з них формувалася „допоміжна українська поліція” (Хільфсвахман), яка займалася громадським порядком, та охоронна поліція (шутцманшафт)» [30, 191].

Перше завдання окупованої влади полягало в тому, щоб «узяти на облік усі наявні майново-матеріальні цінності, будівлі, машини та устаткування, які лишилися на території міста; друге – це правильно використовувати цінності, щоб користь від усього збереженого йшла до бюджету міста (держави); третє – негайно розпочати роботи всіх підприємств, які можна у цих складних обставинах використати, з таким розрахунком, щоб вони вже сьогодні обслуговували: а) потреби армії та фронту; б) потреби населення на речі широкого вжитку; в) потреби села – сільського господарства, яке посідатиме вирішальне місце в житті країни; четверте – найможливіше використовувати приватний капітал та його ініціативу, але ж за умов його існування піде на користь народу, нації» [23, 77]. На відбудовані, промислові і сільськогосподарські підприємства «німецьким командуванням [були. – С.Ю.] покладені відповідальні завдання: а) по виготовленню виробів для німецької армії; б) відбудові пошкодженого устаткування Донбасу та Запоріжжя (заводи ХЕМЗ, Світло Шахтаря та інші); в) відбудові сільського господарства та залізничного транспорту (заводи «Серп та Молот», ЗПЗ, ХТЗ та інші)» [23, 3 зв].

Першим кроком нацистської окупаційної влади Харківщини для відновлення діяльності зруйнованих підприємств, установ, організацій було створення спеціальних комісій, до складу яких входили найбільш компетентні спеціалісти. Наприклад, щоб визначити реальний стан зруйнованої частинами Червоної армії, що відступали, ТЕЦ Харківського тракторного заводу, була створена спеціальна комісія у складі інженера-теплотехніка Фірсанова, електрика Пушкаря та будівельника Глушка, яка ретельно оглянула стан зруйнованого і збереженого приміщення, обладнання, зробила висновки і дала рекомендації щодо коштів, матеріалів і часу, потрібних для повного відновлення діяльності промислового об'єкта. Із акта обстеження ТЕЦ ХТЗ: «По електричній частині. Щоб виявити стан зруйнованого електроустаткування ТЕЦ ХТЗ, були оглянуті такі приміщення: розподільчі установи, машинна зала, паровичні приміщення головного щита і інші. Висновки: 1. Щоб можна було пустити турбогенератор 6.000 квт., треба: 1. Замовити або одержати турбогенератор із будинком (останній вибухом цілком знищений); 2. Захисних трансформаторів струму; 3. Реле; 4. Лічильники. Увага: Комплект реле можна зібрати з того, що на заводі. Щоб можна було пустити турбогенератор 25.000 квт., треба: замовити або одержати разом із турбогенератором також вимірну і пусково-регулятивну апаратуру та тривких кабелів, бо їх вивезли цілком. Будівельна частина. Щоб виявити обсяг зруйнування будинків на ТЕЦ ХТЗ, були оглянуті такі будинки: 1. Будинок розподустанови; 2. Приміщення головного щита; 3. Машинзала; 4. Паровична; 5. Градільні – не пошкоджені; 6. Під'їзні шляхи. Висновки щодо будівельної частини: 1. Щоб охоронити від подальших пошкоджень будинки ТЕЦу в зимових умовах і зберегти так електропроводку і магніти, треба негайно приступити до налагодження дахів та вікон, не шкодуючи на це фінансування. 2. Весь потрібний будматеріал, щоб провести відновні роботи, є на місці, за винятком руберойду 70 рулонів, цвяхів 1–2 тонни й скла, якого вистачить на 40 % загальної потреби; 3. Для проведення будівельних робіт потрібної робочої сили вистачить на заводі; 4. Вся робота може бути проведена протягом 1½ – 2 місяця; 5. Грошові витрати на будівельні роботи визначаються в двох чергах: а) перша черга 300–400 тис. карб, а на проведення всіх робіт треба буде ще тисяч 300 карбованців» [21, 6, 7].

На вимогу окупаційної влади інженер Шестопапов склав відомість про необхідну кількість основних будівельних матеріалів для робіт із відбудови будівель ТЕЦ ХТЗ:

«Відомість необхідної кількості основних будівельних матеріалів для робіт по відбудові будівель ТЕЦ ХТЗ

№ з/п	Назва	Одиниця виміру	Кількість
1.	Залізо хвильове	тон.	17.55
2.	Пергамин	рулони	110.00
3.	Рубероїд	рулони	250.00



4.	Бітум	тон.	10.00
5.	Скло	м2	4200.00
6.	Ліс круглий	м3	12.50
7.	Ліс пилений	м3	120.00
8.	Шлаковита	тон.	38.00
9.	Цемент	тон.	42.00
10.	Плити залізобетонні	м2	210.00
11.	Залізо сортове	тон.	10.50
12.	Електроди	кг.	90.00
13.	Залізо арматурне	тон.	3.00
14.	Проволка (катанка)	тон.	6.00
15.	Алібастор	тон.	8.50
16.	Вапно гашене	тон.	15.10
17.	Цвяхи різні	тон.	2.50
18.	Бруски обрізані	м3	35.00
19.	Масло варене	тон.	2.50
20.	Крейда мелена	тон.	4.10
21.	Клей столярний	кг.	160.00
22.	Залізо кровельне	тон.	2.00
23.	Залізо квадратне	тон.	4.00
24.	Залізо полосове	тон.	3.50
25.	Дранка штукатурна	пучки	35» [31, 23; 24].

Окрім відомості, він склав кошторисно-фінансовий розрахунок вартості відбудовних робіт із будівництва ТЕЦу ХТЗ (будівельна частина). У результаті детального підрахунку кошторисно-фінансовий розрахунок становив 629.280 карбованців [31, 19–22].

На Харківщині залишилися поодинокі незруйновані приміщення підприємств, установ, організацій. Наприклад, колишня фабрика «Червоний дзеркальник», що на Дмитрівській, 19 «виготовляла дзеркала всіх розмірів і фасовані рамки. Робітників, зайнятих на виробництві, доходило до 400 чоловік при роботі частково в три зміни. Власного силового господарства не було, і фабрика працювала від електроенергії міста. З евакуацією міста виробниче обладнання майже було вивезено. Управління фабрики доручило, згідно з розпорядженням, повністю підірвати будівлю головному механіку заводу Киргинеру Максиміліану Едуардовичу, який проживає по Катеринославській, 43 і працює в дійсний момент технічним керівником і перекладачем при німецьких частинах, які зайняли приміщення фабрики. Удалося запобігти зруйнуванню фабрики до приходу німецьких військ. Будівля не постраждала» [32, 1].

Загалом «відбудовчі роботи носили найрізноманітніший характер: 1) ремонтували будівлі, дахи, вікна, двері тих цехів, які передбачалось пустити в експлу-

атацію; 2) Витягали з-під уламків машини, які уцілили, чистили, ремонтували їх, установлювали на фундаменти ті машини та верстати, яких було знято з намаганням вивезти геть з Харкова; 3) Доконче потрібні цінні машини, верстати та устаткування на площах залізничних станцій та повертали назад до виробень; 4) Робили запасні частини до деяких машин та устаткування, тобто у потрібних випадках відремонтовували капітально. Але ці роботи носили характер нецілковитої відбудови підприємства, а лише часткової й то деяких цехів та устаткування потрібних для налагодження роботи, можливої в тих умовах, в яких перебувало місто, як наприкінці 1942 року, так і на початку 1942 року» [33, 9, 10].

Для швидшої відбудови підприємств окупаційна влада видала «наказ про повернення на виробництво колишніх керівників та всіх фахівців» [20, 108].

Від самого початку нацистської окупації «виробнича діяльність харківських заводів і фабрик розпочиналася в умовах значної руйнації, відсутності електроенергії, кваліфікованого інженерно-технічного персоналу, саботажу з боку населення» [23, 3]. Окрім перерахованих факторів, які впливали на діяльність частково відбудованих підприємств, слід додати і «відсутність... пального, нез'ясованість деяких організаційних питань, які не дають змоги визначити як профіль виробництва, номенклатуру його виробів та звідси потребу й масштаби відбудовчих робіт та капітальних ремонтів та їх вартість» [33, 10]. Однак, незважаючи на ці та інші чинники, уже «в листопаді – грудні 1941 року та початку 1942 року підприємства почали виробляти найрізноманітніші речі широкого вжитку...» [33, 10]. У Харкові «із 18-ти відбудованих підприємств суконно-трикотажно-швейної промисловості в грудні місяці були запущені в роботу без застосування електроенергії прядильно-ткацька фабрика „Комаровський текстильник”, яка виготовляла одяг для німецької армії. Випуск ковдр в день – 100–120 штук. Трикотажна фабрика – Нетиченський бульвар, № 19. Фабрика вручну виготовляє для німецької армії светри, підштаники і рукавички. Панчішна фабрика, Державінська, 38, на панчішних машинах в ручному випускає до 100 пар шкарпеток в день для німецької армії. Трикотажною фабрикою, Основ'янська, № 61/65, прийнятий заказ на виготовлення для німецької армії в'язаних онуч. В найближчі дні фабрика розпочне вручну випускати продукцію. Решта підприємств відновлюються і в найближчі дні будуть частково при ручній роботі працювати. Готова трикотажна фабрика „Динамо”, яка буде випускати для німецької армії светри. Артіль – цех канатного цеху заводу, яка виробляє засоби широкого виготовлення для села» [34, 1]. Рентабельність відновлювальних підприємств залежала від: а) визначення певного профілю підприємства зі сталою номенклатурою виготовленої продукції; б) переустаткування чи пристосування устаткування та машин до цього профілю підприємства; в) забезпечення підприємства відповідною рушійною енергією, сировиною, інструментами, сталістю цін та інш...» [33, 13, 14]. Недоліками в діяльності окупаційних підприємств було те, що «заводи ж ХМУ не одержували електроенергії, майже рік тут не було постачання працюючим продуктами харчування, через що росли плінність робочої

сили та перехід робітників до відомства ВІКАДО та інших німецьких частин, де були пайки для працюючих» [20, 107].

Отже, на основі розглянутого фактологічного матеріалу можна констатувати, що у вітчизняній історичній науці питання про висвітлення заходів нацистської Німеччини щодо відбудови економічного потенціалу Харківщини як найголовнішої передумови для залучення місцевої робочої сили на окупаційні підприємства є малодослідженим і потребує більшої уваги зі сторони не лише науковців, а й суспільства загалом. Науковцям на основі нових розсекречених вітчизняних і зарубіжних архівних матеріалів, спогадів учасників тих подій слід комплексно підійти до висвітлення тих подій.

#### *Джерела та література:*

1. Віталій Стецкевич. Цікава й вагома праця / В. Стецкевич // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. – Вип. 1 (15) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2017. – 136 с.
2. Потильчак Олександр Валентинович. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександр Валентинович Потильчак; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 205 с.
3. Власенко С.І. Органи адміністративного та господарського управління німецьких окупантів у військовій зоні України (1941–1943 рр.) / С.І. Власенко // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. – Історія. – Випуск 82–84. – 2006. – С. 53–56.
4. Працевикористання цивільного населення на окупованій території України (1941–1944 рр.): історіографія питання / М. Лобода // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* – 2009. – Вип. 12. – С. 31–44.
5. Власенко С.І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Власенко Світлана Іванівна. – К., 2007. – 297 с.
6. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Пастушенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 242 с.
7. Кучер В.І. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: [монографія] / В.І. Кучер, О.В. Потильчак. – К.: Білоцерківдрук, 2011. – 368 с.
8. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко // НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – 943 с.

9. *Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр: економічне та соціальне становище: монографія / О.Г. Перехрест // НАН України, Ін-т історії України. – Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.*
10. *Лобода М.К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 206 с.*
11. *Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2014. – 151 с.*
12. *Ковалёв И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.). / И.В. Ковалёв. – М.: Наука, 1981. – 480 с.*
13. *Семененко Олександр. Харків, Харків... / Олександр Семененко. – 2-ге вид. – Б. м.: Сучасність, 1977. – 240 с.*
14. *Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін.; Худож. оформувач І.В. Осипов. – Харків: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.*
15. *Рибальченко Ростислав Кирилович. Харківська культурна еміграція 1942–1943 років (Нариси) / Ростислав Кирилович Рибальченко. – Харків: Курсор, 2004. – 197 с.*
16. *Нікітенко Костянтин. Тактика «випаленої землі», або Як компартія в 1941 р. керувала евакуацією / Костянтин Нікітенко // «Дзеркало тижня. Україна». – № 22. – 17 червня 2016 р.*
17. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.] // НАН України, Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.*
18. *ДАХО. – Ф. П.-2. – Оп. 31. – Спр. 4. – Арк. 24.*
19. *Лобода М.К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 206 с.*
20. *Скоробагатов А.В. Промисловість та праця харків'ян в умовах німецької окупації (1941–1943) / А.В. Скоробагатов // Зб. наук. праць. Історія та географія / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2002. – Вип. 10. – С. 106–111.*
21. *ЦДАГО України. – Ф. Р.-166. – Оп. 3. – Спр. 141. – Арк. 85.*
22. *ЦДАВО України. – Ф. Р.-3206. – Оп. 2. – Арк. 108.*
23. *ДАХО. – Ф. Р.-2982. – Оп. 1. – Спр. 49.*
24. *Там само. – Ф. Р.-2982. – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк. 1.*
25. *ЦДАГО України. – Ф. Р.-62. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 72.*
26. *ДАХО. – Ф. Р.-3080. – Оп. 1с. – Спр. 3. – Арк. 76.*
27. *Дражевська Л. Діяльність органів самоврядування і громадських організацій у Харківській області в 1941–43 рр. // Український засів. – 1993. – № 5 (9). – С. 76–94.*
28. *ДАХО. – Ф. П.-2. – Оп. 31. – Спр. 117. – Арк. 16.*
29. *Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А.В. Скоробагатов. – Харків: Прапор, 2004. – 368 с.*
30. *Лесь Ісаїв. Борівщина в минулому та сьогодні (історико-географічний нарис). – Балкля: Балдрук, 2007. – 288 с.*
31. *ДАХО. – Ф. Р.-2982. – Оп. 4. – Спр. 609. – Арк. 19–22.*
32. *Там само. – Ф. Р.-3069. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 1.*
33. *Там само. – Ф. Р.-2982. – Оп. 2. – Спр. 24.*
34. *ДАХО. – Ф. Р.-2982. – Оп. 4. – Спр. 426. – Арк. 1.*

© **Юрий СКРИПНИЧЕНКО**

## **МЕРЫ НАЦИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ ПО ВОССТАНОВЛЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ХАРЬКОВЩИНЫ КАК ГЛАВНАЯ ПРЕДПОСЫЛКА ДЛЯ ПРИВЛЕЧЕНИЯ МЕСТНОЙ РАБОЧЕЙ СИЛЫ НА ОККУПАЦИОННЫЕ ПРЕДПРИЯТИЯ**

*На основе архивных документов, работ отечественных и зарубежных ученых и малоизвестных воспоминаний очевидцев из опубликованных материалов исследуются меры нацистской Германии, которые были направлены на восстановление экономического потенциала Харьковщины в период гитлеровской оккупации. Особое внимание обращается на обстоятельства, которые повлияли на работы по восстановлению промышленного и сельскохозяйственного потенциала города и области. В статье также анализируются организационные недостатки оккупационной власти по восстановлению производственного потенциала Харьковщины на различные экономические потребности гитлеровской Германии.*

**Ключевые слова:** Вторая мировая война, нацистская Германия, Харьковщина, оккупационный режим, оккупационная администрация, восстановительные работы, рентабельность.

© **Yuriy SKRYPNICHENKO**

## **ACTIVITIES OF NATIONAL GERMANY BY RECONSTRUCTION OF ECONOMIC POTENTIAL OF KHARKIV REGION AS THE BASIC PRINCIPLE OF LOCAL WORKING ATTRACTION ON BUILDING ENTERPRISES**

*On the basis of archival documents, works of domestic and foreign scholars, and little-known memoirs of eyewitnesses from published materials, Nazi Germany's efforts were investigated directed at rebuilding the economic potential of the Kharkiv region during the Nazi occupation. Particular attention is paid to the circumstances that influenced the reconstruction of the industrial and agricultural potential of the city and the region. The article also analyzes the organizational shortcomings of the occupation authorities, concerning the restoration of the industrial potential of the Kharkiv region for the various economic needs of Hitler's Germany.*

**Keywords:** Second World War, Nazi Germany, Kharkiv region, occupation regime, occupation administration, reconstruction, profitability.



## ДО ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

---

---

УДК 069:355(477)“1558/...”

© **Вадим МАШТАЛІР**

### ГЕНЕЗИС ВІЙСЬКОВИХ МУЗЕЇВ ТА АНАЛІЗ ЇХ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ НА ТЕРЕЗАХ СТАНОВЛЕННЯ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

*У статті зроблено спробу проаналізувати розвиток історико-культурної ролі військових музеїв шляхом розгляду їх функціонального призначення в суспільстві та місця в музейній галузі. Показано розвиток військового музейництва на прикладі дослідження процесу становлення, функціонування та примноження внеску в музейну справу військовими музеями, що діяли на території України. Розкрито історичні передумови, які впливали на зародження українських музейних утворень. Проаналізовано діяльність окремих музеїв, їх матеріали і документи, що висвітлювали роботу та заходи щодо поліпшення музейної роботи українських воєнно-історичних установ. Досліджено вплив партійного та державного керівництва на військові музеї стосовно формування цими закладами визначеної ідеології, виховання й культурного забезпечення відвідувачів. Автор розглянув одну з військових традицій армії Російської імперії на прикладі полкових музеїв військових частин, які спочатку мали статус офіцерських бібліотек, а з часом стали невіддільним складником кожної військової частини. Розкрито та проаналізовано військово-музейну мережу України. Подано перелік музейних утворень військово-організаційних структур Збройних сил України з характеристикою основного та науково-допоміжного фондів.*

**Ключові слова:** зброя, експонат, військовий музей, полковий музей, офіцерські бібліотеки, військові традиції, музейна справа.

During the whole period of its existence, mankind has sought to search and storage of material objects expressed the uniqueness and originality of that or another culture. Already at the dawn of its development people began to collect and transmit to posterity the most significant and precious artefacts that were the basis for the continuity of traditions of his people. To ensure the preservation, the identity of these items and their display were created special premises, which later received the name of museums. A special place among them began to take military museums as the keepers of «material» military practice.

The origin of the military museums in Ukraine comes at the beginning of the 20th century, although the collection and storage marks military victory, martial trophies is known already during the Cossack times. At the Zaporozhian Sich Cossack regalia were kept in the Church of St. Mary. During the election of the Cossack chieftain took them out of the military council [1, 4].

Military museum for regular armed forces were of great importance to increase their military traditions. This is due to the fact that in addition to professional military skills of the soldier should have high morale and a serious motivation to participate in combat (operations). The experience of world military history shows the exceptional importance of this factor for the successful conduct of military actions (operations). One of the most important components of the formation of the morale of officers and soldiers is their education on the traditions of a military unit, the kind and type of forces, and the armed forces in general.

The material embodiment of the martial traditions are relics of military units: flags, weapons, uniforms, trophies, etc. And stores these shrines is the military museum or military educational institutions. The study of military traditions was impossible without the knowledge of the history and fighting the way military unit. Information on the history and fighting the way military concentrated in museums military units.

The change of the military organization of the State after the administrative and political divisions in Ukraine led to the increase, and some preemptive cases and loss (destruction) original exhibits, battle relics and military traditions. The above strongly associated with complex and lengthy process of development and the establishment of military museums in Ukraine.

Analysis of research. The problem of the history of the military museums in Ukraine found the coverage of various themes and genre publications. The basic array of works devoted to separate the issues and aspects of the history of military museums, or the activities of individual military-historical museum.

Of the earliest articles are historiographical character, it should be noted the article of P.O. Bobrovskiy and M. Sokolovskiy, S. Gulevich [2; 3, 15–44]. However, these works are devoted to the development of the genre of regimental historical literature in the XVIII – 1st half of the XIX century and indirectly reveal the formation of the military museum on the territory of Ukraine within indicated period. Statistics on the number of regimental seals were saved stories and sights are contained in the preface to bibliographic guide compound of A.I. Grigorovich [4]. About quite

difficult to traverse Ukrainian roots presented in handbook of military units, while there are listed.

Considerable interest also as «Russian disabled», «Scout», «Journal of the Imperial Russian Navy historical society» and others. In the Chronicles of regularly published detailed reports about the celebrations in parts of troops about their anniversaries, jubilees battlefields, regimental seals were saved holidays and other holidays regimental scale. In these same editions published various documents – orders, circulars, etc. Partially documents on the topic of research published in the full collection of laws of the Russian Empire. This is the highest orders to change the seniority date and regimental seals were saved holidays parts army, of regiment ordering regalia, honorable titles, about need for each regiment have its own regimental museum, on the skid has soldiers and officers to the list regiments, etc. [5].

In the same military periodicals published several articles devoted to the museums of particular regiments that are description [6, 441; 7–9]. In them, as a rule, describes the history of the museum, listed the initiators of this event, are some of the interesting exhibits. A detailed description of the museum of the 115th infantry regiment of Wyzemskiy is found in the work of B. B. Gillebrandt [10]. There is you can find information about the composition of the collections and the museum's military structure and ways of exhibiting items. «The browse items of military Antiquities» of M.A. Marx is a single attempt at the moment the discription for regimental museums of Russian army with the presentation of short history and content collection each museum [11]. However, it included descriptions of only eleven museums created in the regements – participants of the Patriotic War of 1812, including the six regiments of the Army Corps – the 11th grenadier of Fanagoriysk, 13th Infantry of Bilozersk, 39th infantry of Tomsk, 65th Infantry of Moscow, 104th Infantry of Ustug and 118th infantry of Shuysk. Furthermore, in the introduction, the author suggested his scheme of systematization of the material in the regiment museum [5]. And again, in these publications are not paid attention to the Ukrainian aspect of military museums, though, on the territory of Ukraine are formed and deploy units which had Ukrainian origin, regiments of the Russian Empire, which consisted of their own military museums and staffed with predominantly Ukrainians.

The most notable scientific work, which is dedicated to the history of military units museums is scientific work Spiridonova T.M. [12]. The article describe in detail the question of formation and development, the organization and functioning of the museums of military units of the Russian army in the XIX – beginning of XX century. Provides a timeline of their development, are the time and the circumstances of the establishment of the first regimental museum. However, this research is built mainly on materials museums of regiments Leib-guard Preobrazhensky, Leib-guards Semenovskyy guards, Leib-guards Finland.

Soviet researchers of the topic almost not paid attention. You can name a few works in which violate any aspects related to the study of military museums. It is, above all, the work of a great specialist in the history of the museum development of the USSR

Razgon A.M. [13, 118–203], which was then in the form of a separate chapter in his doctoral dissertation.

In 2007, a short inscription of the development of military museums in Ukraine made a doctor of historical sciences V.V. Karpov in the introduction to his book «Museology in the armed forces of Ukraine (1996–2006)» [1, 4].

The above indicates that the generalized complex scientific work concerning the development of military museums in Ukraine has not ukrainian historiography.

The purpose of the article – the lighting conditions the birth process of military trophies keepers, their subsequent functional purpose as museums of military units extending their gains and further development of military museums, that were the Ukrainian land from Cossack times to modern operating in Ukraine military museums.

Military museums first performed the utilitarian function – they served only the storage location and show how local and trophy weapons. It should be noted that this term appeared only in the XX century. It identified military museum as institution culture, in the subordination of the military departments, which carry out acquisition, registration, storage, study and popularization of historical items associated with the development of the armed forces [14, 76–79]. In this way, the organs of military administration and state authorities sought to demonstrate their military power and success in ensuring the safety of the State. It is appropriate to recall the established in the 16th century «Weapon House» in the Moscow Kremlin, which served as a prototype of the first military museum and exhibit, which were presented to the Livonian weapon brought to Moscow after the capture of Livonia by the troops of Ivan Grozny in a 1558 [15].

In the XVIII century the military museums have begun to acquire the status of specific socio-cultural institutions, that was the consequence of a major transformation of the military organization, performed by Peter I. In this period, State authorities gives military museums a significant role in addressing the national goal is strengthening military power formed by the Russian Empire. A large museum complex, which was supposed to collect and store artillery, models and drawings of ships, flag and awards, have become centers of education love of military history, respect to the martial traditions of the army and navy. Created stores in Petropavlovsk's fortress in 1703, and modeling cam in 1709, which later were converted in accordance with the military historical museum of artillery, engineers and Signal Corps and the Central Naval museum is the oldest museums of the Russian Federation [14, 76–79].

Thus, the utilitarian function of the military museums, which consisted in collecting and storing objects of military history, added the educational function that has kept its relevance to the present day.

The rapid development of military science in the second half of the 19th century contributed to the emergence of other important functions of the military museums. It was to promote military-technical knowledge, which, according to the creators, was supposed to be built on the basis of the museum's specifics. Example, the Artillery Museum was supposed to contribute to the dissemination of knowledge in the field artillery. Naval museum – in the field of Marine science, Surgery is the field of medicine.

On the eve of the events that took place in October 1917 year, military museum network of the Russian Empire numbered 15 military museums and about 280 museums of military units and military educational institutions.

The first regimental museums, as well as officer's library were created by cash officers and fellow soldiers. Their further development required an appropriate legal base. In the order to the military agency № 279 dated September 15, 1884 year on putting into effect the regulations on commissioned meeting in some parts of the forces not specifically mentioned on the regimental museums [16, 93–104].

On the pages of military press was broad discussion about installation of regimental museums. The authors of the publications – B.V. Adamovych and A.E. fon-Ozarovskij, S.V. Tomilin, A.I. Grigorovich and others, shared experience of organization of regimental museums, raise issues and proposed solutions, gave out manuals with recommendations on arrangement of museums [17–20].

Until the beginning of XX century in military meetings most of the military units of the Russian army officers in close cooperation with libraries, acted regiment museums, served as the most important means for educating youth on a glorious martial traditions of the older generations.

Imperial Russian Military History Society and its Moscow, Kiev, Odessa and Finland branches united people directly working in the field of military history or contributed to the expansion of military-historical knowledge and the organization of archival affairs. Assistance in the creation of regimental museums was provided by the special department of the society «The section of regimental and shipyard stories». In addition, the company contributed to the conservation, restoration and construction of military monuments, the production of military-archaeological excavations and trips to battlefields. In accordance with the Charter of the Society, its field offices helped historians in writing military history works, creating reference bureaus, museums of military antiquity, libraries, publishing military history works, and so on.

Subsequently, the necessity of holding a congress of representatives of regimental museums for the development of uniform normative documents, exchange of experience of museum work appeared. On the initiative of the Moscow Department of the Imperial Russian Military History Society in the Moscow Military District on 20 April 1913 the first congress of heads of regimental museums took place.

At the «museum» congress representatives from almost all museums of military units and military educational institutions in the number of 53 people arrived. The work of the Congress was organized in 7 sections. As a result of the work of the congress, the Regulations on military museums and historical commissions, which collect materials for the history of the military unit, were adopted. The Regulation added the structure of the museum, that is, the description of the group (divisions), of which should consist of regimental museums. Group IX was called «Library».

It was asked to include: «1. Stories of the sovereigns. 2. The resume of the chefs. 3. Chronicles, Stories and Sights of the military unit. 4. The same, only other military units. 5. Officers work of the military unit. 6. Printed patronizing of the regiment.



7. Collections of regimental, company and other military unit of the song. 8. Statutes and Regulations. 9. Cutting from newspapers and magazines. 10. Catalogs and description of museums and libraries» [22, 21].

Thus, by the beginning of the XX century, almost all military units had their own museums, which were under the watchful eye of their leaders and were the key to the moral strength of the troops. Museums have become an integral part of the regiments and one of the military traditions of the army. The archival materials stored in officer libraries provided great help in their creation.

Officers who had a high level of education and culture were not professional museum workers, in real life turned out to be excellent «museum workers». They were led by officers-librarians or custodians of museums. Officer's libraries and regimental museums became the first step from which the writing of regimental stories began. A visit to the military units of the Russian emperors, the highest figures, the military ministers, the entry into service of young officers and lower ranks, as a rule, began with visiting museums.

And B.V. Adamovich was right when he made an admission record in his book: «Great Respected Constantine Adamovich from his companion to the establishment of the Military Historical Society. Believe us that we love the past of our regiments. B. Adamovich 5.VII.08 Kiev» [16, 93–104].

One of the main ideas of the research is the idea of the exceptional role of the commissioned Assembly in forming a Museum of military units. Not questioning this conclusion, we consider it necessary to elaborate on the historical and commemorative role of regimental churches. The last to the parts of the museums, and often after that, played the role of the memorial complexes in honor of events of regimental history, duplicating the functions of the regimental museums [5].

The October revolution of 1917 was a turning point in the history of the military museums. Once in power the Bolsheviks significant country to build the world's first Socialist state. One of the priority tasks of the Government of the young Soviet Republic has seen in its workers essence of events occurring, nurturing person on the principally new ideological installations. Among the means of achievement goals see rich collection, accumulated in the museums of Imperial Russia.

Creating a new military museum network, the Soviet authorities wish to see her not only a means of patriotic and military-technical propaganda, as well as a powerful lever to ideological impact on the consciousness of the people. Given the impact of the proposed creation of the people sustained awareness regarding the benefits of Marxist-Leninist theory and socialism as its implementation in practice. For the purposes, in the 20–30 years of stateside military museums included the posts of Commissioners [23]. Subsequently, the position that the activities of museums of the armed forces of the USSR is part of the ideological work of the CPSU in the army and the Navy, was in legal documents that regulate the activity of the military museum network. A solid ideological pressure from the party and Government to seriously impact on the content of all areas of the work of the military museums in the Soviet period.

Thus, in the period from 1918 to 1941 years passed the process of reorganizing military-museum network, the main purpose of which was to create such a structure, which would be able to effectively solve put before her party and State leadership tasks in the field of ideology, education and cultural provision. Simultaneous reform involved both elimination and the creation of new museums. Among the museums that have ceased to exist in the mentioned period, enter such famous museums, as the military-educational Museum, Іntendantskij Museum, Suvorivskij Museum, military-historical Museum and others. Among the new and open museums include the Museum of the Red Army and Navy in Moscow, which became later the main military museum networks, Museum of military vehicles, military-economic Museum. Just on the eve of the Great Patriotic War 1941–1945 years in the USSR, there were 7 major military museums [14, 76–79].

One of the new socio-political functions of military museums in the period from 1941 to 1991 years became a feature of creating new military traditions. The Artillery Museum offered as perpetuating the feats of individual artillery reward their special award Board, which is attached to the table. The Central Naval Museum was the initiator of the tradition of visiting each crew based in the city of Leningrad battle ship before leaving to sea, the Cruiser Aurora, where personnel took part in tours of the ship and there gave oath of honor save and continue fighting traditions of the veterans of war and revolution.

In the Soviet period there was a significant quantitative growth of the military museums. As of December 1, 1991, the armed forces of the USSR, there were 42 military museums (including the Central museums, museums of types and services, museums military districts, museums groups of troops and Navy Museum), as well as about 700 museums (the rooms of military glory or history) military units. In public accounting and data storage in military museums were nearly 5 million historical objects, artifacts and monuments [24].

It should be noted that the function of the Soviet military museums to create new traditions had to complete denial of traditions, created a military museum network of the Russian Empire. On the contrary, with the old traditions were taken all the best that could contribute to the education of soldiers in the army and Navy, as well as the population of the country, and brought in modern conditions. You can talk about inheritance in the practice of creating and using tradition in the work of the military museums [14, 76–79].

The end of 80-s – beginning of 90-ies of the XX century were marked by the tumultuous process that took place in national history. They included a further rejection of communist ideology as dominant in society, the collapse of Soviet statehood, the disintegration of the Soviet State, the transition to market relations, democratization, the establishment in the post-Soviet space the new State formations. These processes are influenced of the military museums. In this period the tendency of weakening the ideological and educational functions of military museums, which was connected with the refusal of the State from the status of ideological «Guide» and the rethinking of

events of the Soviet period. Military museums have been forced to go down to the ordinary conservators of historical relics and collections, which caused a drastic decrease in performance with the visitors.

In the 90-ies of the last century in terms of the ideological vacuum, the absence of clear approaches to the historical past and relevant State support socio-political role of the military museums has been reduced virtually to zero. It was in that museum guide with the goal of the elementary survival has been to give a portion of their exhibit space rented to private companies and organizations [14, 76–79].

Modern Ukrainian authorities and military authorities need to revive the status of a military museum as an institution of ideological influence (which means, first of all, the involvement of people in the ideas of state patriotism) and the upbringing of the population in a spirit of respect for Ukrainian military history, the best traditions of its Armed Forces.

Today, the military museum network includes the national military-historical Museum of Ukraine with its six branches and 56 Museum, 25 of them museums and 31 rooms of military glory of military units.

In accordance with the Charter of the national military historical Museum of Ukraine, the main purpose of the planning objectives of the Museum is the formation of the high morale of the personnel of the armed forces and citizens of Ukraine, education in the sense of personal responsibility for protection of the fatherland to ensure national and international security.

The national military historical Museum of Ukraine as the main scientific-methodical Center among military museums (Museum formations) of the armed forces of Ukraine, organizes the work of gathering, processing and analysis of statistical indicators of Museum entities The Armed Forces of Ukraine. This allows to observe the dynamics of changes in the system of work of the military museums (museum formations) and coordinate their activities.

The National Military History Museum of Ukraine (NMHMU) has six branches, in particular: the Museum of Strategic Missile Forces (Pervomaysk); Volynsky Regional Museum of Ukrainian Army and Military Equipment (Lutsk); Museum «Heroes of the Dnieper» (Ivano-Frankivsk); Memorial complex «In Memory of Heroes of Kruty» (village Pamyatne, Borznyiysky district, Chernihiv region); Museum of the Air Forces (Vinnitsa); Central Naval Museum of Ukraine (Odessa).

In connection with the annexation of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, a branch of the National Military History Museum of Ukraine – the Central Naval Museum of Ukraine was relocated to the city of Odessa.

As of the end of 2014, the total number of NMHMU museum funds and branches is: 104,504 units, of which 91,357 units of the fixed fund, 12,453 – the scientific support fund. The dynamics of the replenishment of the museum funds of NMHMU is presented in fig. 1.

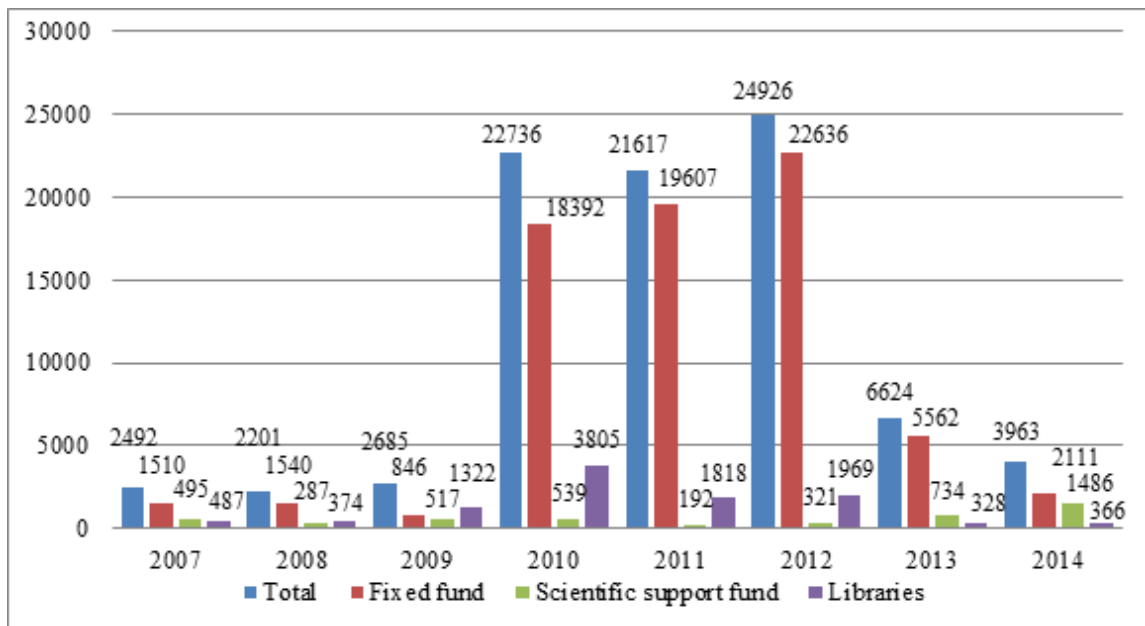


Fig. 1. The number of revenues to museum funds over the years

The quantitative composition of museum funds in the branches of the NMHMU is:  
 The Museum of Strategic Missile Forces (Pervomaysk) is 38,099 units (36,46 %).  
 The Central Naval Museum of Ukraine (Sevastopol) is 6949 units (6,65 %).  
 Museum «Heroes of the Dnieper» (Ivano-Frankivsk) – 4,699 units (4,50 %).  
 Museum of Air Forces (Vinnytsya) – 1633 units (1,56 %).

Volynsky Regional Museum of the Ukrainian Army and Military Equipment (Lutsk) – 620 units (0,59 %).

The memorial complex «In Memory of Heroes of Kruty» – 496 units (0,47 %).

The Central Naval Museum of Ukraine (Odessa) – 20 units (0,02 %).

The NMHMU (Kyiv) holds 49,75 % of the total number of museum funds (see fig. 2).

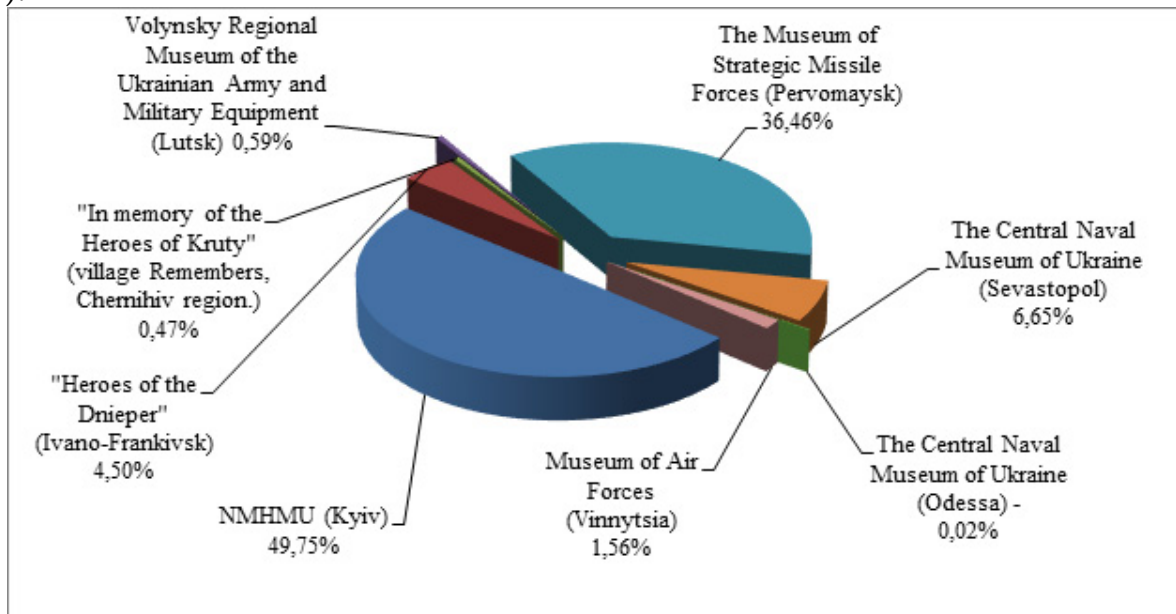


Fig. 2. Quantitative percentage of museum funds and its affiliates of NMHMU as of 01.01.2015

The military-organizational structures in its subordination include 25 museums and 31 rooms of military glory (history) of the military unit (see table), of which:

The Ground Forces of the Armed Forces of Ukraine – 25 museum formations, of which 13 are museums and 12 rooms of military glory (4776 items of the main fund, 5666 items of the scientific support fund).

Air Forces of the Armed Forces of Ukraine – 19 museum formations, among them 2 museums and 17 rooms of military glory (4175 items of the main fund, 1218 items of scientific support fund).

The Main Directorate of Communications and Information Systems of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine has 2 museums (767 items of the main fund, 148 items of the scientific support fund).

The main department of moral and psychological support of the Armed Forces of Ukraine – 4 museums (8557 items of the main fund, 4218 objects of the scientific support fund).

Armor of the Armed Forces of Ukraine – 2 museums (93 items of the main fund, 152 items of the scientific support fund).

The Main Department of Operational Support of the Armed Forces of Ukraine – 1 military battle room (40 items of fixed assets).

Zhytomyr military Institute named after S.P. Korolev – 1 museum (2860 items of the main fund).

Museum of the Main Directorate of Intelligence of the Ministry of Defense of Ukraine – 1 museum.

Cabinet of History of the Main Military Medical Clinical Center – 1 cabinet of history (602 items of the main fund, 138 items of the scientific and support fund).

Table

**LIST OF MILITARY MUSEUMS**  
military-organizational structures of the Armed Forces of Ukraine

№	<b>The name of the museum, the rooms of the military (labor) glory</b>	<b>Total number of basic and research auxiliary funds as of 01.01.2015</b>
<b>Military Museums of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine</b>		
1	Museum of military glory military unit A0409	375
2	Museum of military glory military unit A3091	906
3	Museum of military glory military unit A2167	605
4	Museum of military glory military unit A1815	13
5	Museum of military glory military unit A1671	831
6	Museum of military glory military unit A1556	600



№	The name of the museum, the rooms of the military (labor) glory	Total number of basic and research auxiliary funds as of 01.01.2015
7	Museum of military glory military unit A2331	190
8	Museum of military glory military unit A3283	287
9	Museum of military glory military unit A4239	201
10	Museum of military glory military unit A0665	384
11	Museum of the History of the Military Academy (Odessa)	1808
12	Museum of the National Academy of Land Forces named after hetman Petro Sagaidachny	2850
13	Museum of Battle Glory of the Institute of Tank Troops of the Verkhovna Rada of Ukraine, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»	719
<b>Military Museums of the Air Forces of the Armed Forces of Ukraine</b>		
14	Museum of Kharkiv National Air Force University named after I. Kozhedub	1023
15	Museum of military glory military unit A0704	1747
<b>Military Museums of the Main Directorate of Communication and Information Systems General Staff of the Armed Forces of Ukraine</b>		
16	Museum of the Military Institute of Telecommunications and Information named after Heroes of the Krut	457
17	Museum of Signal Troops (Poltava)	310
<b>Military Museums of the Main Directorate of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of Ukraine</b>		
18	People's Museum of Military Glory named after. M.O. Shchorsa	26
19	Museum of Military Glory of the Gomel Guards Order of the Patriotic War and the 1 degree of aviation corp	54
20	Museum 58 Officers' House	4950
21	Military History Museum 59 Officers' Houses	3445
<b>Military Museums Armament of the Armed Forces of Ukraine</b>		
22	Museum of the military unit A2920	73
23	Museum of the military unit A1352	20
<b>Military Museum of the Zhytomyr Military Institute named after S.P. Korolev</b>		
24	People's Museum of Military Glory of Zhytomyr Military Institute named after S.P. Korolev	2860
<b>Museum of the Main Directorate of Intelligence of the Ministry of Defense of Ukraine</b>		
25	Museum of the Main Directorate of Intelligence of the Ministry of Defense of Ukraine	–
<b>Rooms of Military Glory of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine</b>		
1	Room of military glory military unit A1735	33
2	Room of military glory military unit A0998	43

№	The name of the museum, the rooms of the military (labor) glory	Total number of basic and research auxiliary funds as of 01.01.2015
3	Room of military glory military unit A1769	32
4	Room of military glory military unit A1671	80
5	Room of military glory military unit A3817	2
6	Room of military glory military unit A0563	8
7	Room of military glory military unit A1546	56
8	Room of military glory military unit A1604	184
9	Room of military glory military unit A1405	35
10	Room of military glory military unit A0553	75
11	Room of military glory military unit A0508	15
12	Room of military glory military unit A2042	10
<b>Rooms of military glory of the Air Forces of the Armed Forces of Ukraine</b>		
13	Room of military glory military unit A2656	179
14	Room of military glory military unit A1620	100
15	Room of military glory military unit A2800	64
16	Room of military glory military unit A2171	69
17	Room of military glory military unit A2183	55
18	Room of military glory military unit A4465	94
19	Room of military glory military unit A0800	58
20	Room of military glory military unit A1215	98
21	Room of military glory military unit A1356	124
22	Room of military glory military unit A1451	139
23	Room of military glory military unit A4608	71
24	Room of military glory military unit A2860	46
25	Room of military glory military unit A2673	1372
26	Room of military glory military unit A4623	19
27	Room of military glory military unit A0780	19
28	Room of military glory military unit A4324	19
29	Room of military glory military unit A1880	97
<b>Rooms of Military Glory Main Department of Operational Support The Armed Forces of Ukraine</b>		
30	Room of military glory military unit A3817	40
<b>Cabinet of History of the Main Military Medical Clinical Center</b>		
31	1 Cabinet (history of military medicine)	740

Today, the teams of the mentioned museum formations are working hard to implement their functions in society.

Thus, Ukraine has formed its own military museum network with great historical past. Current military-historical Museum of Ukraine is a fact of the historical and cultural heritage of the martial traditions of the Ukrainian troops and became an important factor moral and psychological support of activity of troops (forces), raising the combat readiness of the personnel, solving humanitarian development in the armed forces of Ukraine.

Today, the military museums are centers of the courage and bravery of the Ukrainian soldiers, with worthy multipliers Ukrainian martial traditions. Together with the education and science that are related to the communications, military museums are carriers not only ideas about the military's past, but also the projection of the future of the national State.

So, immersion in a page not a fake military history – this is a kind of strengthening of the powerful foundations of Ukrainianness and the prerequisite for the extremely important social consolidation nowadays.

*Джерела та література:*

1. Карпов В.В. *Музейна справа у Збройних Силах України (1996–2006)*. – К., 2007. – 96 с.
2. Бобровский П.О. *Истории полков русской армии // Русский инвалид*. – 1901. – № 84.
3. Соколовский М., Гулевич С. *Полковая история в её постепенном развитии // Военно-исторический сборник*. – 1912. – № 1. – С. 15–44.
4. Григорович А.И. *Перечень историй и памятков войсковых частей*. – СПб., 1913.
5. Хохлов Илья Владимирович / *Исторические традиции гренадерских и пехотных полков русской армии: опыт изучения и сохранения (1874–1918 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02*. – Великий Новгород, 2006. – 258 с.
6. *Музей Апшеронского полка // Разведчик*. – 1903. – № 655. – С. 441.
7. *Полковой музей // Русский инвалид*. – 1901. – № 234.
8. *Полковой музей Тамбовского пехотного полка // Русский инвалид*. – 1901. – № 240.
9. *Суворовец, Полковой музей фа, нагорийцев // Русский инвалид*. – 1913. – № 94.
10. Гиллебрандт Б.Ф. *Путеводитель по музею 115-го пехотного Вяземского полка*. – Рига, 1913.
11. Маркс Н. *Обозрение предметов военной старины. Отдел I. Музеи войсковых частей*. – Выпуск I. – М., 1912.
12. Спиридонова Т.П. *Музеи войсковых частей в дореволюционной России (Становление и историко-культурное значение)*. Ди... канд. ист. наук. – М., 2005.
13. *Очерк истории военных музеев в России (1861–1917 гг.) // Вопросы истории музейного дела в СССР. Труды НИИ музееведения*. – Вып. 7. – М., 1962. – С. 118–203.
14. Андрей Кузнецов. *Отечественные военные музеи и их роль в жизни общества / [Кузнецов Андрей // Власть*. – 2018. – С. 76–79.
15. *Полное собрание русских летописей: в 38 т*. – СПб., 1913. – Т. 13. – С. 330.

16. Панченко А.М. Полковые музеи русской армии: от офицерских библиотек к библиотекам музеїв / А.М. Панченко // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. – 2014. – № 2 (14). – С. 93–104.
17. Адамович Б.В. Полковые музеи // Русский инвалид. – 1900. – № 255.
18. Озаровский фон А.Э. Еще о полковых музеях и архивах // Русский инвалид. – 1901. – № 231.
19. Томилин С.В. Собрание полковой старины // Русский инвалид. – 1901. – № 272.
20. Григорович А.И. Пособие для составления полковых историй и устройства музеев. – СПб., 1906. – 156 с.
21. Военно-исторические общества // Военная энциклопедия. – СПб., 1911. – Т. 6. – С. 512.
22. Съезд хранителей полковых музеев частей войск Московского военного округа. – СПб., 1913. – С. 21.
23. Сборник приказов РВС Республики 1921 г. Ч. 1. – М., 1922. – Т. 9. – С. 401.
24. Научный архив Центрального музея Вооруженных Сил. – Оп. 8. – Д. 2. – Л. 51.

© **Вадим МАШТАЛИР**

## **ГЕНЕЗИС ВОЕННЫХ МУЗЕЕВ И АНАЛИЗ ИХ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ НА ВЕСАХ СТАНОВЛЕНИЯ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА В УКРАИНЕ**

*В статье представлена попытка анализа развития историко-культурной роли военных музеев путем рассмотрения их функционального назначения в обществе и места в музейном деле. Показано развитие военного музееведения на примере исследования процесса становления, функционирования и приумножения вклада в музейное дело военными музеями, которые действовали на территории Украины. Освещены исторические предпосылки, которые влияли на зарождение украинских музейных образований. Проанализирована деятельность отдельных музеев, их материалы и документы, освещавшие работу и мероприятия по улучшению музейной работы украинских военно-исторических учреждений. Исследовано влияние партийным и государственным руководством на военные музеи по формированию ими определенной идеологии, воспитания и культурного обеспечения посетителей. Автором рассмотрена одна из военных традиций армии Российской империи на примере существования в воинских частях полковых музеев, которые вначале использовались как офицерские библиотеки, а со временем стали неотъемлемой частью каждой воинской части. Раскрыто и проанализировано существующую военно-музейную сеть Украины. Представлен перечень действующих музейных образований военно-организационных структур Вооруженных сил Украины с характеристикой основного и научно-вспомогательного фондов.*

**Ключевые слова:** оружие, экспонат, военный музей, полковой музей, офицерские библиотеки, военные традиции, музейное дело.

© *Vadym MASHTALIR*

## THE GENESIS OF THE MILITARY MUSEUMS AND THE ANALYSIS OF THEIR FUNCTIONAL PURPOSE ON THE SCALES FORMATION MUSEUMS IN UKRAINE

*The article presents an attempt to analyze the development of the historical and cultural role of military museums by consideration of their functional purpose in the society and space in the Museum field. Shows the development of the military museums on the example of the study of the process of formation, functioning and bring deposit in Museum dealing with military museums, formed on the territory of Ukraine.*

*The paper considers the historical prerequisites that influenced the birth of the Ukrainian Museum activity. Analyzed formations. individual museums, their materials and documents that covered work and activities on the improvement of the Museum's work of Ukrainian military-historical institutions. The influence of party and State leadership at the military museum in relation to the formation of them defined ideology, education and cultural provision.*

*The author considered one of the military traditions of the army of the Russian Empire for example in military units regimental seals were saved museums that initial origin had as officers of the library, and eventually became an integral part of every military unit. Revealed and analyzed the existing military-museum network in Ukraine. Presents a list of the existing Museum structures of military organizational structures of the armed forces of Ukraine with the characteristic of the basic and auxiliary funds.*

*Found that analysis of historical material from military museums shows considerable interest to researchers on military history and the theory of military museums in Ukraine, functioning military museum as the patriotic Institute, the account of his activities to the needs of the army and forming their own traditions of military units. Presents facts which confirm that in recent decades with the beginning of the publication of archival documents on banned or rigged pages of Ukrainian history, appeared the possibility of unbiased coverage of military events and processes in particular in military museums.*

**Keywords:** *weapons, exhibit, military museum, regimental Museum, officer's libraries, military traditions, and museology.*



## МУЗЕЙНА КОМУНІКАЦІЯ

---

---

УДК 069.9:355.4(477.6) "2014/2018"+069:316.77

© Олександр ОЧЕРЕТЯНИЙ

### МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «УКРАЇНСЬКИЙ СХІД» ЯК МАЙДАНЧИК ДЛЯ КОМУНІКАЦІЙ У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

*Розглянуто комунікативну діяльність співробітників Національного музею історії України у Другій світовій війні, пов'язану з виставковим проектом «Український Схід». Проведено аналіз контактних зв'язків музею, що стали можливими в процесі дослідження та експозиційного висвітлення подій Революції Гідності та війни на Донбасі.*

**Ключові слова:** *війна на Донбасі, Революція Гідності, Операція об'єднаних сил, антитерористична операція, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейна комунікація, відвідувачі.*

Уже понад чотири роки Україна змушена вести збройну боротьбу, відстоюючи проєвропейський вибір своїх громадян, а також цілісність і недоторканність власних територій. У зв'язку з цим для музейних працівників постало важливе завдання – збирати матеріали про Революцію Гідності, окупацію Криму, події на Сході та вдало представляти їх відвідувачам. Тривалий час «больовою точкою» українського націєтворення була боротьба навколо історичної платформи інтеграції української політичної нації [1, 142]. Зрештою, у 2011 р. Юрій Шаповал, на той час – завідувач відділу етнополітології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, констатував: «Ми не маємо гідної політики історичної пам'яті в нашій державі. Це є дуже серйозна і важлива річ» [2, 8]. Тому ще під час Революції Гідності співробітники Національного музею історії України у Другій світовій війні почали збирати артефакти та інформації про важливі віхи сучасної історії України. З початком війни на Сході України та запровадженням антитерористичної операції цей процес було продовжено,

і фондозбірня музею поповнилася речами, що висвітлюють бої та долі їх учасників. Це фото, однострої, військово спорядження, обереги, документи, особисті речі учасників, залишки зброї та військової техніки. З часом зібрані предмети експонувалися на виставкових проектах та виставках, що діяли в Меморіалі, остання з яких була відкрита 8 травня 2018 р. під назвою «На лінії вогню» і є складовою частиною виставкового проекту «Український Схід» [3]. Пропонована стаття має на меті розкрити процеси налагодження музейних комунікативних зв'язків, набутих під час формування проекту та в процесі його довготривалої дії. Актуальність праці полягає в ознайомленні музейників та всіх причетних до національно-патріотичного виховання з досвідом науковців Меморіалу.

Серед перших експонатів, що в зв'язку із зазначеними подіями поповнили фондозбірню музею, були зібрані на території Меморіалу предмети, які використовували так звані «тітушки» (прихильники антимайдану) під час Революції Гідності. З-поміж них – знайдені співробітниками музею палиці, щити та кулемет станкової системи Максима («максим») [4]. Цю вогнепальну зброю передали до Печерського РУ ГУМВС у м. Києві, а згодом, 6 серпня 2014 р., її повернули на довічне зберігання в Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Одночасно співробітники музею налагодили співпрацю з представниками 8-ї сотні Самооборони Майдану. Більшість її складу – учасники бойових дій на території Афганістану впродовж 1979–1989 рр. Деякі з них комунікували з музейниками з часів формування експозиції «На чужих війнах», зокрема сотник Олег Міхнюк. Пізніше він став добровольцем 24-го батальйону територіальної оборони «Айдар» (згодом – 24-й окремих штурмовий батальйон «Айдар» ЗСУ). Загинув 20 серпня 2014 р. За кілька днів по тому за сприяння Української Спільки ветеранів Афганістану до музею було передано польову куртку, в яку він був одягнений у своєму останньому бою [5]. Вона – один із перших предметів, пов'язаних із темою сучасної війни, що з'явився у фондах Меморіалу.

У листопаді 2014 р. науковці музею встановили зв'язок із бійцями 11-го окремого мотопіхотного батальйону «Київська Русь» (колишній 11-й батальйон територіальної оборони «Київська Русь»). Співпраця увінчалася позитивними результатами, музей отримав багатогранний комплекс матеріалів батальйону, серед яких речі першого та другого командирів – Олександра Гуменюка та Олексія Савича.

Подальше налагодження комунікацій із потенційними фондоутворювачами музейники продовжили у тісній співпраці з військовими, органами державної влади, громадськими організаціями, волонтерами та представниками засобів масової інформації (ЗМІ). Серед останніх варто виокремити журналістів «24 каналу» Володимира Рунця та Олексія Годзенка, спеціального кореспондента Центрального друкованого органу Міністерства оборони України «Народна армія» Тараса Греня, представників команди Телевізійної служби новин на каналі «1+1», зокрема Наталю Нагорну, Андрія Цаплієнка, Євгенію Цветанську, Олександра Загородного, Руслана Ярмолюка, Аллу Хоцянівську, Олександра Мотор-

ного, Ганну Боку та телеведучу Лідію Таран. На основі артефактів, які вони зібрали під час відряджень у зону бойових дій на Сході України, у музеї створено виставку «Війна очима ТСН».

Варто наголосити, що від моменту розміщення в експозиції артефактів, пов'язаних із зазначеною темою, виставка почала працювати на власне розширення. Учасники сучасної війни, перебуваючи в музеї і усвідомлюючи важливість проекту, дбають про його поповнення. Одним із перших долучився до цієї справи командир роти 11-го окремого мотопіхотного батальйону «Київська Русь» Станіслав Малець, який як прикордонник отримав бойовий досвід під час війни на території Афганістану. Станіслав Дмитрович викладав школярам курс «Захист Вітчизни» й одночасно очолював створений ним військово-патріотичний клуб «Прикордонник», що здійснював пошукову діяльність. Пізніше не лише передав свої матеріали, а й допоміг музейникам налагодити комунікацію з багатьма учасниками війни на Сході України.

Уже в 2014 р. музей представив до уваги відвідувачів експозити, що розповідають про Революцію Гідності, окупацію Криму та війну на Донбасі. Уперше їх розмістили у просторі виставки «Апокаліпсис ХХ століття. Світові війни», присвяченої одразу трьом війнам – до 100-річчя від початку Першої світової, 75-річчя від початку Другої світової і, зрештою, подіям сьогоднішнього дня на Сході та Півдні України. Суть виставки влучно прокоментував міністр культури України Євген Нищук: «Ця виставка – це момент упередження. Кожен, хто прийде сюди, зможе подивитися й усвідомити, що питання чергової Світової війни нині відкрите. І саме Україна стала її потенційним плацдармом. Введення санкцій не зупинять агресора, проти якого разом ми маємо постати стіною, щоб не довелося потім розвішувати у музеях фотографії Третьої світової війни» [6]. Така подача експозитів сучасної війни саме в купі з матеріалами щодо двох світових воєн була надзвичайно актуальною. Це мало привернути увагу як українців, так і усієї світової спільноти до можливих наслідків конфлікту на теренах України. Музей став одним із комунікативних майданчиків для обговорення проблеми на міжнародній арені.

З цією метою колектив Меморіалу спільно з Міністерством закордонних справ України та громадською організацією «Міжнародна ініціатива з підтримки України» підготував виставковий проект «Україна: 2014–2016. Війна і Мир». Він має донести до європейської спільноти інформацію про події в Україні, які відбулися під час Революції Гідності та у постмайданівський період і змінили хід історії не лише нашої держави. Проект було презентовано в деяких європейських державах, зокрема Фінляндії, Естонії, Франції та Німеччині.

У липні 2014 р., Міністерство оборони України та Служба безпеки України передали до фондозбірні музею російську важку зброю та техніку, захоплену українськими воїнами в районі Добропілля, Луганська, Слов'янська та Дебальцевого. Вона стала речовим доказом агресії Російської Федерації, яка своїм військовим втручанням, організацією та керівництвом незаконними збройними

формуваннями так званих Донецької та Луганської народних республік розв'язала бойові дії на Сході України. Тоді ж на території Меморіалу діяла виставка, на якій співробітники названих силових структур продемонстрували запрошеним дипломатам, акредитованим в Україні, зброю та документи, що свідчать про російське походження озброєння та вояків, які воюють на боці терористів на Сході України [7]. Комунікативний процес музею із силовиками триває, і результатом спільної діяльності є низка проектів, присвячених військовим подіям на Сході.

Плідна музейна комунікація з відомими фоторепортерами, журналістами та волонтерами – Єфремом Лукацьким, Максимом Дондюком, Сергієм Лойком, Ігорем Волосянкіним і Павлом Нетьосовим вилася у фотовиставку «Україна. Шлях до свободи». З листопада 2014 р. до березня 2015 р. на ній експонувалися 137 фотографій зі збереженими авторськими назвами та коментарями. Мета виставки – об'єднати суспільство навколо ідеї боротьби за свободу та незалежність України. Музейники й далі співпрацюють із тими, хто, ризикуючи власним життям, закарбував війну в кадрі. Так, з вересня 2015 р. до січня 2016 р. у музеї функціонувала фотовиставка «Аеропорт крізь об'єктив Сергія Лойка». Автор світлин – знаний у всьому світі журналіст, перекладач, письменник, фотограф. Як кореспондент газети «Лос-Анджелес Таймс» (США) не раз бував у районах воєнно-політичних конфліктів, зокрема чотири доби провів у Донецькому аеропорту під час його оборони. Цей період відбився не лише у зроблених там світлинах, а й у документальній праці «АД 242. Історія мужності, братерства та самопожертви» та художньому романі «Аеропорт». Схожа фотовиставка відбувалася в серпні – вересні 2017 р. Її назва – «Олександр Клименко. З фронтового альбому». Автор – учасник Революції Гідності, відомий фотокореспондент газети «Голос України», який побував у ряді «гарячих точок». Мету виставки чітко висловив сам Олександр Клименко: «У ці хвилини на Сході... гинуть люди моєї країни. Я хочу, щоб ви про це знали. Саме тому я їжджу на війну, намагаюся своїми знімками донести до людей те, що там відбувається, і показати героїзм простих українців, які відстоюють незалежність своєї держави, а можливо, і свободу Європи. Я не солдат, а всього лиш фотожурналіст» [8]. Як бачимо, проект є досить вагомим не лише для українців, а й для усїєї європейської спільноти. Безумовно, ця виставка поліпшила комунікативну функцію Меморіалу з іноземними відвідувачами. Варто зазначити, що рельєфно роботу науковців музею з військовими кореспондентами також відобразила вже згадана вище виставка «Війна очима ТСН».

Збір матеріалів про сучасну війну в Україні співробітники музею здійснювали, працюючи над темою Другої світової війни. У 2012 р. у Меморіалі було започатковано науково-гуманітарний проект «Родинна пам'ять про війну». У рамках відзначення 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни в музеї було проведено підсумкову виставку «Родинна пам'ять про війну: Збережено». Її епілогом стали реліквійно-образні композиції «День Перемоги» та «Кіборги», розміщені в увідному залі музею.

Перша – переносила відвідувача у травень 1945 р., коли весь світ святкував Перемогу над нацизмом, а друга – була присвячена синам, внукам і правнукам учасників минулої війни, які нині захищають українську землю. Отже, у просторі однієї виставки поєдналися матеріали воїнів з однієї родини, які брали участь у бойових діях із проміжком у понад сімдесят років. В експозиції було представлено матеріали учасника Другої світової війни Івана Залужного, а також його онука Івана Гутніка-Залужного, який загинув у 2014 р. Іван Оникійович у 2015 р. відвідав Меморіал, де на підтримку пам'ятних заходів узяв участь в ініційованій соціальной кампанії ветеранів Червоної армії та Української повстанської армії. В її рамках він, колишній радянський офіцер, потиснув руку колишньому стрільцеві УПА Степану Петрашу, що стало нагадуванням нинішнім українцям про те, що перемога над нацизмом є спільною для всіх частин України. Цей момент був зафіксований згаданим фотокором Олександром Клименком. Знімок став складовою частиною соціальной реклами, ініційованої Українським інститутом національної пам'яті спільно з Міністерством інформаційної політики, з якими музей має добре налагоджений комунікативний процес, зокрема й навколо виставкових проєктів, пов'язаних із війною на Сході України [9].

Єдність поколінь у відстоюванні інтересів власного народу чітко простежується й у фотовиставці «Об'єктивНА історія», відкритій 5 жовтня 2017 р. У її основі – фотознімки воїнів УПА з Яворівського архіву, які дивом збереглися, та фото українських бійців, які воюють на Сході України. Тоді ж у рамках проєкту «Музейна платформа історика» відбулася зустріч із дослідником фотоархіву Василем Гуменюком, копітка робота якого сприяє ефективнішому вивченню історії українського визвольного руху. Ця виставка з'явилася завдяки тісній співпраці музею із засновниками волонтерського проєкту «Життя на нулі», що стартував як мистецька платформа для українських воїнів.

Виставковий проєкт про воєнні події на Сході України став комунікативним майданчиком для багатьох митців. Їхнє відвідання виставок далеко не завжди пов'язане із запланованими заходами. Так, 14 березня 2018 р., у День українського добровольця, відвідувачі мали змогу побачити у її просторі відомого співака і волонтера Арсена Мірзояна з його знайомими бійцями [10]. До речі, у Меморіалі тривалий час як музичний супровід звучала авторська пісня Мірзояна – «Край землі».

28 квітня 2018 р. у просторі виставкового проєкту «Український Схід» відбулася презентація авторських видань спеціального кореспондента Телевізійної служби новин телеканалу «1+1» Наталі Нагорної – «Повернутися з війни» та художника, письменника й режисера документального кіно Валерія Пузіка – «Моноліт». На таких заходах завжди присутні митці, творча молодь, представники ЗМІ та військовики.

5 грудня 2017 р. у музеї відбулася культурно-патріотична акція «"Музбат" – захисникам», приурочена до Дня Збройних сил України. Співорганізаторами заходу стала Громадська спілка «Творче патріотичне об'єднання "Музичний



батальйон”». Вона складається з професійних виконавців, які з 2014 р. підтримують своїми піснями бійців Збройних сил України, добровольчих батальйонів та цивільне населення на Сході України. Серед учасників заходу були відомі гурти «TaRuta», «Друже Музико», поетеса Злата (Зоряна) Паламарчук. Гості – учні, студенти, курсанти, молоді ветерани, а також пересічні відвідувачі Меморіалу – мали змогу не лише ознайомитися з програмою святкового концерту, а й долучитися до обговорення проблем, з якими зіштовхнулося українське суспільство від початку війни.

З 17 травня 2016 р. впродовж місяця в музеї діяла виставка «Військово-польовий АРТ», на якій були представлені речі з зони проведення бойових дій, перетворені на витвори мистецтва. До проекту долучилося понад 70 майстрів народно-ужиткового мистецтва України, серед яких – і учасники війни. Ідея створення проекту належить Павлові Ротарю – бійцю добровольчого батальйону спеціального призначення «Золоті Ворота» (згодом – полку «Київ» Національної поліції України). На його думку, пропонуванний проект є арт-терапією та своєрідною арт-реабілітацією після пережитих подій на війні [11].

В експозицію передала свої роботи творча група київських художників у складі Наталії Волобуєвої, Софії Атлантової та Олександра Клименка. Це – ікони, створені на ящиках з-під снарядів, привезених із зони бойових дій. Отримані від продажу робіт кошти передають на підтримку Першого добровольчого мобільного шпиталю ім. Миколи Пирогова. Таку ж справу організував мистецтвознавець, художник-реставратор, іконописець Левко Скоп – викладач Львівської академії. Він розписує ікони на ящиках та старих церковних дошках і відвозить їх на передову або реалізовує на аукціонах, щоб закупити спорядження для вояків. Також в експозиції розміщена ікона роботи польського іконописця Ел'азара Хубарта Кампи. Вона має назву «Не бійтеся!» і створена після того, як автор дізнався про трагічні обставини виходу українських бійців із оточення під Іловайськом. На місці бою в районі населеного пункту Червона Поляна у вересні 2014 р. пошукова група Місія «Евакуація – 200» знайшла обгоріле «Євангеліє», відкрите на сторінці, де є слова: «не бійтеся». Волонтери сфотографували цю знахідку. І саме це фото спонукало митця до створення ікони спеціально для українських вояків. Робота стала прикладом для багатьох митців, які відвідали виставковий проект.

Простір музейних виставкових проектів став місцем збору, спілкування та проведення урочистостей для багатьох учасників бойових дій та їхніх рідних. Такі зустрічі мали місце під час відкриття багатьох виставок. Саме в стінах музею бійці згадували нещодавні сторінки минулого під час відкриття виставок «Іловайськ. Рік потому...», «Аеропорт... Пекельна смуга», «Ключові плацдарми Донбасу». Варто зазначити, що в Меморіалі щороку відбуваються відповідні тематичні заходи, пов'язані з річницями ключових подій сучасної війни та урочистостями, важливими для українського народу та його війська – Дня Незалежності, Дня Державного Прапора, Дня захисника України, Дня українського добровольця та ін.

Виставковий проект став місцем урочистих зустрічей деяких підрозділів українських військових формувань, серед яких 12-й окремий мотопіхотний батальйон, 34-й окремий мотопіхотний батальйон, 17-й окремий мотопіхотний батальйон «Кіровоград». Він також став комунікативною платформою для учасників війни, музейників, відвідувачів, представників ЗМІ під час проведення відкриття та роботи виставки «Батальйони нескорених». Вона розповіла про бійців чеченського батальйону ім. Шейха Мансура та Міжнародного миротворчого батальйону ім. Джохара Дудаєва і штурмового спецпідрозділу «Шалена зграя». Співпраця музею з чеченськими добровольцями не припинилася. Так, 23 лютого 2016 р. в рамках проекту «Слово свідка» була проведена зустріч, присвячена 72-й річниці депортації чеченців та інгушів. До заходу долучилися бійці Міжнародного миротворчого батальйону ім. Джохара Дудаєва: командир батальйону майор Адам Осмаєв та прес-офіцер батальйону Аміна Окуєва. Тоді комбат розповів історію власної родини в контексті зазначених подій. А за два роки по тому в Меморіалі відбувся захід ушанування пам'яті загиблої Аміни Окуєвої.

26 травня 2016 р. було відкрито виставку «Бойове українське козацтво в АТО», присвячену бійцям добровольчої роти спецпризначення Київського козацького полку ім. Т.Г. Шевченка Бойового українського козацтва («БУК»). Цей підрозділ не входить до структури жодного державного військового формування, але налагодив тісну співпрацю з Державною прикордонною службою України, яка здійснювала його координацію під час бойових дій. За дорученням Патріарха Київського та всієї Руси-України Філарета священник Української православної церкви Київського патріархату отець Роман Музика провів урочисте нагородження бійців роти медаллю «За жертвність і любов до України».

Варто зауважити, що виставковий проект є вдалим комунікативним майданчиком для священнослужителів та прихожан різних конфесій, які стають фондоутворювачами, беруть участь у музейних урочистостях, організують екскурсійні групи з просвітницькою метою, зокрема для жителів прифронтових районів. Одним із перших експозитів, що розповідають про події Революції Гідності, став пошкоджений гранатою під'язник отця Сергія Сущенка [12]. З липня 2014 р. він став капеланом і не припинив співпраці з музейниками, передав їм матеріали вже про участь у війні. Поряд із цими предметами в експозиції розміщені речі протоієрея Самбірсько-Дрогобицької єпархії Української греко-католицької церкви Народного Героя України Тараса Коцюби, який під час війни також став капеланом. Орден до звання отцеві Тарасові вручили 7 травня 2016 р. в стінах Національного музею історії України у Другій світовій війні під час 16-ї церемонії нагородження [13]. Ця подія зібрала бійців, волонтерів, лікарів, політиків, науковців, представників ЗМІ, священнослужителів, митців і пересічних відвідувачів. На заході були присутні Герой України та Народний Герой України Євген Межевікін, заступник міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України Георгій Тука, Голова Меджлісу крим-

ськотатарського народу Рефат Чубаров. Під час церемонії на зберігання до музею був переданий орден «Народний Герой України» під № 1. Ним нагороджено весь український народ.

Серед нагороджених того дня був повний кавалер ордена «За мужність» Павло Чайка. Його матеріали представлені в рамках експозиційного комплексу «НАШ», створеного 11 грудня 2017 р. колективом Меморіалу спільно з галереєю-музеєм «Історія становлення української нації». Основою цієї експозиції є зроблені із силікону фігури захисників Донецького аеропорту, поруч із якими розміщені артефакти про кожного з них. Відкриття та робота цієї виставки вкотре привернули увагу до проекту «Український Схід» та посилили комунікацію музею з відвідувачами різних верств.

2 квітня 2018 р. відбулася презентація виставки «Місто милосердя. Лікарня Мечникова». Вона створена в рамках проекту «Український Схід» та присвячена напруженій праці медичного персоналу Дніпропетровської обласної клінічної лікарні імені І.І. Мечникова. Лікарі провели тисячі хірургічних операцій і реабілітаційних заходів, урятувавши життя 99 % українських бійців, доправлених із фронту [14]. Науковці музею двічі виїжджали у відрядження до Дніпра і, натхненні щоденним подвигом цього колективу, підготували виставку-розповідь. На відкриття виставки з Дніпра прибула команда у складі 25 кращих медичних фахівців на чолі з головним лікарем Сергієм Риженком. У день відкриття проекту, окрім пересічних відвідувачів, до музею завітали високопосадовці, воїни-захисники та члени їхніх родин, а також слухачі Української військово-медичної академії, студенти Національного медичного університету ім. Олександра Богомольця та трьох медичних коледжів. Для них «мечниківці» стали справжнім прикладом для наслідування в подальшій професійній діяльності.

Уже понад чотири роки Меморіал презентує загалу артефакти про сучасну війну на Донбасі. Їх мали змогу оглянути найрізноманітніші категорії відвідувачів – діти різного віку, студенти, військові, науковці, представники іноземних делегацій, політичні діячі, перші особи держави, армії та церкви. Серед них – Президент України Петро Порошенко з дружиною, колишній Прем'єр-міністр Арсеній Яценюк, міністр оборони Степан Полторак, Глава Української греко-католицької церкви Блаженніший Святослав (Шевчук), Голова Меджлісу кримськотатарського народу Рефат Чубаров, радник міністра внутрішніх справ Антон Геращенко та інші відомі державні та політичні діячі.

Доволі часто на виставці можна зустріти самих учасників бойових дій та рідних загиблих. Атмосферу, яка панує в експозиції в такі моменти, вдало передала в одному зі своїх репортажів журналіст Наталя Нагорна: «Табличка „Зайцево” реальна, а не виготовлена в кустарних умовах», – ділиться враженнями командир 57-ї окремої мотопіхотної бригади Дмитро Красильников. Він каже, що ніби знову опинився на ввірених йому позиціях. «Берет мій, шеврон мій. Витяг про поранення – з госпіталя», – роздивляється свої речі генерал Гордійчук, який прийшов разом із вихованцями – ліцеїстами, котрі також мріють про подвиги.

Один із них, Артем, зізнався, що найбільше вразила швидка, де на ношах засохла кров, у металі дірки від куль, але маячок працює, наче вона досі поспішає на допомогу пораненим бійцям. До речей своїх рідних приходять і ті, хто втратив в АТО чоловіка, сина чи батька. «Це курточка, на ній Руслана виносили», – каже Олена Лужевська, дружина Героя України. Боець спецпідрозділу СБУ «Альфа» загинув у бою під Семенівкою 5 травня 2014 р., коли стало зрозуміло, що антитерористична операція спецслужб поступається місцем справжній військовій кампанії. Жінка досі не вірить у смерть чоловіка. «Він часто у відрядження їздив. І він також у нас – наче у відрядженні, і він завтра приїде», – каже вона. Віталій та Алла Лабуткіни найдовше стоять біля речей сина – військового кореспондента Дмитра, який загинув разом із розвідниками в Дебальцевому. «Передамо прапор його, з яким він був у походах. Він біля мене був – це часточка його, але хай люди дивляться», – каже батько [15]. Як бачимо, ветерани, рідні та близькі загиблих виявляють природну потребу перебувати в просторі, що певною мірою пов'язаний із воєнним минулим та втраченими родичами.

Популярність виставкового проекту «Український Схід» і процесів, що відбуваються в його просторі, виходить далеко за межі музею, адже на кожному заході присутня чимала кількість представників ЗМІ, завдяки яким про заходи дізнається широкий загал. Роботу цього процесу забезпечує музейний прес-центр. Саме він готує анонси, прес-релізи й організовує ексклюзивні медіа-заходи, що відбуваються в музеї. Завдяки діяльності прес-центру в кожного пересічного громадянина є можливість зануритися в невідоме для широкого загалу музейне життя та дізнатися, що відбувається за лаштунками експозицій, як ведеться пошукова робота і які унікальні знахідки вона дає змогу виявити. Реципієнти бачать, як предмети дійсності стають цінними експонатами та потрапляють до виставкових залів, для них розкривається таємниця створення колекцій і комплектування музейних зібрань, а також секрети фондової роботи та реставраційної справи. Прес-центр безпосередньо бере участь в організації обговорень місії сучасного музею, його ролі й місця в нинішніх суспільних та культурних процесах, участі у формуванні об'єктивного погляду на історію, впливу на свідомість молодого покоління.

Отже, час підтвердив, що виставковий проект «Український Схід» цілковито відповідає на всі виклики, що постали внаслідок непростой ситуації в державі. Він став не лише своєрідним пам'ятником учасникам сучасної війни, а й вдалим комунікативним майданчиком для обговорення проблем війни на Донбасі. Ця робота музейників сприяє формуванню у громадян національно-патріотичних переконань і дає змогу ширше та детальніше представити загалу головну ідею виставки – жертвовність нашого народу в змаганнях за свободу і непоборну віру в перемогу [16]. Досвід, набутий співробітниками музею під час формування та роботи проекту, є успішним, його можуть ефективно запозичати та застосовувати колеги. Наостанок варто зазначити, що проект певною мірою працює наввипередки з часом, адже представлені артефакти вдало демонструють втрати

на війні, а значить, чітко вказують на ціну миру. Акумуляовану інформацію варто з покоління в покоління передавати нащадкам, щоб вона стала оберегом мирного майбутнього України.

© Александр ОЧЕРЕТЯНИЙ

## МУЗЕЙНЫЙ ПРОЕКТ «УКРАИНСКИЙ ВОСТОК» КАК ПОЛЕ ДЛЯ КОММУНИКАЦИЙ В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

*Рассматривается коммуникационная деятельность сотрудников Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, связанная с выставочным проектом «Украинский Восток». Проведён анализ контактных связей музея, что стали возможными в ходе исследования и экспозиционного освещения событий Революции Достоинства и войны на Донбассе.*

**Ключевые слова:** война на Донбассе, Революция Достоинства, Операция объединённых сил, антитеррористическая операция, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейная коммуникация, посетители.

© Oleksandr OCHERETIANYI

## MUSEUM PROJECT «UKRAINIAN EAST» AS A PLATFORM FOR COMMUNICATIONS IN THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR

*The article deals with the different types of communicative activities of employees of the National museum of the History of Ukraine in the Second World War around the exhibition project «Ukrainian East». The author analyzes the communicative connections of the museum that were possible during the study and exposition of the events of the Revolution of Dignity and the War in Donbas.*

**Keywords:** War in Donbas, Revolution of Dignity, United forces operation, Anti-Terrorist Operation, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, museum communication, visitors.



## ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

---

© *Жанна ОЧЕРЕТЯНА, Тарас ГОРОДНЯК*

### **V ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ФЕСТИВАЛЬ «МУЗЕЙ ТА ВИКЛИКИ ЧАСУ»**

**(м. Дніпро, Дніпропетровський національний історичний музей  
імені Д.І. Яворницького, 18–24 вересня 2018 р.)**

Сучасний музей розсуває просторові рамки й виходить за межі звичного розуміння статусу сховища реліквій. Він стає центром громадського життя, важливим інструментом впливу на світогляд громадян, а тому має бути сучасним і цікавим. Нині музеї України намагаються запроваджувати нові форми роботи із відвідувачем. Місцем для презентації здобутків у регіональному контексті з 2005 р. стало місто Дніпро.

З 18 до 24 вересня 2018 р. на базі Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького відбувся V Всеукраїнський музейний фестиваль «Музей та виклики часу». Захід реалізовано за участю Українського культурного фонду. Підтримку в організації та проведенні заходу також надавали Дніпропетровська обласна державна адміністрація та Дніпропетровська обласна рада.

Учасники та гості фестивалю впродовж шести днів обговорювали проблемні питання розвитку та нові напрями музейної діяльності. В основу музейного фестивалю покладено конкурсний та дискусійний складники. Музейники ділилися досвідом із колегами, пропонували нові підходи до роботи, що нині активно впроваджуються в музейній практиці.

Для учасників фестивалю було заплановано три конкурсні програми:

«Мистецтво музейної експозиції – міні-виставки по темі „Музей та виклики часу”»;

Музейні видання: каталоги, презентації, альбоми, оригінальні видання і видавничі проекти, присвячені викликам часу та на вільну тему;

Упровадження музейних програм, акцій, заходів (промоушен).

Оцінювали музейну продукцію згідно із сучасними вимогами запрошені до складу журі провідні фахівці на чолі з кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України Ю.К. Савчуком.

Учасниками музейного фестивалю стали 57 музеїв, заповідників, громадських організацій та видавництв різного профілю з 17 областей України. До Дніпра прибуло близько 140 музейників.

20 вересня об 11:00 на музейному майданчику відбулося офіційне відкриття фестивалю. Біля пам'ятника Д.І. Яворницькому лунали мелодії у виконанні духового оркестру Оперативного командування «Схід». З промовою виступили Н.Г. Першина – начальник управління культури Дніпропетровської обласної державної адміністрації; Н.І. Капустіна – засновниця та незмінний директор фестивалю, директор Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького; С.Л. Лаєвський – директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. У своїх виступах вони акцентували на важливості проведення такого фестивалю, виникненні ідеї та концепції його проведення задля того, аби музеї із різних регіонів України мали можливість презентувати свої досягнення та за допомогою здорової конкуренції рухатися вперед, розвиватися та вдосконалюватися.

У цей день відбувся захист 27 музейних креативних проектів, що розгорнулися в чотирьох залах музею та стали частиною конкурсу «Мистецтво музейної експозиції – міні-виставки по темі „Музей та виклики часу”». Серед презентованих проектів найбільше вразили такі:

Художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна. м. Чугуїв – «Я – людина чи електротар: раціон обираєш ти»;

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького – «Обличчя ворога»;

Чернігівський обласний художній музей ім. Григорія Галагана – «Живий музей від „Живої шафи”»;

Кіровоградський обласний художній музей – «На перехресті часу»;

Дніпровський технічно-історичний музей «Машини Часу» – «Автомобіль-мистецтво».

У стінах наукової бібліотеки відбувся круглий стіл «Українсько-єврейська зустріч: Проект “Музеї в Україні”», який модерував Канадійський Благодійний Фондом. УЄ висвітлює українсько-єврейські взаємини та вплив громад одна на одну впродовж століть. Під загальним гаслом «Наша історія неповна без історії кожного з нас» учасникам фестивалю було презентовано багаторічні напрацювання та запропоновано партнерські відносини та співпрацю.

21 вересня впродовж дня відбувалася демонстрація електронних візитівок музеїв, програм, акцій та проектів, що активно впроваджуються в музеях. Участь у музейному промоушені взяли 36 музеїв.

У ході конкурсу музейної промоції співробітники Національного музею історії України у Другій світовій війні, зокрема завідувач наукового відділу з питань музейної інформації та комунікації Жанна Очеретяна та провідний екскурсовод музею Тарас Городняк, презентували заходи та проекти, які реалізуються на базі зазначеного закладу. Серед них особливе місце належить музейному освітньому проекту «Портрети UA», присвяченому українцям – Праведникам народів світу. Науковці розповіли учасникам конкурсу про мету та завдання проекту, запросили колег до співпраці. Увагу музейників було акцентовано й на виставковому проекті «Праведний шлях: українці-рятівники», що невдовзі відкриється у стінах музею. Виставка присвячена українцям – Праведникам народів світу. Увага науковців музею нині зосереджена на цих непересічних особистостях, які, часто ціною власного життя, рятували євреїв у роки Голокосту.

У рамках фестивалю проведено інтерактивну лекцію «Позитивний імідж як запорука успіху музею» та круглий стіл «Інноваційні динамічні технології в музеї». Окреслені теми нині є актуальними для музейників, оскільки здобуття нових знань у царині новітніх технологій є досить важливим для роботи сучасного музею.

На фестиваль було подано 55 заявок на конкурс музейних видань: каталоги, презентаційні альбоми, оригінальні видання й видавничі проекти, присвячені викликам часу, а також на вільну тему. 22 вересня відбулася презентація видань конкурсній комісії.

Серед представлених:

Волинський краєзнавчий музей. Музей волинської ікони: книга-альбом / Александрович В.С., Василевська С.І., Вигодник А.П., Єлісеєва Т.М., Карпюк Л.А., Ковальчук Є.І., Міляєва Л.С., Силюк А.М. – К.: АДЕФ-Україна, 2016. – 400 с., іл.

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. Зайченко В. Вишивка Чернігівщини. Рушники. Каталог колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Наукове видання. – К.: Родовід, 2018. – 256 с., іл.

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI – XVIII століть. – К.: Темпора, 2017. – 972 с., іл.

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську. Дедов В.М. Святогірський історико-архітектурний заповідник: Збереження, дослідження, реставрація культурної спадщини. 1890–2015 / В.М. Дедов. – Харків, 2016. – 332 с.

Для всіх учасників та гостей фестивалю була передбачена цікава й змістовна культурна програма. Зацікавлені особи мали змогу побачити вечірню театралізовану екскурсію «Володарі Степу: Полівці». Їхня історія на тисячоліття застигла в камені. Усім відомі чоловіки-воїни, але цього разу йшлося про степових половецьких жінок, було реконструйовано їхні образи та вбрання. Відбулася презентація соціокультурного проекту «Люди, постаті, герої міста на Дніпрі» (Меморіальний будинок-музей Д.І. Яворницького) та майстер-клас з декоративно-прикладного мистецтва «У розмаїтті творчості» (Музей «Літературне

Придніпров'я»). Гості відвідали Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», Технічний музей «Машини часу», музей «Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО».

У рамках V Всеукраїнського музейного фестивалю «Музей та виклики часу» також було проведено історичний форум «Друга світова війна: український погляд». Провідні українські історики дискутували на такі теми: «У пошуках правди: родинна та суспільна пам'ять про Другу світову війну», «Достовірна історія війни: ідентифікація та популяризація», «Друга світова в інформаційній війні: політика, масова культура, ЗМІ», «8 та 9 травня: як відзначати?». Під час форуму вчені порушували актуальні теоретико-концептуальні та практичні аспекти воєнного темарію. Для музейників корисним було визначення репрезентаційних орієнтирів в експозитарному просторі, актуалізація науково-освітнього та патріотично-виховного потенціалу військово-історичних і краєзнавчих музеїв.

24 вересня у приміщенні Дніпропетровської філармонії відбулося підбиття підсумків конкурсів, нагородження учасників та урочисте закриття фестивалю. Перше місце в конкурсі міні-експозицій здобув Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського з легендарним експозитом «Кулеметний станок на дорогах АТО. З історії одного музейного експоната». У промоушені крацим виявився Національний музей медицини України, а «Скарби Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського» – краций каталог музейних колекцій.

Проведений музейний фестиваль став платформою для наукових та творчих змагань. Він, безумовно, додав інтелектуального заряду, нових імпульсів та ідей у діяльності українських музеїв, оскільки сьогодення потребує від музейників креативності, цікавих сучасних форм роботи. Плідна творча робота в такому форматі дає можливість відкривати нові горизонти в усіх сферах складної, але вкрай потрібної для суспільства музейної діяльності. Фестиваль став важливою віхою в культурному житті музейного середовища України. Це можливість зростання, підвищення професійного рівня музейників, розширення зв'язків та обмін досвідом.

© *Володимир СІМПЕРОВИЧ*

**ІСТОРИЧНИЙ ФОРУМ  
«ІІ СВІТОВА ВІЙНА: УКРАЇНСЬКИЙ ПОГЛЯД»  
(м. Дніпро, Дніпропетровський національний історичний музей  
імені Д.І. Яворницького, 20–21 вересня 2018 р.)**

У рамках V Всеукраїнського музейного фестивалю, що проходив на базі Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького (м. Дніпро), 20–21 вересня 2018 р. відбувся історичний форум «ІІ світова війна: український погляд». Його співorganizаторами стали Дніпропетровська обласна державна адміністрація та Дніпропетровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького.

У роботі науково-практичного злету взяли участь відомі історики, журналісти й музейники з різних регіонів України, а також місцеві краєзнавці, студентська та учнівська молодь.

Першого дня роботи історичного форуму з публічними лекціями виступили історики Василь Павлов і Сергій Громенко, заступник голови Українського інституту національної пам'яті Володимир Тиліщак та співробітник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» Денис Шаталов. Вони акцентували важливість різнопланових аспектів історії Другої світової війни для сучасного українського суспільства, її україноцентричного прочитання, значення історичної пам'яті та ґрунтовної державної політики в цій царині.

Надзвичайно цікавим і змістовним видався другий день історичного форуму, у рамках якого відбулося чотири дискусії на визначені теми.

Перша дискусія мала назву «У пошуках правди: родинна та суспільна пам'ять про Другу світову війну». Модерував її Сергій Громенко. Спікерами дискусійної панелі стали: старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України Тетяна Пастушенко, менеджерка німецького Фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» Леся Харченко та Денис Шаталов. Під час першої панелі було надзвичайно рельєфно продискутовано родинні історії як індивідуалізований напрям вивчення минувшини. Тетяна Пастушенко, взявши за основу історію лише одного остарбайтера, схарактеризувала значення та інструмента-



рій усноісторичних досліджень для реконструкції окремих фактів Другої світової війни, зазначила, що усна історія не реконструює подієвий ряд, а передає особисті враження учасника тих чи інших подій, подекуди репрезентує нові підходи до інтерпретування явищ минулого, акцентувала, що родинний наратив, актуалізуючи ті чи інші пам'яттєві фактуалії, чітко не хронологізує війну рамками 1939 та 1945 рр., де-не-де її початок «проводить» від довоєнних подій та «продовжує» до 1953 р. – дати смерті радянського диктатора. Леся Харченко стисло розповіла історію діяльності Фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» в Україні та досить детально презентувала родинні історії про Другу світову війну, подані на конкурс документального оповідання «Бути людиною», який проводився фондом у 2016–2017 рр., відзначивши, що в 2016 р. було подано 69 робіт, а в 2017 р. – вже понад 200 (загалом у конкурсі брали участь представники всіх регіонів України, за винятком Закарпаття). Розповідаючи про ці наративи, спікер зауважила, що такі конкурси проводилися й у Росії, але якщо в Україні учасники та сучасники подій воєнної доби переважно писали про людяність інших (наприклад, 73 конкурсні роботи вміщують епізоди допомоги німецьких родин українцям, які перебували на примусових роботах, 120 історій – як українці допомагали українцям, євреям, німцям та представникам інших національностей), то в Російській Федерації – про себе! Леся Харченко також констатувала, що у людей, які пережили війну, є потреба висловлюватися виключно в позитивному руслі, а також додала, що, оскільки згідно із соціологічними дослідженнями українці ставляться до німців як і до інших націй, у соціологічному смислі Друга світова війна закінчилася. Висновкуючи свій виступ, спікер резюмувала, що потрібен новий тип наративу про Другу світову війну, найактуальнішим складником якого мають стати історії виживання та приклади людяності. Дмитро Шаталов розповів про родинну пам'ять євреїв, відзначивши, що в ній паралельно «побутує» як загальний (народний) наратив про Другу світову війну, який вкладається в конструкт «народ-жертва», так і індивідуальний наратив тих, хто вижив в умовах нацистського Голокосту, а також тих, хто перебував у лавах Червоної армії та радянському тилу. По завершенні промов зазначених спікерів відбулася панельна дискусія, у рамках якої було актуалізовано низку питань про чисельність українських остарбайтерів і радянських військовополонених, а також щодо активізації усноісторичних досліджень, зокрема за посередництвом учнівської та студентської молоді.

У рамках другої дискусії, що мала назву «Достовірна історія війни: ідентифікація та популяризація», спікерували історик і публіцист Роман Кабачій, історик Олександр Марінченко, блогер і популяризатор історії Юрій Гудименко та Сергій Громенко. Модератором цієї панелі був Василь Павлов, який відразу «змакетував» її у форматі «запитання – відповідь». Першим змодерованим запитанням стало таке: «Чи потрібна популярна історія?». Спікери одноставно підтвердили необхідність публічної історії в Україні, відзначивши при цьому, що популяризація вітчизняної минувшини має відбуватися не лише за посередництвом навчальної літератури, а й за допомогою засобів масової інформації, науково-популяр-

них студій та інтерв'ю з учасниками Другої світової війни. Друге запитання до спікерів Василь Павлов сформулював так: «Чи має Україна право на власний міф про Другу світову війну?». Олександр Марінченко відзначив, що історичний міф завжди протилежний історичній правді, проте якщо міф формується як наратив, то він має право на існування. Водночас спікер констатував, що наявні й певні проблеми, зокрема, яким чином донести такий міф-наратив до суспільства та як написати історію зрозумілою для соціуму мовою. Сергій Громенко реплікував, що «незрозумілість» сучасного історичного наративу бере свої витoki з традицій німецької історіографії, а тому цю «традиційність» необхідно долати. Роман Кабачій відзначив, що міф твориться на реальних фактах, а тому головне в міфотворенні – не «перегинати палицю» та працювати виключно в фарватері історичної дипломатії. Юрій Гудименко відзначив, що міф не потрібний, адже історичні міфи побутували до 1990-х років, потім в історіографії домінував напрям, визначений гаслом «український народ завжди страждав» (тотальний комплекс жертви), а з 2014 р. вітчизняне історієписання можна схарактеризувати умовним лозунгом «мене не чіпай», та резюмував, що конструювання сучасного наративу має базуватися на правдивих фактах і відбуватися в рамках притомної загальної концепції історії України у Другій світовій війні. Суть третього запитання зводилася до того, що Василь Павлов запропонував спікерам назвати по одному улюбленому сюжету Другої світової війни. Роман Кабачій розповів про уродженця Київщини Андрія Чабана («діда Андрія»), який «встиг» і попартизанити, і повоювати в лавах Армії Крайової, Червоній армії та Українській повстанській армії, а також відбути покарання в радянських таборах. Сергій Громенко спинився на діяльності УПА в Криму та на Донбасі. Олександр Марінченко – на новій версії датування початку нацистської окупації Дніпропетровська, яка, на відміну від радянської історіографії, «відсуває» її більш ніж на місяць – із 26 серпня – на 29 вересня 1941 р. Четвертим запитанням до спікерів стало таке: «Як ідентифікувати українців у Другій світовій війні? Українці – герої, жертви, інший варіант?». Юрій Гудименко відзначив, що всіх ототожнювати не можна, українці – не герої й не жертви, потрібно підходити зважено, робити висновки. Роман Кабачій констатував, що ідентифікація українців, учасників Другої світової війни, має базуватися на людиноцентризмі – «на всіх треба дивитися як на всіх “наших”». Сергій Громенко висновкував, що конструкт «герой – жертва» не можна застосувати навіть до однієї особи та, як приклад, навів зигзаги життєвих шляхів генерала Павла Шандрука та радянського льотчика Амет-хан-Султана. Олександр Марінченко запропонував долати націоналістичний наратив, говорити не про Україну, а українців, реконструювати їхні індивідуальні ролі під час Другої світової війни. П'яте запитання Василь Павлов сформулював так: «Чи можемо в популяризаційному розрізі порівнювати ідентифікацію українців у Першій світовій та Другій світовій війнах?». Спікери констатували, що такі порівняння проводити можна, хоча й зауважили, що масштаби викликів двох війн неспіввідносні, адже, по-перше, різною була національна ідентифікація українців, по-друге, під

час Першої світової війни полем воєнних експериментів стали лише Волинь і Поділля, а під час Другої світової – уся територія України. По завершенні спікерських промов були продискутовані такі запитання, як коректність застосування терміна «українці» (пропонувалося – «народ України»), культивування історичного міфу про Олексія Береста та інші.

Третя дискусія проходила під темою «Друга світова війна в інформаційній війні: політика, масова культура, ЗМІ». Її учасниками стали публіцист і журналіст Віктор Трегубов, історик Валерія Лавренко, журналіст та телеведучий Павло Казарін, Юрій Гудименко, Василь Павлов і Роман Кабачій, модерував – журналіст та телеведучий Віталій Гайдукевич. У своїй вступній промові він констатував, що в царині інформаційної війни з Росією Україна системно ще нічого не протиставила, але кроки в цьому напрямі ведуться. Василь Павлов розповів про російський інформаційний і науковий фактори, відзначив, що українська освіта не встигає за науковими розробками, а меморіалізація, на жаль, несе ворожу ідеологію та символи, акцентував роль ЗМІ в інформаційній війні. Віктор Трегубов схарактеризував міф про «Велику Вітчизняну війну», який культивує Росія, відзначив гостру необхідність розвінчування історичних міфів в Україні, потребу в активізації публічної історії. Юрій Гудименко апелював до необхідності збільшення діапазону проблематики Другої світової війни та напрацювання ґрунтовних висновків. Роман Кабачій звернув увагу на важливість співпраці між науковцями та журналістами, примноження пізнавальних телепрограм і популярних журналів. Валерія Лавренко відзначила потребу в досягненні пам'яттєвого консенсусу між суспільством і державою, широкому обговоренні актуальних тем воєнної історії, інтенсифікації дискусійних платформ. Павло Казарін констатував, що власний погляд на Другу світову війну має перетворитися на вагомий критерій суверенітету країни. Віталій Гайдукевич відзначив, що в контексті інформаційного конфлікту необхідно переписати радянське бачення Другої світової війни. Василь Павлов резюмував, що має відбутися трансформація історичної політики, адже ще й досі комеморативні заходи ініціюються «знизу», а насправді держава має взяти відповідальність і формувати попит у цій царині. На завершення третьої панелі відбувся «обмін» думками з аудиторією, були продискутовані окремі запитання.

Четверта дискусія мала назву «8 та 9 травня: як відзначати?». Модерував її Павло Казарін. Спікерами дискусійної панелі були письменник і блогер Максим Бужанський, письменник Ян Валетов, Олександр Марінченко, Василь Павлов, Юрій Гудименко та Віталій Гайдукевич. Олександр Марінченко відзначив, що радянська й російська традиції «святкування» 9 травня є нетотожними, адже маркерним дефінітивом у СРСР був лозунг: «Слава радянському солдатові», а в нинішній Росії – «Наша Перемога». Василь Павлов зауважив, що ідеологічного розриву між датами немає, є лише різниця в часі. Інший погляд висловив Максим Бужанський. На його думку, 9 травня як День перемоги переносити не потрібно, а відзначення 8 травня як Дня пам'яті і примирення немає сенсу. Ян Валетов

реплікував, що потрібне і 8, і 9 травня, але зауважив, що в такому випадку робити із старшим поколінням. Віталій Гайдукевич констатував, що нині переконувати когось із реальних ветеранів не потрібно, їх залишилося надзвичайно мало, міф про «9 травня» «підживлюють» фейкові ветерани, й головне завдання в нинішніх умовах полягає в тому, щоб цей наратив не перейшов на молоде покоління, а тому необхідно відкидати емоції та політичні мотивації і просувати конструкт «ніколи знову». Юрій Гудименко наголосив, що 8 травня потрібно відзначати як День пам'яті і примирення («українці вбивали українців»), 9 травня від історії Другої світової війни відокремити не можемо, але потрібно завжди мати на увазі, що це один із «пунктів» пропаганди Російської Федерації, яка спочатку за допомогою «георгіївських стрічок», а нині «Безсмертного полку» веде «ідеологічну війну» на теренах України. Максим Бужанський погодився, що «Безсмертний полк» – це спекуляція, але висловив думку, що заборона подібних акцій може призвести до загострення політичної ситуації. Павло Казарін відзначив, що 9 травня – це свято суб'єктності СРСР, але навіть у радянських умовах існувало дві традиції його відзначення – офіційна й неофіційна. Василь Павлов висловив думку, що є потреба «розвести» ці відзначення на державному та родинному рівнях. Олександр Марінченко констатував, що ці дати не конкурентні, а тому необхідно позбавитися від радянськоцентричної і європоцентричної версій історії Другої світової війни, розширити її хронологічні горизонти. По завершенні спікерських рефлексій була продискутована низка запитань, а Павло Казарін підбив підсумки форумної панелі.

Комунікаційні платформи на кшталт цього історичного форуму є надзвичайно цінними, значимими та актуальними подіями в науковому та освітньо-комунікативному просторі. Загалом кейсові розмірковування та дискусійні висновки можна виокремити в такі узагальнюючі тези: історія Другої світової війни потребує загальної концептуалізації та рельєфного україноцентричного вектору; наративування, пам'ятання та комеморування подій воєнної минувшини має максимально позбавитися історичних міфів, радянських пропагандистських кліше, політичних спекуляцій і соціальних містифікацій; етатистський підхід до історії Другої світової війни має поступитися антропологічному виміру воєнної доби; важливе місце в популяризації подій та фактів війни має посісти публічна історія.

Історичний форум «II світова війна: український погляд» надасть нових імпульсів у наукових дослідженнях та презентаційних практиках і стане дієвою платформою для фахових дискусій та освітньо-комунікативних і репрезентаційних програм у майбутньому.

## НАШІ АВТОРИ

---

---

**Білоус Олександр Павлович** – завідувач науково-експозиційного відділу історії рухів Опору Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**Іваненко Аліна Олексіївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів)

**Лисенко Андрій Андрійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

**Тарасов Андрій Валерійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та правознавства ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет» (м. Кривий Ріг)

**Горобець Віталій Леонідович** – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу соціогуманітарних складників війни Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**Кримінський Володимир Володимирович** – провідний екскурсовод сектору музейної соціології відділу науково-освітньої роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**Третяк Володимир Леонідович** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-експозиційного відділу історії рухів Опору Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**Скрипниченко Юрій Федорович** – учитель історії Харківської загальноосвітньої школи II–III ступенів № 69 Харківської міської ради Харківської області (м. Харків)



**Маишталір Вадим Віталійович** – кандидат історичних наук, заслужений винахідник України, начальник інформаційно-аналітичного відділу – заступник начальника інформаційно-аналітичного управління Головного управління персоналу Генерального штабу Збройних Сил України, полковник (м. Київ)

**Очеретяний Олександр Олександрович** – старший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**Очеретяна Жанна Олександрівна** – завідувач наукового відділу з питань музейної інформації та комунікації Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**Сімперович Володимир Миколайович** – кандидат історичних наук, вчений секретар Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ  
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.  
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ**

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректура), І.В. Шарабанова (коректура, верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (21) /  
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії  
України НАН України. – К., 2018. – 153 с.**